

185-ж

ДЕПШ ЖИРЕНШИН

АБАЙ
ЖӘНЕ
ОРЫСТЫН ҰЛЫ
РЕВОЛЮЦИЯШЫЛ
ДЕМОКРАТТАРЫ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТ БАСЛАСЫ

1929

ДЫШ ЖИРЕНШИН

А Б А Й
ЖӘНЕ ОРЫСТЫҢ ҰЛЫ
РЕВОЛЮЦИЯШЫЛ
ДЕМОКРАТТАРЫ

—ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТ БАС ПАСЫ
Алматы — 1959

МАЗМУНЫ

<i>I-тарау.</i> Қешегі мен бүгінгі (Абайтану тұлымы)	5
<i>II-тарау.</i> Ақынның өмір бесігі	30
<i>III-тарау.</i> Таңдаған-бір қонған конысы (Абайдың идеялық ұс- таздары — орыстың ұлы демократтары)	96
Ақынның философиялық көзқарасы	102
Ақынның дінге көзқарасы	115
Саяси-әлеуметтік көзқарасы	121
Ағартушылық көзқарасы	133
Әтика мәселелері жөніндегі пікірлері	137
Ақындық мәдениеті	144
Абай және шығыс классиктері	158
<i>IV-тарау.</i> Алыстан ұшқан қарлығаш (Абайдың өмірлік до- тары). Е. П. Михаэлис	172
Н. И. Долгополов	190
<i>V-тарау.</i> Абайдың әлеуметтік ойды дағытуы және Абай зама- нындағы қазақ поэзиясы	203
Сөз сонынан	263

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ
(1845—1904)

*Абайдың атын әлемге
танытқан үстазымыз
Мұқтар Әуезов ке
арнаймын*

A s t o p

КЕШЕГІ МЕН БҮГІНГІ (*Абайтану ғылымы*)

«Абай» — деген сөзге жібімейтін, еміренбейтін осы күнде адам аз болар! Әсіресе туган елі, өскен жері Абай десе — шоқтығы бір көтеріліп, биіктегі қырандай қанағ қағып желлінеді. Өз халқының жүргегіне үялап, көніліне қонған, асыл перзенті деген осы емес пе! Бұл күнде, өз елі түгіл, Абайды бүкіл «әлем таныды», қорғасындаі салмақты осы бірауыз сөздің түйіні теренде жатыр.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар. Бұл рас нәрсе. Ал тобықтай сөздің түйінін төркінін іздесен, тарих-қа сұнғы түседі, тоқсан түрлі тараудан сүзіле келіп, кеше-гі дүниеден шығып, бүгінгі заманға оралады, өткенде елестетіп, жүректі жақамен жалғастырады.

Тамаша хикая!

Таң атпаймын дегеніне күн қоя ма! — деген екен біреу.

Табиғи өзгеріс пен тарихи даму обьективтік заңға сүйенеді.

Таңның атуы да, күннің багуы да — адамның тууы меч өлтүі тәрізді — бұлжымайтын заң.

Таң — деген термин де ізгіліктің белгісі. Таң нұрының жарық сәулесі оятпайтын жәндік жок. Таң мен күн — тіршіліктің анасы. Біздің де айтпағымыз үшан төдіз тіршілікте істелінгей үлгілі істер жайында, Батыстан атқан таң сәулесі мен күн нұры Абайды да өмірге ерте ояты. Бірак ол атқан таң, ерекше бір таң, ерекше бір нұрлы сәуле. Ол тән азығы емес, жан азығының рухани сәуле-сі еді.

Сол нұрды жаудырып тұрған орыстың ұлы демократтарының ой шүғласы бейне бір теніз түбінде — терең түңғиқта маржандай мегзеп жатқан алуан ойларға қозғау салып, кешегі қыр даласындағы әлеуметтік өмірде жана арна, жаңа сана, жана лебіз туғызды. Қыр даласының албырт, шабан ойының алып-үшкірлік иесі болған Абай —

алғаш осыдан жүрек жалғап, нәр алды да, енді менің «Шығысым — батыс болды»; деді.

Таң атқан соң бәлекей шырақтың құты кашады. Бір кезде сол шырақтай бол әлсіз сығырайған араб мәдениеті, бұл заманда әлемге нұр шашқан күн туғанда, күншығыстағы көптеген бұратана ел солай қарай ойысып, солай бет бұрды.

Күн жокта кісімінег жұлдыз берен ай,
Ол қайтын қара түнде жарқылдамай,
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай

деп Абай — өзі тауып айтқандай, сәбілік кезде, сауатын ашып, азды-көпті рухани корек болған араб, парсы мәдениеті — ояна бастаған заман тілегіне сай жауап бере алмады. Ендігі жерде патриархалдық дәстүрі басым болған XIX ғасырдың ру-феодалдық қауымы қазақ елінің аяғына тұсау болды, әлеуметтік өмірді алға сүйремей, сайды саны, құмда ізі жоқ көшпелі түрмистың құрсағынан шығармады. Сондыктан жаңа өмірдің, жаңа ойдың туын күтті. Міне халықтың да, тарихи дамудың да көкейтесті арманы, тілегі осылай еді. Осы арман мен тілекті алыстан болжаган, халқына таныстырған қырандар Шоқан, Ыбырай, Абай — үш тірек, үш арыс. Болашак осы өзгеріс пен жаңалықтың таңын томсарған Шығыстан күтпей, толқынған Россиядан күтті. Мұның өзі бір кездейсоқ оқиға емес, тарихи объективтік жағдайлардан туған шешім еді.

XIX ғасырдағы қазақ халқының рухани мәдениеті мен әлеуметтік ойының өшпес жұлдыздары Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты үш арыстың дәл осындай бірден-бір дұрыс шешімге келуіне бір ғана көшпелі халықтың материалдық жағдайы емес, рухани жағдайы да себепкөр болған еді.

Халық аузында ашы шындыққа айғақ боларлықтай мынадай бір аңыз бар. Россияға арқа сүйеп, елін өлім хаупінен алып шыққан Абылайхан (1711—1781) бір жорыкта қазақ елін үдере шауып, актабан шұбырындыға салып, торғайдай тоздырған жонғар-калмақтың атышуль хонтайшысы Халдан Серенге 1743 жылы қолға түседі Халдан хонтайшы өлтірер алдында Аблайға не арманын бар, айт дегенде үш түрлі арманым бар депті:

1. Қазақ елі басы қосылып, буыны қатпаған ел еді үш жүздің баласының басын қоссам деп едім;

2. Елім мал емшегін емген ел еді, жер емшегін ембей орнығып ел болуы киын, жер емшегін емізсем деген едім;

3. Уш атадан жалғыз едім, өлсем артым түяқсыз кете-ді ғой — депті.

Бұл кездер кіші жүздің ханы Абілхайырдың өз еркімен Россияның қоластына кіріп (1631 жыл), Абылай (орта жуз) мен Эбілмамбет (ұлы жұз) 1740 ж. Россияның қамқорым деп танып, ресми түрде Орынборда ант берген-ді. Осының өзі күншығыстан батысқа бет бұрудың басы еді. Дәл осы бетбұрыстан оншакты жыл бұрын ғаламат шапқынға ұшырап, жүдеп-жадаған елге бір ғана бейбіт өмір қажет болмады, сол бейбіт өмірді сақтау үшін де босағасы құшті Россияға арқа сүйеу қажет болды. Сонымен бірге бір ғана мал бағумен күнелту материалдық тұрмыстың тұрақты негізі бола алмайды. Мұның үстіне басқа да кәсіптердің дамуы, егіншілік, саудасаттық, өндіріс керек. Ол үшін өрелі өнер, озат білім, алған қол жеткізу үшін көшпелі елге де отырықшылық өмір керек болды.

Бұл тарихи даму мен өмір талаптары күн тәртібіне қойған тілектер еді. Әсіресе осы тілектер мен армандар озат Россия халқымен араласқан сайын анықталып, екшеліп, айқын көріне бастады.

Көшпелі қазақ елі орыс халқының салт-санасын, тұрмыс қалпын, кәсібін көрген сайын, олардың өздерінен өмір сатысы, тіршілік амалы анағұрлым жоғары екендігін бірте-бірте іс жүзінде ұғына бастады.

Қашанда болмасын озат ойшылар мен көсемдердің артықшылығы — олар халықтың мұзынын, арманын мезгілінде көре де, сезе де білуінде, тұжырып айтқанда, тарихи даму процесінде өмір талабынан туған мұddeлерді алдын-ала танып оған дұрыс қорытынды жасай білуінде. Қазақ елінің, туған халқының тіршіліктің байырак түрін — егін егуді, кала салуды, өндіріс, өнер-білімді қайдан үйренеміз деген тарихи сұрағына дұрыс та, толық та жауап берген Шоқан, Ыбырай, Абай еді.

Ендігі жерде өнер-білімді, кәсіпшілікті алыстағы ағылшын емес, әлі күнге дейін жерін омашпен тырмалап жүрген жақындағы таяу шығыс емес, тонның ішкі бауындей күнде араласып, қоян-қолтық отырған, тілегіміз бір, мұddeміз бір орыс халқынан, Россиядан аламыз деді олар. Бұл толғағы піскен, тұжырымды пікір еді.

Осыған қозғау салып, түрткі болған күштердің тұп казығы, рухани желісі қайда жатыр, енді осыған келейік.

Бірінші: қазақ халқының тарихи жағдайы мен әлеуметтік өмірінен туған ашы шындық.

Екінші: орыс халқының XIX ғасырдағы адамгершілікті, тендікі, бостандықты, бауырмалдықты көксеген қайраткерлері — ұлы революцияшыл демократтарының озат көзқарастары.

Егер қоры мол ұлы орыс мәдениеті болмаса, Белинский, Герцен, Пушкин, Чернышевский, Толстой сияқты даналардың еңбектерімен таныс болмағанда, Петербург те оқып, ғылым жолына түсіп, өзі де ғылми еңбек жазып, қыншылықтар мен хауіптеген именбей, жеңіп шыққан тұңғыш ғалым Шоқан болар ма еді? Орынборда орысша оқып, көптеген орыс білімділерімен дос болып, барша өмірін өз халқына мектеп ашып, өнер таратуға сарп қылған Ыбырай болар ма еді? Өзінің данышпан ойын, ақындығын орыстың ұлы демократтарының озат идеясымен суарған Абай енді «шығысым батысқа көшті» — деп айттар ма еді?

Сондықтан да орыстың ұлы демократтарымен XIX ғасырдағы қазақ халқының озат ойшылары Шоқан, Ыбырай, Абайлардың достасуы, қарым-қатынасы, Россияға достық қол сермеуі ол жеке басындық, оқшау мәселенің түйіні емес, тарихи жағдайдың, бүкіл халықтың мәселесі, жалғыз ғана өткен өмірдің, тек қана кешегінің емес, бүгінгінің, тіпті ертеңгіміздің де түбегейлі мәселесі, Міне сондықтан да — оқушыларға ұсынып отырған — «Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары» деген кітаптың аты да, кездейсок аузыңа «ілінген» ат емес, біздің әлеуметтік оймызға тікелей катысы бар, тарихымыз берін рухани байлығымыздың да мы проблемасына жататын түбегейлі тақырып.

Айтылған проблеманың каншалықты дәрежеде ше шілгенін талғамды оқушылар сынай жатар. Біздің ойлағанымыз бір ғана ізгі мақсат — өткендеңі ұлы істерге «алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады» деген сияқты шама келгенінше, дұрыс түсінік беру. Әсіресе ол өмірді көрмеген жастарға, көзден таса болған өткен дүниені ойға салмасақ, бүгінгі табысымыздың сыр-сипаты толық баяндалмаған да болар еді

— «Мен ескінің жақамен аитыс-тартысының жанды айғағымын Мен өткенді аз билетін, сондыктан да кәзір-гіге жете мән бермейтін, ал кейде оны бағаламайтын еңбек жастарына тарих соты алдында күәтік бере-мин» — деп А М Горький осы жәйді түсініп айтқанын есте сақтау. Жажет

Есікіге жаңа өлшеуіш Ескінің негізінен жаңа туады Жаңа — ескіні өзгертеді Қандай жаңа ой, жаңа сана, жаңа өмір қалпы болмасын, ол сол өзінен бұрынғы ой-санасы мен өмір қалпынан туады Қандаи ескі болмасын өзінің құрсағында жаңаның болашақ ұрқын сактайды Жаңашылдардың міндеті сot туып келе жатқан жаңа перзентті — мәпелеп, әлпештеп өсіруде Осы табиғи заң қоғам өміріне де тән Ұлы орыс мәдениетінен қорек алып, орыс халқымен дос болуға шакырған Шоқан, Ыбырай, Абай идеясы бүгін бір ғасыр өткен соң қандаи зор табысқа жетіп, онаң да зор құлпырып отыр

Бір кезде орнатқан қадау қадау жас шіліктер — бұл күнде көкке құташ ұрған қалың ну орман болды, ол орманда жазғы көктем лебімен, санаттан өсімдіктер, қаіын, терек, үйенкі, доланалар шешек атып бұқыл әлемде хош исін келтиріп тұр Орман мен өсімдіктеі қаулап өсікен игліліктің иесі алауда түрлі киініл, алған тілде сөйлейтін біздің халқымызды өмір тіршілігінің құнарлы көзіндегі суарып тұрған мөлдір бұлақ — өзара достық емес пе? Осы бақшаның алғашқы жас шілігін отырғызған, бұлақтың көзін тастандардан аршыған Абай, Шоқан, Ыбырай, оларға ұстаздық қылған Белинский, Чернышевский, Пушкин, Толстой сияқты сабаздар ғой!

Бүгінгі достықтың атғашқы көзі алыста жатқан жоқ па! Минеки, өткенді елестететін, бүгінгімен жүрек жатғанатын, алыстағы кешегіңмен өмір сүріп отырған бүгінің ұласты деген осы емес пе!

Қазак етінің ру феодалдық қоғамда атты бакан алауыз бол басы бірікпегенін нағыс еткен талай қаираткерлердің арманы бұл күнде, Совет әкіметі тұсында қске асып отыр Осының өзі де өткендегі арманның бұл күнде орындалғанына, кешегі мен бүгінгінің үндестігіне айғақ!

«Ұстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға» деп Абайдың бекерге айтпағанын өз өмірінен көреміз! Біз сол Абай мен Толстойдың тамаша дәстүріне мұрагерміз Толстой, Белинский, Чернышевский сияқты ұлы демә

краттарға мәңгі борыштымыз, өйткені бұл күнде олар да бізben бірге өмір сүріп, ғул атып, жасарып отыр. Олардың арман қылған адамгершілік, достық, бостандық идеясы, ісі, рухы, ұлы бағбан — партиямыздың шеберлігімен ғана іске асып отырғаны айқын.

Кейде біз күнделікті өмірде әдептеніп, көбірек көрген, естіген, білген нәрселерге рухтанып, қуанамыз, на-саттанып, көніліміз раис тауып хұрсант боламыз. Гогольдің — «Ревизорын», Чайковскийдің — «Бақша сара-йындағы фонтанын», Пушкиннің «Евгений Онегинін», «Дубровскийін», Репиннің «Бурлактарын» театрдан, экраннан, галереядан көргенде — біз олармен тілдесіп, түсінісп тұрғандай боламыз. Толстойдың «Война и мир» романын оқығанда, Мусоргскийдің «Борис Годуновын» тыңдағанда ой-хиялдарың көкке өрлең, ой артынан ой туғызады, әдемі мелодия мен күшті образдарға, асыл сөздер мен алтын бояуларға рухтанып, еліктейсің, қуа-насын, айызың канады, искусствоның осындағы — мәңгі ескерткіштері күнделікті бізben бірге, арамызда жүргенін сезбей де қаласың! Ал осы образдар мен ұлы шығарма-лардан сақал-мұртына әк селеу түскен, ұзын етек көй лекті, қайыс белдікті, аяғына шәркей ілген, терең ойлы Лев Николаевич Толстойдың бейнесі, бүйра шашты, кү-лім көзді, қалжыңкой, өткір тілді Александр Сергеевич Пушкиннің, ат жақты, он саусағынан өнер тамған Илья Николаевич Репиннің бейнелері қарап тұрған жоқ па! Суретті сала білмеген қазақ елі өлген біреуі түсіне енсе, ілгеріде аруағын көрдік дейді екен! Біз аруақ емес, ұлы ойшылдардың ұлы шығармаларын көргенде, есіткенде олардың бейнесін, портретін көріп, өздерімен тілдескен-дей боламыз. Сол сияқты, өзі алыс болғанымен Абайдың бізге сөзі жақын, тіпті осы күнде ол әрқайсымыздың үйі-мізде, столымызда, көз алдымызда тұрған жоқ па. Се-бебі мындаған қазақ жастары, кәзіргі кең байтак өмірде Абайдың тамаша әндерін шырқатып радиода, сахнада салса, жүрек қылын шерткендей тамылжыған өлендерін том-том боп шығып жатқан кітабынан сүйсіне оқиды. Оның адамгершілік сөзі де, достық идеясы да өзімізбен бірге жасасып, жақсылыққа жөн сілтеп отырғанын көре-міз.

Абайды — көзден таса болса да, көнілге ыстық дей-тініміз де содан. Бір кезде, орыс мәдениетінің атқан та-нымен шыққан күнінен қуат алып, жанданған Абайдың

нұр сәулесі өрісті ойдың дабылындағы қыр даласында өзінен кейінгі қазақ ойшылдарына да жарық сәуле, даңғыл жол салды. Бұл жолда — орыстың ұлы демократтарының нұрына нұр қосқан Абайдың да асыл ойы, жарқын үлгісі бар еді.

Біз үлгі алып, рухани азық етіп отырған ұлы орыс халқының мәдениет тарихында әдебиеттің дамуына, әлеуметтік, демократиялық сана-сезімінің өрістеуіне Пушкин орасан зор әсер етті.

Пушкин творчествосы орыс өмірінің рухани өсуінде жаңа кезең болды. Ол орыс мәдениеті тарихында жаңа кезең, жаңа дәуірді бастиады. Сондықтан оның өмірі мен творчествосын зерттеушілер білімнің әр саласынан да шықты, олар өздерінің еңбектерімен орыс мәдениетін байытып отыр.

Ал Абай туралы зерттеу осы соңғы қырық жылдан бері етек алып, белгілі бір ғылыми арнаға мықтап түсті. Бұл өмірге жаңа туған, бірақ әлі келешегі мол ғылым саласы.

Әдебиет майданында жиырмасыныш ғасырдың ба сынан бері-ак Абай туралы түрлі мәліметтер мен мақалалар жариялана бастаған еді. Есейе, өсе келе осы пікірлер белгілібір ой арнасына жіктеліп, екі түрлі көзқарасқа, екі түрлі әдеби ағымға түйілді.

Бірінші ағым марксизм-ленинизм методологиясынан туған прогрестік ой-пікірлер. Бұл ой-пікірдегі қалам қайраткерлері Абайдың творчествосын прогрестік творчество деп бағалады. Абайдың тарихтағы қызметін — ағартушы, әділетшіл демократ, қазақ халқының сыншыл реалистік әдебиетінің негізін қалаған қайраткер, орыс халқымен достық үшін күрескен жалынды жаршы деп таныды.

Ал осыған қайши көртартпа бағыттан туған екінші көзқарастар да болды. Бұл көзқарас Абайдың рухани жолын ұлы орыс мәдениетінен бөліп, Абайды араб-парсы жолындағы ойшыл, ескішіл, ұлтшыл етіп көрсетті, Абай шығармаларын бүрмалап, оны халыққа теріс түсіндіруді мақсат етті. Осы екі көзқарастың күресі үстінде Абайды зерттеу ғылымы дұрыс жолға қойылды — бұл күресте прогрестік ой-пікірлердегі тенденция жеңіп шықты. Өйткені ғылым қашанда болсын жүлделесу, пікір жарыстыру арқылы ақиқатқа жетеді, дұрыс дамиды Сондағана ол жаманынан арылып, үнемі жаңарап,

мөлдіреп отырмак. Ақпарат апандары түнек суда тазалық бола ма? Таласы жоқ ғылым да түнемелі сумен тен. Революциядан бұрын және Совет үкіметінің алгащы кезеңдерінде Абай туралы жазылған әдебиеттерде реакцияшыл ой-пікірлер орын алғып келді. Абай туралы Октябрь революциясынан бұрын әдебиетте деректер өзі сирек және аз жазылды. Абайдың өзі шығармаларының кітап болып басылып шыққанын көре алмай дүниеден қайтыс болды.

Ең алғаш Абай өлеңдері орыс тілінде шығатын ресми газет «Ақмола ведомостіне» косымша қазақ тілінде шығатын «Дала уәлаяты» газетінде Көкбай Жанатай ұлының атымен басылып шықты. Абайдың 1888 жылғы жазған «Жаз» атты өлеңі «Дала уәлаяты» газетінің 1889 жылғы жетінші және тоғызынышы номерлерінде жарияланды. Өлеңнің басында «Семей уезі Шыңғыс елінің қазағы Ыбыраһим Құнанбайұлы аулының Бақанас өзенінің бойындағы Көббейт деген жерге қонып жатқандағы түрі» деп түсінік берген, ал өлеңнің аяғына «Кісіден үйреніп жаздым, Көкбай Жанатай ұғылы» деп қол қойран. Бұдан кейін Абайдың «Құлембайға» деген өткір сатириалық-сықақ өлеңі «Дала уәлаятының» 1889 жылғы онекінші санында басылды. Өтенін басына «1888 жылғы май айында Ақшатау деген жерде Семей облысымен Жетісу облысының төтенше съезі болғанда бір уездің ел билеушілерінің съездегі түрі» деп түсінік берілген.

Абай өлеңдерінің алғашқы реттерде Көкбай атымен басылу себептері Абай мадақтауды, менмендікті өге жек көргендіктен. Алғашқы жазған өлеңдерін жасырып, Көкбайдың атымен «Дала уәлаяты»¹ газетіне бастыру себептері де осыған айғақ болады.

Ақын кейін ақыл иесі болып, өмір құбылысының саналуан ойыс-қыистарын өткергенде де, өзі зор атаққа не болғанда да артық қошеметтеуді ұнатпаған, оған мына өлеңі де дәлел:

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайман еш адам қақласын деп,
Сен кеткенсоң артыңан күлип қалар,
Антұрғанин күдайым сақтасын деп.

¹ «Дала уәлаяты» газеті Омбы қаласында 1888 жылдың басынан 1902 жылдың апреліне дейін шығып тұрды

Бірінши рет ресми ғылми әдебиетте Абайдың аты 1903 жылды — орыстың атақты ғатымы Семенов Тяньшан скийдің редакциясымен шыққан «Біздің Отанымыздың то тық географиялық баяны»¹ деген орыс тіліндегі кітаптың 204 інши бетінде аталады Мұнда «Абай жана ағымның ақыны, Пушкиннің «Евгений Онегинін» ауда-рып, қыр сахараасына таныстырыды» деп жазады Бір қызық нәрсе, дәл осы кітапта Абайға қосымша кедеи мен жатақтардың ақыны деп Ноғайбайды, «Зар заман-ның» ақыны деп Шортанбайды арнап көрсеткен Осы бір мірдің оғынданай уш ауыз сөздің өзі әдебиетте екі түр-ті ағымның болғанын мойындалады

Бұл Абайдың көзі тірісінде әдебиеттегі алғашқы рет алған бағасы да, ататы да еді

Абай қайтыс болғаннан бір жылдан соң Абай тұра-ты 1905 жылы 25 ноябрьде «Семипалатинский листок» деген газетте некролог жазылды

Бұдан кейін Абайдың қысқаша өмірбаяны 1907 жылы шыққан Семейдің Географиялық қоғамының үшінши кітабында — некролог ретінде ақының портретімен ко-са басылып шықты Мұнда да Абай туралы мәрдымсыз, үсірт жазылғач Осы тәрізді, Абайдың аты 1906 жылы Петербургте ағылшын тілінен орыс тіліне аударылып шыққан «Сібір және айдау» деген кітапта оны ғалым, оқымысты ретінде атап өтеді Бұлардың бәрі Абай сыңды жайынға шабактай тип қашу тек ат үсті желип өтті еді

Революциядан бұрын Абай мұратарын жариялауда ауыз толтырып, ерекше тоқтастын оқыға — 1909 жылғы Петербургте «Бораганскийдін» баспаханасында тұнғыш рет ана тілінде басылып шыққан Абайдың өлеңдер жи-нағы Менреу далаға «ат басындей» алтын бол табылған осы кітаптың басыту тарихы кеңірек айтуды тілеи ді. Бұрын ана тілінде баспасөзі, жазба әдеби деректері болмаған қазақ сияқты қараңғы елде Абай шығарма-лары көбіне ауызша тарағыды. Эсіресе өзінің жеке қол жазбасы, архивы сақталмаған Абай сыңды терен ойдың түбінө телмірген ойшыл парасатшыл ардагердің ұты мұрасының өтгеннен кейін өшпей кетуі де зор проблема еді. Өйткені ақын жазған өлеңдерін, насихат қара сөз

¹ Полное геогр описание нашего отечества 1903 г С Петербург Том XVIII стр 204

дерін өзі тірі күнінде біреуге жинатып, сактатып, ұқып тап отырған адам емес, үнемі сарылып отырып жазбанды да, өзінің ақындық шабыты келгенде дайын тұрған қағаз-қарындашын алып, толқыған көңіл жырын жазып-жазып, бұрынғы қағаздарына қосып қоя салатын болған. Кейде осы қағаздарды өлең мен өнеге, нақыл сөздерге аңсаған жастар алып, бірінен бірі үйреніп жаттайтын болған.

Абай қайтыс болғаннан кейін інісі Ыскактың баласы көп жылдар Абай тәрбиесінде болған Кәкітай әр жерде, әркім қолында қасиетті дүғадай ғып сактап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін тұнғыш рет жиыстырып, почеркісі әдемі ауыл молдасы Мұрсент Біке¹ баласын ақыға жалдап, қолжазба дәптер ғып көшіртеді, сөйтіп Абай өлеңдерін реттеп, белгілі бір жүйеге келтіреді. Қолын дағы азын-аулақ малын сатып, оның үстіне қарызданып 1907 жылы әуелі Семей, одан соң Омбыға келіп, ол жерлерден баспахана таба алмағансоң поезден Қазан қала-сына барады.

Ондағы баспаханалар тез баспайтын болғандықтан Петербургтағы «Бораганский» баспаханасының Қазандығы өкілімен шартқа отырып, қолжазбаны теруге жібереді. Петербургтағы баспаханада қазақ тілін жақсы білетін адам болмағандықтан корректорлық міндегі Кәкітай өзіне алып, ойлаған мақсатына жетіп, сапары оң бол елге қайтады. Терілген өлеңді бір-бірлеп почтамен Шыңғыстағы Кәкітайға жібереді, ол қатесін түзетіп Петербургке жолдайды. Сөйтіп тексті сан рет келіп, сан рет кетіп, екі жыл дегендегі, ақыры Абай өлеңдері 19 ә жылы жарыққа шығады. Тек осының өзі ғана Кәкітайдың есімін мәңгі ұмытпауымызға айқын дәлел бола алады. Өзі жазған Абайдың қыскаша өмірбаянында Кәкітай Абайдың творчестволық жолына дұрыс баға беруге тырысады, Абайдың өлеңдерінің тақырыбын, жазылған жылдарын мұмкіндік қадары өз әлінше көрсетуге шұғылданғандығын байқатады.

Кәкітай Абайдың дүниеге көзқарасына, творчество-лық жолына дұрыс баға беруге тырысты деп айтуымыз-

¹ Мұрсент Абайдың өлеңдерін екі қой ақыға — әркімге көшіріп беретін болған, көп жылға дейін осымен көсіп еткеніне кәзіргі кунде Академияда сактаулы қолжазбаның сыртында жуантаяқ Дайырбан Хожанұлына бастап жаздым, 1910 ж. апрельдің 20-сында е. Мұрсент Бікеұлы қолын қойған

ға дәлелдер — Кәкітай Абайды қазактың ру-патриархалдық ескілік жолын, болмаса ислам дінін дәріптейтін ақын етіп көрсеткен жоқ. Ол бірден Абайдың жаңа дәүірдің, жаңа рухани мәдениеттің, жаңа дүниенің ақыны екендігін айыра білді. Абайдың қазақ шенберінде бұрын-сонды әдебиет тарихында болмаган ақын екеніне көзі жетті. Сондықтан да, ол Абай творчествосына ұлы орыс мәдениетінің әсер еткендігін, Абайдың дүниеге көзқарасына «Чернышевскийдің, Пушкиннің, Лермонтовтың, Достоевскийдің, Салтыков-Щедриннің, Толстойдың, Белинскийдің, Добролюбовтың және Писаревтің шығармалары»¹ әсер еткендігін дұрыс атап көрсетті. Сонымен бірге Кәкітай Орыс кітаптары Абайдың ақындық рухын тебіренткенін Абай өз халқы үшін бір медіресе болғанын, жаманшылықтан жиіркеніп, жақсы адам болуға, өнер, білім алуға шакырғанын айтады. «Кейбір адамдар, Абайдың тілі қызын, түсінігі ауыр деп ойлайды. Шынында оның сөздері терең магналы, өнегелі, көркем екендігіне түсінбейді»² — дейді Кәкітай, Абайға арнап жазған өмірбаянында.

Демек, сол күннің өзінде-ақ Кәкітай Абайдың шығармаларын ру-феодалдық немесе діни мақсатқа жаратуға бұрмалаушыларға қосылмаған, Абайдың олардан иығы зор ұлы ойшыл, асқан тәрбиешіл ақын екендігіне қанығып жете түсінген. Демократтық сана сезімнің жаңа қауап оянып келе жатқан кезеңінде Абайға мұндай үзілді-кеілді әділ баға берудің өзі, Кәкітайдың парасаттылығын, орыстар үлті алғандығын сипаттайды. Бірақта Кәкітайдың осы дұрыс пікірін келтіре отырып, Абайдың бір ғана орыс мәдениетінің жемісі емес, туған халқының да рухани байлығын азық еткен, шығыс әдебиетінің де дәмін татқан ойшыл ақын екенін ескертпек піз.

Бұдан соң Абай туралы татардың Зейнелғабиден Элжаяуғары деген зерттеушісі «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» деп Абайдың бірнеше өлеңдерін үлгі қылып өзінің Қазан қаласында шығатын «Насихат-Қазақия»³ деген жинағында 1909 жылы басып шығарды.

¹ Абай. Петербург, 1909 жылы, 108-беті

² Сонда, 15-бет.

³ Х. Жұмалиев «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» Алматы, 1948, 18-беті.

Бұған да материал беріп, Абайды танытқан Қәкітаи өйткені, ол 1907 жылдар Абайдың кітабын бастыру мақсатымен Қазанға барып, бір жыл жатып қайтқан. Осы сапарда Қәкітайдың түсіндіруімен татар тілінде Қазанды шығатын «Уақыт»¹ газетінде де Абайды ірі ақын, білімді, данышпан адам деп мәлімет жарияланған. 1913 ж «Айқап» журналында Сұлтанмахмұт Торайныров әдебиет жайындағы мақаласында Абайды жоғары бағалап, ұлгі етіп жазды²

Әсіресе Орынбор қаласында жетісінде бір рет шығып тұрған «Қазақ» газетінде 1913 жылы басылған Абал туралы мақалаларды сынамай кетуге болмайды³.

1913 жылы 25 ноябрьде шыққан «Қазақ» газетінің 39 санында «Оқшау сөз» деп, берілген мақалада буржуазиялық автор Абайдың өмірбаянын теріс жазған⁴ Бұдан кейін осы газеттің 1914 жылы 23 июнь күні шыққан 67 номерінде Абайға арнап, оның өлгенине он жылдығын еске түсіріп мақала жазылды, бірақ мұнда да Абайға әділ, дұрыс баға берілмеді «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшилігін көрсетеді» деп Абайды сүйген еңбекшіл қазақ халқына жала жапты Абайды халқы сүймесе, оның асыл сөздерін қолжазба күйінде көшіріп алғып, көзінің қарашығында сандықтарында көптеген адам сактап отырар ма еді? Өзіміздің бала күнімізде де сондай қолжазбалар әр үйдің сандығынан шығатын Абайдың мұцлы, зарлы өлеңдерін оқығанда, «жарықтығай» деп көзіне жас алыш, кемсендеп кемпір-шалдардың жылағанын да талай көрдік

Тіпті буржуазияшыл авторлар «Абайға дейін шын мағнада қазақ қолға алғы оқырлық, қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ» — деп, арнасы бар, ежелден арқауын үзбей келе жатқан халықтың бай әдебиетіне күмән туғызды «Өзі болған атасын танымас» — деген сияқты кертартпашыл керауыздар туған елінің, кіндік кескен жерінің рухани қазынасына күдік туғызыды Эрине, елінің жақсы қасиеттерін көре білмеген әдамдар, оның Абай сияқты қадірлі ұлын да бағалай

¹ Уақыт, 1908 жылы, бірінши июнь, 388 саны

² «Айқап», 1913 ж. Троицк қаласы, 22—23 саны

³ «Қазақ» газеті 1913 жылдан бастап 1918 жылға дейін шығып тұрды Абай туралы 1913—14 ж 39, 41, 43, 67 сандарында басылды

алмайтындығы сөзсіз. Сол жылы Абайдың қысқаша өмірбаяны Шығыс тілдерінің Лазаревский институтының «Алшаркият»¹ атты Шығыска арналған XVIII еңбегінде орыс тілінде Москвада басылып шықты. Бұл мақалада Абайдың орыс мәдениетін қатты сүйгендігі, орыс әдебиетінің және саяси жер аударылған қайраткерлердің Абаймен дос болғандығы көрсетілген. Осы номерде Рамазановтың аударуымен орысша Абайдың «Жаз», «Ақын», «Өлсем орным қара жер» деген өлеңдері басылып шықты.

1914 жылы Семейдің географиялық қоғамы Абайдың досы Евгений Петрович Михаэлистің қайтыс болуына байланысты шығарған арнаулы еңбегінде² Михаэлистің Абаймен сырлас болғандығын, Абайға дүние тану туралы зор еңбек сініргені ерекше атап жазды.

Сол кездегі әдебиет бетінде Абай жөнінде бірқатар дұрыс баға беруге тырысқан адамның біреуі қазак әйелдерінен бірінші шыққан қалам иесі Назипа Құлжан келіні болды.

Назила 1914 жылы 26 январьда Семейдің географиялық қоғамының Абайдың қайтыс болғандығына он жыл толуына байланысты ұйымдастырылған әдебиет кешіндеге, алғаш рет Абай туралы баяндама жасады.³ Бұл баяндама туралы қысқаша хабар 1914 жылы «Айқап»⁴ журналының 4-санында басылып шықты.

Осы жылдар Томский қаласында шығатын «Сибир-

¹ «Алшаркият» XVIII шығуы 1914 жылы, Москва, 228—230-беттері

² Семей географиялық қоғамының «Жазба дәптері» XVIII басылуы, 1914 жылы, 9-беті

³ Семейдің географиялық қоғамының 25 жылдығы, 1927 ж. Қызылорда, 11-беті.

⁴ «Айқап» 1914 ж 4 саны, 67—68 беттері, Троицк қаласы

Ескертү Назипа жастар арасында аса қадірлі болды Сондай күрметтеуші жастардың бірі Сұлтанмахмұт Назипа туралы:

Ардақты бар Назипа деген ханым,
Газет-журнал жұзінде жұртқа мәлім,
Оқыса сондай әйел шығар ед деп,
Оқығандар бағалар сөздің дәмін
Неше күн қыдырсаң да табалмайсын,
Семейдің одан өтер адал жанын, — деп жазды

Назипаның қазак әйелдерінен шыққан тұнғыш қоғам кайраткері, әділетшил, тұрашыл екендігін ұмытпауға тиесіп

ский студент¹» деген журналдың үшінші-төртінші сандарында «Қазақ поэзиясы туралы» Семей географиялық қоғамының мүшесі Белослудовтың мақаласы шықты. Белослудов бұл мақаласында Абайдың аса дарынды, терең ойшыл ақын екендігін, оған орыс жазушылары Пушкин, Лермонтовтардың зор эсер еткендігін, Абайдың қазақ әдебиетінде жаңа жолдың бастаушысы екендігін баяндап, орыс жүртшылығына Абайды жылы таныстырмакшы болғандығы байқалады.

Екінші рет Абайдың таңдамалы өлеңдер жинағы 1917 жылы Орынборда Нұржановтың бастыруымен жарыққа шықты². Осыдан кейін 1918 жылы Семей қаласында февраль айынан бастаған, айына екі рет «Абай» атты әдеби журнал шыға бастады.

Тұңғыш бас мақаласында журнал ескі өмірді, кертартпа заманды көксеп, қазақ елін ескілікке итермеледі, Октябрь революциясымен туған жаңа дүниені, жаңа заманның атқан таңын танығысы келмеді. «Бұрынғы дәүрен» көзден бір-бір үшты. Береке кетіп, азды, тозды. Сол уақытта «Абай» журналы туды, деп зарлады³. Әрине бұл журналдың саяси бағыты, тілегі буржуазиялық-ұлтшылдық сипатта болғандықтан Абайды өзіне тартып, құрал еткісі келді.

- Шінші рет Абай шығармалары жинақталып, 1922 жылы Ташкент қаласында Қәкітайдын атымен кітап болып басылып шықты. Осы кезеңдерде Абайдың өлеңдері, тақпақ сездері, сол уақыттардағы шыққан «Тан», «Сана», «Шолпан» сияқты қазақ тіліндегі журналдарда. «Ыңқылаб»⁴ сияқты өзбек журналында үнемі жарияланып отырды.

1920—1930 жылдар арасында баспасөз бетінде Абай туралы көптеген мақалалар басылып, айтыстар туа бастады, әрине бұл айтыстарға 1925 жылы құрылған Қаз. АПП-тың салқын лебі тимей қойған жок. Пролетариат идеологиясындағы, совет бағытындағы жазушылардың басын қосып, бірлесіп, үйымшылдық негізінде жұмыс істеуде, буржуазияшыл ұлтшыл ағыммен құресте Қаз

¹ Журнал «Сибирский студент» 3—4 номері, екінші басылуы, 1915 ж. Томск қаласы. 75—83-беттері.

² Абай термесі (өлеңдер жинағы). Бастыруши Самат Эбішұлы Нұржанов, 1917 ж. Орынбор.

³ Абай, № 1, 7, 10, 11, 1918 Семей қаласы

⁴ «Ыңқылаб» өзбекше революция деген сез

АПП-тың едәуір ізгі маңызы болды. Сонымен бірге жейбір мәселелерде, әсіресе өткендегі әдебиет мұраларын бағалауда казаповшілер сырт айнату, нигилистік көзкарастан аса алмады.

Лениннің Пролеткульт туралы мақаласы, РК(б)П Орталық Комитетінің «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» 1925 ж. қаулысы жалпы совет әдебиетінің даму бағытын, сонымен бірге өткендегі әдебиет мұраларын қалай бағалауды шешіп берді. Осы кезеңдерде әдебиетшілердің Абайтану тақырыбына жариялаған құнды сындарының қатарына 1923 жылы Ташкент қаласында шығатын «Ақжол» газетінің бес номерінде жарияланған профессор Фабдрахман Сағидің мақаласы жатады. Сағди: «Абайдың шығармаларын орыс, шығыс әдебиетімен салыстыра отырып, Абайдың зор түлға екендігін дүниежүзілік данышпан жазушылары қатарына қойып, бағалау қажет екенін» айтады, кейбір методологиялық кемістігі болмаса, бұл құнды мақала. 1925 ж. 28 августе «Еңбекші Қазак» газетінде басылған Б. Қенжебаевтің «Абай» атты көлемді мақаласын атауға болады. Автор бұл сыннында Абайды халық ақыны, жаңа әдебиеттің бастаушысы, зор сыншыл ретінде таниды, орынды дәлелдер келтіреді. Расын айту керек, сол кезде РАПП-тың әсерімен талантты жазушыларымыз Сәкен, Ілияс, Сәбиттердің Абайға көзкарасы, ресми пікірлері ғылыми дәрежеге жетпеді, қоңылтак, жалаң бір жақтылық басым болды. Алайда Қаз. АПП тұсындағы кемшіліктерді партия дабылынан кейін батыл жоя бастап, әдеби сын да кең жолға өрістеді. Оған дәлел 1933 жылы тұнғыш рет басылып шыққан Абайдың толық жинағы. Бұл жинаққа көп еңбек сініріп, Абайдың өмірбаянын, айналасын жанжақты зерттеп, ғылыми тұрғыдан жазған Мұқтар Әуезов, бірақ бұл еңбегінде шығыс әдебиетінің Абайға әсерін зорайтып айтады. Осы жинақтағы I. Жансүгіровтың Абай томына кіріспесі кілен тұрпалай социология әдісімен жазылған, жетілмеген біржакты пікір. Қазақстан совет жазушыларының 1934 жылы июнь айындағы тұнғыш съезінде жасалған сол кездің қоғам қайраткері Қабылов Ілиястың баянда-масы¹, әдебиеттегі көп жайларды, ол кездегі басты мә-

¹ Ілияс Қабылұлы, Маркс — Ленин әдеби сынның сабакты мәселелері Әдебиет майданы, № 7—8. 1934 ж 1—14-беттері

сөлелерді орынды, ғылми тұрғыдан талдайды, сонымен бірге Абайды классик ақындар қатарында дәріптейді. Бұдан соңғы қазақ совет әдебиетіндегі елеулі оқиғаның бірі 1934 жылы күзде Абайдың өлгеніне 30 жыл толуын ресми түрде еске түсіру. «Қазақ әдебиеті» газеті сол жылғы 29 науябрьдегі санында «Абайдың 30 жылдығы» деген арнаулы редакциялық мақала басты, «Социалистік Қазақстан» газетінің сол жылғы 30 декабрьдегі санында «Абай тек совет заманында бағаланды» деген тақырыпта арнаулы мақала басылды. Ал «Әдебиет майданы» журналы сол жылғы 11—12 екі номерін біріктіріп түгелдей Абайға арналған шығарды. Бұл бұрынғыдай бір ғана әдебиетші, сыншы емес, сан түрлі қалам қайраткерлерінің жазушы, тілші, философ, драматург, педагог, сыншылардың ой-пікірлерінің Абай творчествосы үстінде түйісуі, бір арнаға құйылуы, үн қосуы, пікір жарыстыруды болса, екіншіден Абайды жан-жақты зерттеу, Абай тұлғасын сомдау еді.

Осы журналдағы Абайға арналған мақалалардың ішінде профессор М. Әуезовтың «Абай ақындығының айналасы», профессор-тілші Х. Жұбановтың «Абай қазақ әдебиетінің классигі», педагогика ғылымының профессоры Ш. Әлжановтың «Абайдың педагогика туралы көзқарасы», экономист Ә. Лекеровтың «Абай және оның дәүірі», сол кездегі сыншы Ф. Тоғжановтың «Абайды әлі толық білгеміз жоқ», жазушы И. Жансугировтың «Абайдың сөз өрнегі», көрнекті сыншы, профессор Е. Исмаилов пен жазушы З. Шашкиннің «Абайдың поэтикасы» (өлең өрнектері), профессор М. С. Сильченконың «Абайдың реализмі» деген, т. б. мақалалар жарияланған.

Бұл мақалалар мен зерттеудердің Абайдың әлеуметтік орнын, творчествосын бағалауда пікірлері ертүрлі болса да — бәріне тән бір ерекшелігі — Абайдың классик ақын, аскан ойшыл екендігін мойындау, мұнын өзі Абайтануда бір қадам алға басу еді. Осы зерттеудердің ішінде өте-мәте құндылары: Мұқтар Әуезовтың макаласы Абай творчествосының қайнар көздерін тексерумен бірге екі дарияның, екі ананың шығыс пен батыс әдебиеті жағалауында жетілгендігін айтады. Х. Жұбановтың зерттеуі көбіне Абай творчествосының шығыс әдебиетімен байланысты жақтарын қарастырады да, шығыстың әсері айтарлықтай болмағанына дәлелдер келтіреді. Е. Исмаиловтың, З. Шашкиннің — макаласы тұңғыш

рет Абай поэзиясының түрін, өлшеуін жанжакты баянды қылып әдемі талдау жасайды, И. Жансұгровтың мақаласы, оның 1933 жылғы Абай толық жинағындағы жазған қате пікірінен көп ойысқандығын, Абайдың ақындығын зор да, әділ бағалағандығын, нигилистік-социологиялық даурыфдан ғөрі, ғылми жүйеден, Абайдың поэзияны өнер деп танып, «қазақ халқының сөз сабасы» екендігін Абайдың сөз жібіне қыл симайтындығын, өлең қаузының алтын дәнінің молдығын, өлеңінің мұдірмей жосылып жататындығын айтады, профессор Э. Лекеревтің мақаласы жайында: егерде оның социологиялық қабығын алып тастап құнарлы дәнін салмақтап қарасақ Абай творчествосын, заманын әлеуметтік міндетін ғылми түрғыдан баяндауга тырысады. Ол «Абай, Бұхар жырау, Махамбеттен арғы-бергі қазақ тарихында болған ірі адамдардың, қазақ мәдениетінің, қоғамдық ойынын, білімінің түйіні (синтезі)» — дейді. Журналдың осы номеріндегі профессор Ш. Альжанов пен сыншы Ф. Тоғжановтың мақаласы нигилистік түрғыдан, жалаң социологиялық сарынмен жазылған, Абайды ескішіл, феодал табының өкілі, торықкан, зарықкан етіп көрсетеді. Бұлардың терістігі, адасуы методологиялық әдістерінде жатыр, ейткені Абайдың өмірін, творчествосын бағалауда олар — алдымен оның қай тапқа жататынын, қай таптың өкілі екендігін іздейді. Дәл осы жерге келгенде Абайды әкесі Құнанбайға телиді. Реализм проблемасы, халық мұддесі, ақындық мәдениеті деген мәселелер ауыздарына туспейді. Қорыта келе, Мұқтар мен Ілияс мақалалары тіл шеберлігі, көркемдік кестесімен өзгелерден оқшау жатыр. Сол жылы алғашқы ізді сүттай F. Тоғжановтың «Абай» атты кітапшасы Қазақ көркем әдебиет баспасынан Қаззанда басылып шыкты. Бұл Абайға арналған жекеше түншыш кітап. Амал не, сырт қарағанда жақсы ниет, ізгі тілек болып көрінсе де, бұл кітапша Тоғжановтың бұрынғы қате, теріс пікірлерін терендейте түсті, сыйдыр сөз, тиянақсыз талдау, іш кептірер кортындыға толы. Абайды үлтышыл, ескішіл, байышыл, діншіл, феодалышыл, ымырашыл, керексіз ғып тастайды. Ол неге марксист болмады деп кіналайды, «Абайдың казағым, жұртый, елім» деген сөздерінде кедейлер есепте бар, бірақ санатта жоқ» — дейді. Бұл құрғақ даурықпаның төркіні бір ғана социологиялық қүйттеуде емес, керісінше Абайға түсіне алманынан, оның үздік шығып, кейбіреулер шаңына ілесе

алмай қалуынан, дәл осындай сәтсіз, аянышты шәрмен-дөлкөккө көзіккендерін байқаймыз. Мінеки 1930 жылдағы айтыстардың әртүрлі мәні осылай.

Абайтанудағы бұдан соңғы зор белес, шынайы ой пікірлердің ғылми, әділ арнага түсіп, кең дамуы 1940—1945 жылдар арасында Абайдың туғанына 95 жылдығына, одан соң 100 жылдығына байланысты — жанжакты зерттеулер, Абай жайындағы жауыр сөздер мен бошалаң ойлар, даурықпалар сарқылып, әділ пікір мен ғылымның женуі, үстем болуы. Абайға көп еңбек сіңірген Мұқтармен қатар Сәбиттің де ақынға арналған тартымды макалалары 1945, 1948 ж Абай томдарына бет ашар болды. Сәбит бұрынғы кате пікірлерінен қайтты Ақынның толық жинағы қазақша, орысша том-том болып басылып шықты, ондаған қаламкөрлердің зерттеулері, баяндамалары, макалалары төлдей жамырасып, үйдектүйдегімен басылып жатты. Осы бір ұлы кезең Абайтану ғылымын зор белеске, кең асуға шығарды, тамаша «Абай» романының тууына да жемісті жағдайлар жасады. Әдебиет пен Абай жайындағы ең соңғы айтыстар 1951 жылы июнь айында болды. Бұл айтыста көптеген құнды пікірлер айтылды, сонымен бірге әдебиетте «бір тұтас» ағым теориясына әділ соккы берілді. Алайда, Абайдың әдебиетті дамытудағы орнын, әсерін мойындау сияқты сарынның лебі де болды. Мұның өзі Абайдың — поэтикалық үлгісіне, ақындық мәдениетіне, тамаша дәстүріне заңды мұрагерлерді аластау, сайып келгенде әдебиеттегі ізгі мейраскорлықты, объективтік даму заңдарын мансұқ ету әрекетінен туған нигилизмнің екінші жактауы еді. Абайға арналған коллективті ең соңғы ірі жинақ «Абайдың өмірі мен творчествосы» деген атпен 1954 жылы екі тілде жеке кітап болып басылып шықты Мұнда он төрт түрлі мақала ақынның өмірі мен әдеби мұрасын жанжакты зерттеп қамтиды. Солардың бірнешеуін атап кетейік: «Абайдың өмірі мен творчествосы» М. Әуезовтікі, «Қазақ әдебиетінің еркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны» Ф. Мұсіреповтікі, «Абайдың реализмге келуі» М. Сильченконікі, «Қазақ реалистік әдебиетінің негізін салушы» Б. Кенжебаевтікі, «Абайдың ақындық шеберлігі туралы» Т. Нұртазиндікі, мұнан баскалары — З. Ахметов, К. Бейсембиеv, Т. Тәжібаев. Н. Сауранбаевтың, М. Ақынжановтың т. б. макалалары Жалпы бұл жинақ Абайтану ғылымына қосқан елеулі

үлес. Эсіресе Мұқтардың, Фабиттің, Бейсембайдың, Ныгметтің мақалалары проблемалық мәселелерді қозғап ғылми тұрғыдан талдау береді. Абайтанудағы соңғы еңбек, профессор Е. Исмаиловтың «Абайды зерттеу жөнінде» деген, таяудаған Мұқтарға арналған жинақта басылған мақаласы, бұл — әділ, ғылми зерттеу

Сөзіміздің қорыта келгенде айтарымыз: революциядан бұрын ігілікті жолды, әділетшіл дәстүрді қолдап, Абай туралы тарихи әдебиетті дұрыс жолға сілтеп, прогрестік қөзқарастарда болып келген оқымысты, білім қайрагкерлерінің азды-көпті еңбек сіңіргендерінің алғашқы тобының ішінен Абайға бірінші рет дұрыс баға берген орыстың атақты ғалымы Семенов-Тяншанский және оның редакциясымен шыққан кітапқа Абай туралы макала жазған профессор А. Н. Седельников, алғашқы рет Абайдың шығармаларын жинап, баstryрып, жарыққа шығарған Қекітай Ыскакұлы Құнанбаев, Абай туралы мақалалар жазып, оған арналған тұңғыш әдебиет кешінде алғашқы баяндама жасаған Назипа Құлжанова, Семейдің географиялық қоғамы бөлімшесінін мүшесі Белослудовтар екендігін ілгеріде атап өттік.

Бұларға қосымша Абайға зор баға беріп, өздеріне ұтаз санаған белгілі қоғам қайраткерлері, демократиялық бағытта болған көрнекті ақын, ойшытдардың екінші тобы Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Мұхаметжан Сералин, Ы. Көбеев тағы басқалар болды.

Революциядан соң, алғашқы кезде кейбіреуінің пікірі жетілмегенімен де соңынан Абайды құрметтеп, бағаламай қалған совет жазушылары болған жок. Солардың ішінде көрнекті қайраткерлер мен атақты жазушылардан: Мұхтар, Илияс, Бейімбет, Сәбит, Габит, Габиден, көрнекті ақындардан Әбділда, Тайыр, Фали, белгілі сыншылардан Мұхаметжан Қаратаев, Ильяс Қабұлов, көрнекі ғалым-әдебиетшілерден Есмағамбет Исмаилов, Хажым Жұмалиев және Бейсембай Кенжебаев, М. Сильченко, Белгібай Шалабаев. Бұлардан соңғы көптеген сыншы, әдебиетшілер желісін бұзбай, буын-буынымен уласып жатыр. Аталғандар жиырманшы жылдардан бері Абай туралы үзбей енбек жазып, үлес қосып келе жагкан қалам қайраткерлері. Осылардың ішінен ерекше тоқтауға тиісті, Абай жөнінде советтік **дауірде ұлы** еңбек сіңірген, елеулі ғылми мақалалар жазған, Абайдың өмірбаянын зерттеп, шығармаларын толықтырып, сан рет

бастырған жазушы, профессор Мұқтар Әуезов. Мұқтар Әуезов 1918 жылдардан бері қарай Абай тақырыбымен шүғылданып келе жатқан ғалымның бірі.

Мұқтар Абай бейнесінің театрда, кинода қалуына себепкер болды. Сонымен бірге 1933 және 1934 жылдары Абайдың толық жинақтарын құрап, өмірбаянын жазды. 1940—1945 жылдары Абайдың таңдамалы өлеңдері мен қарасөздерін орысшаға аудартып, Москвада шығуына басшылық етті. Абайдың өмірі мен творчествосын Қазақстан мен бүкіл Совет Одағының жүртшылығына таныстыруға көп еңбек сінірді. Сонымен бірге Алматы каласындағы Қазақтың мемлекеттік университетіне және басқа жоғарғы оқу орындарына Абайтану ғылымы жөнінде лекциялар оқып келеді.

Абайдың алып бейнесі Мұқтардың «Абай» романының төрт томдық эпопеясы арқылы бүкіл әлемге таныс болды, дүние жүзіндегі сан халықтардың тілінде тамсанып, таңырқай оқылады. Бір ғана осының өзі-ақ біз үшін зор мактанды. Сан жүлделерден озып шықкан Лениндік сыйлық алған эпопея Мұқтардың Абайды көптен зерттеп, жалықпай, баянды еңбек етуінің жемісі. Өзі де сол Абай дәстүрін берік ұстап, социалистік реализммен үштастыра білген, әдебиет пен ғылымның сомқайраткері.

Біз Абайтану ғылымының басталуы мен сәтті баяндалуы, әлі де дәуам етілуі, яғни дамуы жөнінде бұл күнге дейін қысқаша шолып өттік.

Абайды зерттеу ғылымының екінші зор саласы Абайдың қазақ әдебиетіне салған сыншыл-реализм жолы, творчестволық рухани мұрасы. Бұл мұра қазақ әдебиетінің биік сатыға, зор кезеңге шығуына жол ашты, қазақ әдебиетіне ұлы орыс халқының әдебиетінен нәр беріп, осы игі дәстүрдің бүкіл совет әдебиетімен тамырын үзбей үштасуына мүмкіндік берді.

Абайды зерттеу ғылымының үшінші зор саласы — Абай жалғыз ғана өз шығармасымен жеке-дара болып қалған жоқ. Қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартасты мен XX ғасырдың басындағы әдебиеті мен сана-сөзімінің дамуына да орасан зор әсер етті, қазақ әдебиетін мызғымас жаңа сыншыл реализмнің берік жолына салды. Бір сүйсінерлік — қаныбет нәрсе, совет дәүірінің мүмкіншілігі және сөз бостандығы аркасында Абай туралы бір-екі ауыз сөз жазбаған казактың қалам қайрат-

керлері тіпті кемде-кем деп айтуға болады. Бұған дәлел, Абай туралы жазылған очерк, мақала, түрлі жазбалар өзі бір жекеше библиографиялық кітапшасы болып 1946 жылы басылып шықты. Жалпы Абай туралы басылған мақалалардың саны орыс, казак, басқа тілдерде екі мыңға таяу болды. Бұл, әрине совет халқының Абайды сүйетіндігінен, оған зор құрмет көрсететіндігінен туған факт.

Соңғы он жылда Абай туралы шыққан кейбір еңбектер мен жеке монографиялық зерттеулерден профессор Х. Жұмалиевтің қазақ тілінде 1948 жылы шыққан «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген еңбегін, профессор М. С. Сильченконың орыс тіліндегі «Абайдың творчестволық биографиясы» (1958 ж.) деген көлемді, құнды еңбегін, қазақ тілінде: Х. Сүйіншалиевтің «Абайдың кара сөздері» (1956 ж.), Т. Тәжібаевтың «Абайдың педагогикалық көзқарастары жайында», К. Бейсембиевтің — «Абайдың элеуметтік-философиялық ойлары жайында», автордың орыс тілінде жазылған — «Абай және оның орыс достары» (1949 ж.), қазақ тілінде — «Абай — қазақ халқының ұлы ақыны және ойшысы» (1950 ж.) деген жеке кітап болып басылған еңбектерін атап кетуге болады.

Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеуде, жүртшылыққа танытуда табысымыз аз емес. Әр кезде, әр мәселе жайында Абайтану ғылымына азды-көпті еңбек сініріп, үлес қосқан бір топ ғалымдардың: Ә. Марғұланың, Н. Смирнованың, Ү. Дүйсенбаевтың, Т. Әлімқұловтың, Т. Нұртазиннің, М. Базарбаевтың, З. Ахметовтың, К. Мұхаметхановтың аттарын атауға болады.

Осыған қосымша Абайдың есімін, өмірі мен творчествосын бүкіл одактық әдебиетке, реєсми документтерге азды-көпті енгізгендердің ішінде Үлкен Совет Энциклопедиясының 1949 жылғы бірінші томында профессор М. И. Ритман-Фетисовтың Абайға арнаған көлемді, мазмұнды мақаласын, ежелгі заманнан, бүгінге дейінгі философиялық ойдың даму тарихын баяндайтын очеркі — «Философия тарихының екінші томындағы Абайға ар-

¹ Құрастырған Н. Сәбитов, Абай, 1946 ж., Алматы. Н. Сәбитовтың библиография еңбегін атап кетүмен бірге, революциядан бұрынғы басылған Абай жайындағы мақалалар тізімі толық емес. Ал, соңғы жылдардағы көптеген шығармаларда ол тізімде жок екен! өзінен өзі түсінікті

налған мақаланың авторлары Н. Жандилдин мен Х. Әділгереевтің, Абайдың Москвада 1957 жылы шыққан жинақтарына жазған Л. Соболевтің мақалаларын атауға болады. Осының барлығы Абайтану әдебиетінің зор арнаға түскенін, бір ғана қазақ елі емес, бүкіл одаққа, Мұқтар Әуезовтың романы арқылы бүкіл дүние жүзіне Абай есімінің таныс болғандығын дәлелдейді.

Қорыта келе айтарымыз: абыттану ғылымы XX ғасырдың басынан бері қарай екі ағымның жарты ғасыр ішіндегі¹ күресі, идеялық тартысы үстінде, марқайып өсті, әдебиетіміздегі бір арнаулы ғылым саласы болып қалыптасты. Бұл күресте буржуазияшыл, ру-феодалдық идеология талқан болып, прогрессивтік идеология жеңіп шықты. Әсіреке соңғы 1951 жылғы айтыста қазақ әдебиетінде «бір тұтас» ағым деген теорияға әділ соққы берілді. Өйткені, бұл теорияның төркіні қазактың буржуазияшыл элементтерінің (1918—1920) жылғы қазақ елінде «тап жок», «малы бір», «жері бір» қайшылықсыз біртұтас қоғам бар деген антимарксістік теориясымен ұштасады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ халқының әлеуметтік ойындағы демократтық, прогрессік ағымға қарсы көртартпа ру-феодалдық ағымның болып келгенідің, Абайдың өмірі мен творчествосына қозқараста да екі түрлі пікірдің болуын көрсек, сол ру-феодалдық идеологияға Абайдың өзі де қарсы болғандығы анықтала түседі. Осы айтыстардың түйіні, қорытындысы ретінде біздің әдебиетіміз бен әлеуметтік оймызды дұрыс зерттеуде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрекел қателер тұралы қаулысы» әдебиет зерттеу жөнінде тұра, әділ бағыт берді, ғалымдарға, әдебиет қайраткерлеріне зор көмек көрсетті. Онда «Тіл және әдебиет институты қазақ халқының әдебиет мұрасынан едәуір көп материал жинай тұрса да, қазақ әдебиетінің туу және даму тарихына ғылыми жолмен дәлелденген материалистік түсінік берсе білмеді, қазақ әдебиетінің әлеуметтік негізін және Қазақстанда қоғамдық ой-пікірді өрістегудегі маңызын, қазақ әдебиетінің және оның қайраткерлерінің құралуына, қалыптануына ССР Одағындағы басқа халықтардың әде-

¹ Абайдың өмірі мен творчествосы туралы әдебиет майданында реесми айтыстар XIX ғ. сонынан 1951 ж. дейін болып келді

битетінің, ең алдымен алдыңғы қатардағы орыс әдебиетінің әсерін ашып көрсете білмеді» — деп марксистік әділ сыйн айтылды

Сонымен катар «Қазақстан тарихының мәселелері марксік-лениндік тұрғыдан баяндалсын»² деген «Правданың» мақаласы мен осы мақала негізінде алынған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысы әдебиетке де қатысы бар зор документтер еді.

Бұл тарихи қаулы-қараптар казак әдебиетінің тарихында оның қалыптасу, даму жолдарын, рухани тамырларын қай тұрғыдан қарау керек екендігін айқын көрсетіп берді.

Алайда, дұрыс көрсетілген осы өрескел қателерді, партия нұсқаған марксік-лениндік ережелерді іске асыруда кейбір сыншылар, әдебиет-зерттеушілер даурықпа белсенділікке, асыра сілтеуге бой ұрып, казак халқының бай, саналуан әдеби мұраларын, ауыз әдебиетін бірыңғай жат, ескішіл, ру-феодалдық әдебиет деген бағытта болды. Осының салдарынан Абай жайындағы, Абайдан бұрын-соңғы көптеген ауыз әдебиеті, ақын-жазушылардың еңбектерін жариялау, зерттеу ісі бөгеліске ұшырады Біздін әлеуметтік ойымыздың жан-жакты терең дамуына, молая түсүіне көмектеспеді. Құыс бөшкедей салдырлап елді үркіткен дәл осындай сыңар-езу сындарға партия орынды да әділ тойтарыс берді.

Демек, біз әрбір үлттүк мәдениетте демократтық және буржуазиялық екі түрлі ағым барлығы туралы да-нышпан Лениннің қагидасын берік ұстай отырып, әлеуметтік ойдың, әдебиеттің даму барысын кілең мадақтал, «бір тұтас» ағым түрғысынан қарауға да, екіншіден, марксизм-ленинизм ілімін догма ретінде түсініп, рухани байлықты, мәдениеттің өткендегі сөзсіз табыстарын бірыңғай қаралау, жою, күбыжық етіп көрсету әрекетіне де, осыдан туған зиянды нигилистік тенденцияларға да мықтап соққы беруіміз керек. Қара қылды қак жарған партияның сара жолы міне осы. Осы әділ пікірлер мен қорытындылардың дұрыстығын айқын белгілеп, ой-санының онан әрі алға басуына зор рухани қорек болған таяуда өткен партияның XXI съезінің тарихи қаулысы. Бұл қаулы халқымыздың ғасырлар бойғы тамаша рухани

¹ «Социалистік Қазақстан» 1/II-1947 ж № 23

² «Правда» 26 декабрь, 1950 жыл

байлығының тарихи мұрагері болған совет ғылым қайраткерлеріне ендігі жерде право, философия, экономика, искусство және әдебиет саласындағы табыстарға терең, тарихи қорытындылар жасап, заманауық жаңа проблемаларды батыл көтеруге жөн сілтеді.

* * *

Россия империясының езілген халықтарының мәдениет тарихында XIX ғасыр зор өзгеріс туғызған тарихи кезең еді. Өйткені езілген ұлттардың ескіден желе жатқан мәдениет мұрасына бұл кезең орыс халқының прогресшіл рухани қазынасының есігін ашты.

Ұлы орыс халқы дүние жүзінің мәдениет қазынасының дамуына ұлы Пушкинді, ұлы Белинскийді, Чернышевскийді, Герценді, Толстойды, Репинді, Чайковскийді, Менделеевті, тағы осындағы тамаша өнер, искусство алыптарын берді. Бұл дәуір жалғыз ғана дүние жүзі мәдениеті емес, Россия империясындағы халықтардың мәдениетінде де жана бағыт пен әлеуметтік дамудың тарихи жолдарын тудырды.

Бұл жағдайлар Шығыс елімен, Орта Азияның мұсылман діндес жұртындағы араб, парсы мәдениетінің артта қалғандығын, олардың адам баласының жаңа тарихи дамуына сай өмір талаптарына жауап берे алмайтындығын, тіпті көртартпашилдыққа түскенін айқын көрсетті. Осымен бірге келешек мәдениеттің прогресшіл жолмен өсүіне шырмау, тарихи дамуына тұсау екендігін айқындағы.

XIX ғасырдағы мәдениет өміріндегі негізгі тарихи өзгерістер мен жаңа жаңа қарастырылады. Егерде біз XIX ғасырдағы мәдениет дамуының тағдырын осы тарихи акыннан тұрғысынан қарасақ, біз әлеуметтік ой-пікір дамуындағы рухани өзгерістерге материалистік көзбен, ғылым негізінде тарихи дұрыс қорытындылар, анық-айқын талдаулар жасадық деп сонда ғана айта аламыз. Сондықтан Абайды тануда, оның дүниеге көзкарасын, казақ халқының әлеуметтік ойынын тарихындағы орнын көрсетуде, ілгеріде болып келген кейбір ұстамсыз пікірлерді қайталамау ниетімен кейбір жайларды еске сала кету де артық емес тәрізді.

Бірінші, біздіңше, Абайдың дүниеге көзкарасы, творчествосының қалыптасуы жөнінде сөз еткенде оны Шығыс әдебиетінің жемісі деп қорытынды жасау — ұшқары пікір Рас, Абай алғаш бұл әдебиеттің өшпес жүлдізда-

ры Фердауси, Низами, Саади, Хафиздарға ақындық дүниесінің есігін ашқанда, медет бер деп сиынғаны, оларды оқып, ой салыстырғаны белгілі Бірақ ақындық ұлгісін, поэтикалық мәдениетті, әлеуметтік-философиялық идеяны ақын олардан алған жоқ.

Екінші, Абайды Батыс Европаның буржуазияшыл оқымыстылары — Спенсер, Дрэппер, Мильге телу дәллелсіз пікір. Тіпті Абай оларды оқығанымен, солардан үлгі-өнеге алдын деп атамайды.

Үшінші, Абайды революционер-социалист қып көрсету, немесе атеист қып шығару да үшқарылық. Егер біз тарихи қайраткерлердің тарихтағы еңбегін көзіргі заман тұрғысына сай не берді деп қарамай, олардың өзінен бұрынғыларға қарағанда үздік не бергеніне қарай бағалауымыз керек деген Лениннің ескертуін ұмытпасақ, онда Абайдың бергені бізге аз, дүние емес.

Төртінші, Абайдың орыстың ұлы демократтарынан үлгі, өнеге алып үйренгені, рухани ұстаз еткені сөзсіз. Бірақ осыған қарал оны тек еліктеуші (эпигон) деген ой тумауға тиіс. Ол өзінің ұлттық бейнесін, ақындық ерекшелігін сақтай білген, оны искусствоның ұлы үлгілерімен ұрықтандыра білген дана, кесек тұлға. Абай — қазақ халқының бел баласы, ұлттық ақыны. Оның поэзиясына, ой-пікіріне материал болған да сол өз халқының өмірі мен өзінен бұрынғы бай рухани мәдениеті. Ал оның сол рухани материалды менгерудегі алған үлгісі орыс халқының мәдениеті, сол дәуірдің озат демократтық дәстүрі.

Абай бейнесі өзі айтқан әжейіп күмбезіндей, ғасырларға бойлаған сайын құлпырып, нұр сәулесін жоймай, бізге де, келешек ұрпаққа да жарқырап тұрмақ!

АҚЫННЫҢ ӨМІР БЕСІГІ

Жүрегінің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбак адамын оны да ойла,
Соктықпалы сокпаксыз елде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма!

Осы бір ауыз өлеңде бүкіл Абай өмірінің терең сыры жатыр. Мұны қараңғы елдің мылқау күшімен арпалысқан аяулы жанның кейінгіге еткен арызы деуге де болады. Абайдан бұрынғы қазақ елінің әлеуметтік халін білмей, Абайдың туған ортасын, өмір ұясының кім екенінс түсінбей жоғарыдағы Абайдың «жұмбагын» шешу де қын. Өткенді елестетпей жаңаңың беті ашылмайды. Самарқау жатқан көшпелі ел өзінің мелшиген ұзак өмірінде сан алуан шабуылға түсті. Солардың ішіндегі ең сойқын шабуыл 1720 жыллардағы жонғар қалмақтарының соғысы еді. Бұл шабуылдың нәтижесінде қазақ халқы жаппай таландыға түсті, азып-тозып, аттылы-жаяулы ата қоныстарынан ауып, батыска қарай босты. Сөйтіп, бұл ғасырлар бойы елді күренткен оқиға болды.

Ақтабан атақ қалған шұбырынды.
Су ішіп алқа көлде кой қырылды,
Худояр қокан ханы қарсы ىығып,
Сидиып Сырдан қазақ жалт бұрылды
Жылында мың жеті жұз отыз бірде,
Іздеген панаалауға іргелі елді,
Қойнына ұлы орыстың барып кірді,
Жаяулап, арып-ашып қүнгे қүйді

(Омар Шипин)

Жерін, малын қалмақ шауып алғаннан кейін, Қазақстанның шығысын жайлайған көп елдер Алатау, Әулие ата, Түркстаннан ауып, Қара-тауға, Сыр-Дария жаға-

сына ойысады. Хоқан хандығы да талап, шыдатпаған соң ол жерде де тұрақтай алмай батысқа қарай ауысады, жаудан алыс кең коныс, байтақ өмір ізден дүркірей көшеді. Сол ауған көп елдін бірі — Абайдың аргы атасы Тобықты елі Сыр бойымен өрлей отырып, кәзіргі Ырғыз, Торғай, Қеңгір өзендерін біраз қыстайды да, 1780 жылдар шамасында зорға дегенде қазақ даласын екіге бөлген самал жонға — сарыарқага, (Ұлы Тау, Қарқаралы, Баян, Құ, Шыңғыс, Ақшатаулар) Шыңғыс тауына жетеді. Ондаған жылдар бойы ауып жүрген елде мал, бас берекесі бола ма? Малдан да, тірідей жаннан да айрылады. Азады, тозады;

Кара таудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлак бос келеді,
Қарындастан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді¹

деген Сүйіндік Қөтеш ақынның ұзак өлеңі содан қалған.

Шыңғыс тауына ел бастасып, ие болысып келген, тобықтының ру басыларының бірі жас та болса Ырғызбай батыр екен. Бұл Абайдың үшінші атасы. Ырғызбайдан кейінгі Абайдың атасы Өскенбай, әкесі Құнанбай берісі Тобықты елін, арысы бүкіл орта жүзді билеген азы альты қарыс, көкжал болды. Өскенбай тұсында тобықты елі енді ғана қанат-құйрығын жазған балапан құстай жерге орналасып, мал-жанын түгендеп, тыныштық алғандай болады. Бұл өзара ағайын іші онша бұзылмаған, бейбіттеу кез көрінеді. Тек көршілес Садыр, Матай елімен жерге таласып, барымта алысады. Бұл істің 1835 жылдар ерекше тергеуге тұскені жайында Омбы архивинда табылған материалдар айғақ бола алады. Тобықты елі Россияға өз еркімен қосылуға мақұл деп Өскенбай Петербургтен келген Иван Семенович деген майордан кепіл қағаз алып, Россияға тұнғыш рет бет бүрған адам. Бұл жағдайды айта кетудің тағы бір қажеттілігі, Өскенбайдан бұрынғы Тобықты елін билеген Қеңгіrbай би кертарғлашыл, ескіліктің берік қамалындей, елді сол бұрынғы қалпында қалдыруды көксеген. Россияға қар-

¹ Қашқан елге — қатын жау дегендей, қашқан елдің кыз-келиңшектерін қалмақтар басып қалатын болған, мінген тайлак-түйелері үркіп жығады Ол шапқында қебіне әйелдер олжа болады

сы сан рет қарсыласып соғысып, қолға да түсіп, сақалын кестірген екен. Мұның өзі осы екі бидің ісінде де, ел басқаруында да көп айырмашылық бар екенін көрсетеді. Өскенбай өзі ақ көніл, мырза, ел арасына бүлік-сіз кісі болды деседі.

Өскенбайдың бес әйелінен оншақты бала туады. Соның ішінде Зереден екі ұл, бір қызы. Құттымұхамбет деген бір ұлы өліп, одан соңғысы — қызы Тайбала. Қенжесі Құнанбай 1804 жылы туған, бір анадан көзге шыққан сүйелдей жапа жалғыз қалады. Құнанбай жас кезінен бастап-ақ қатал, пысық, еті тірі болып өседі, қайтсе ел көзіне түсіп, ауызға іліну әрекетіне барынша күш салады. Әуел бастан балуандыққа түсіп, батырлыққа кіріседі, ұрысқа да қатысып, мықты ер, найзагер болады. Одан шығып, сөзге, шешендікке, билікке араласып, айтқыш, өткір тілді екендігін көрсетеді. Ел ісіне мықтап кіріседі, өзге балаларынан гөрі әке мұрасы, ата тізгінін бұрын ұстайды. Ат жалын тартып, атқа мінгеннен бастап, елді баурап, билеп, еңсеріп әкетеді. Ең әуелі Тобықты еліне көп жылдар старшин болады. Әкесінің жолын күшп, Россияға бет бүрады. Ендігі жерде ел билеу, қызмет істеу, зор атаққа ие болу, биік мақсатқа жету тек патша чиновниктерінің қыбын табу арқылы ғана болатынын, ол үшін орысша оқу, хат тану — осының бәрінің қажеттігін өзге феодалдардай емес, алыстан бол жап біледі. Екінші жағынан, өзі мұсылманша хат таныған, ислам дінінің жолын берік ұстап, мықты қамалы болуға тырысады. Сол мақсатпен елге еріксіз намаз оқытуды үйретеді, зекет алуды бұлжытпай іске асырады, бірнеше жерден мешіт салдырады (Қарқаралы мешіті, Аяғөз мешіті), медресе аштырады. Ушінші — феодалдық, патриархалдық дәстүрді берік ұстап, ескі жолды да катар жүргізуге тырысады. Осындай ойларда жүрген Құнанбай даңқ үстіне даңқ косып, өрлей беруді көздейді. Осы ретте оның атын үш жүзге әйгілі еткен іс — әкесі Өскенбайға берген ұлы дүбір ас. Өскенбай 1850 жылы, 72 жасында қайтыс болады. Ал Зере 90-ға келіп немере сүйіп, Абайды қойнына салып, ол ержеткенде өлген.

Құнанбай әкесіне беріен асты Шыңғыс тауында емес, жер ортасы Қарқаралы, Көкшетауға таяу бір кен

алқап, жазық жерде өткізеді. Бұл асқа қалың арғынның: жеті момын, бес мейрам руладын, оған косымша уак, керей, найман, кіші жүз, ұлы жүздің де бай бағландарын шақырады. Бұл ас бұрынғы, соңғы астардың ең ірісі, Керей Сағынайдың асынан да зор болады.

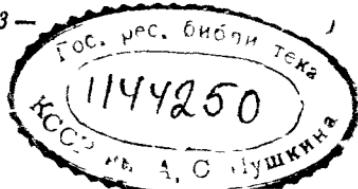
Асына Өскенбайдың ел жиналды,
Бас қосып үш жұз бірдей мұнарланды.
Бойында Қарқаралы қу ереймен,
Мың сан кол бұлтша шегіп жатып алды.
Қайнаған қыбыр, қыбыр құрттай болып,
Сарыарка мал мен басқа кетті толып,
Теніздей жер қайысқан келген жанға,
Тұмандай шаң тозаңи көкті шолып.

(Илияс Жансугиров)

Сан мындаған адам жиып ас беру бір адамның қолынан келмейді. Мындаған мал союға, тоғыз-тоғыздан бәйгелер тігіп, осының барша шығынын өтеуге әрине Құнанбайдың жеке мулкі жетпес еді, оны ол қараудағы елден үй басы бір жағы «сауын» айтып, бір жағы айдындырып жинаған тәрізді. Үш жүздің басын қосып ас беріпті деген дақырттың, лакаптың өзі-ақ қалың ел ортасына бір керемет сияқты болып көрінеді.

Өз атағын шығаруда бұл да алыстан көзделген тәсіл еді. Осыдан соң Құнанбай Қарқаралы дуанына (округіне) 1852 жылы ең соңғы аға сұltan — правитель болыш сайланады. Бұл тартыста да ол бұрын сұltандық қызыметі үзілмей келе жатқан Құсбек, Жамантай сияқты ақ сүйек Шыңғыс тұқымының төрелерін жеңіп, белден басып шығады. Бұл жолда да, осы төрелерді жеңуге зор себеп болған алыстан ойлаған есеп бар-ды. Ол — сар сүйек құда болу, тамыр-танастың жәйларын пайдалану, әсіресе 48 болыс майқы-бошан, арғынды бір шыбықпен айдаған Алшынбай дәүмен құда болу, соның жәрдемімен сұltандықты тере тұқымынан тартып алу болатын. Осылай болды да.

Құнанбай тобықтыға да, арғынның басқа руына да қатты тізе батырған адам, ел аузында оны «қарадан қан болған» деп аңыз қылысты. Құнанбай сықылды аса діншіл тақуалы, феодалдық-рушылдық тәртіпті мықтап ұстаған, өзімшіл, тәкәббар, зор көкірек, кира кезік, қыңыр сұltанның ел билеуінде, әмір етуінде ешбір шек болмаған сияқты. Не істеймін десе де ерікті болды.

Жақсы ат. қыран құс, өнді әйел болса, колын ешкім қақлағаны мәлім.

Құнанбай ескіліктің қаймағын бұзбай, сақтаумен бірге қазақ даласындағы Россия патшалығының сенімді уәкілі, сол патша үкіметіне орта жүзде бірінші қызмет істеген сұлтандардың бірі болды. Құнанбай тұсында қазақ хандығының жойылып, Қазақстанның тікелей патша үкіметінің әкімшілік жүйесіне косылған уақыты еді. Бұл кезде билердің бұрынғы маңызы түсे бастайды, олардың орнына қазақ даласында патша үкіметінің әкімдері: сұлтан, болыс старшиналардың ықпалы күштейеді. Құнанбай азуы алты қарыс аға сұлтан болыш елді ықтырып, кемеліне келіп ешкім колын қақпайтындаі дәрежеге жеткен соң, басынан билік, алдынан дау, аузынан сөз кептейтін керауыз болады. Әсіреле ағайын арасына талай бұлік салып, әлегін туғызу, өзінен көрі нашар аталарды, әлсіз ауылларды жерінен, қонысынан көшіру, ол жерлерді өз руына, сүйек шатыстарына әпепру ісін Тобықты ішінде қолмен де, сөзбен де жүргізеді. Алдымен Жігітек, Бөкенші, Жуантаяқ сияқты руларга ауыз салады. Ата қоныстарынан көшіріп, нашар жерле-рғе төңкеріп тастайды. Бұл жер саясаты оның таптық феодалдық мақсатының бірі болса, екінші берік ұстағаны ел билігін қайтсе де қолынан, өз тұқымынан шығармау саясаты болады. Сөйтіп Құнанбай тұсында елден тыштық кетеді, соғысу, шабысу, айтысу, дауласу көбейеді. Осы шиеленістердің аяғы барып Тоқбаңыз дейтін өзенде, Мұсақұл дейтін жерлерде сан қол жинап Құнанбай-тобының өзіне қарсы келген Жігітек руымен қанды соғысына әкеп соғады. Кісі өледі, мал таланады, ауыл шабылады, дүре соғылады, бұл жәйттар «Абай» романындағы ру таласы, тап тартысы тәрізді көптеген картиналардың негізіне арқау болған. Ақыры әрекеттен харекет сау мақшы болған Құнанбайдың да мандайына тас тиеді. Жігітекten бірнеше кісі өліп, басты 17 адамы Сібірге айдалады. Құнанбай орнынан түсіп, Омбыра тергеуге шақырылады. Жігітек өзінің 15 қорасын (жерін) қайтып алады. Бірак ел ортасы аз күнге тыштық алғандай болғанымен, іштегі кек білтелі бітеу жарадай басылмайды, өлген адам, айдалан кісі естен кептейді, өшпендейлік өшпейді, шиеленісу басылмайды. Жалғыз ғана Құнанбай емес, оның ауыл-аймағына ел сенімсіз қарал, зорлық-зомбылықтың үясындаі көреді. Экесі

Құнанбайдың жасөспірім Абайға дайындал берген өмір сыбағасы, әлеуметтік еншісінің сиқы, тұжырып айтқанда, міне осындай болды.

Жасымда албырг өстім ойдан жырақ,
Ақылға, айлаға да жақтым шырақ,
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірак,

деуінің түпкі себептері, надан ел, мылқау күш, ру намысы, ата кегі деген тәрізді етек басты, ескіліктің кертартпа заңының буына пісіп жүрген қара күш иелері ақ-қарасын айырмай Абайдың басына да талай бұлт төндіріп, тұзақ тастайды. Емін-еркін елді билеп, бет қаратпай, кең жайлау, алқа көлде көшіп жүрген бір күзінде шүйгінді жер, үлкен қамысты көлдің жағасы Қасқабұлак деген жерде 1845 жылы ескіше 10 августа Құнанбайдың Құнкеден кейінгі екінші әйелі — келіндей алған тоқалы Ұлжан екінші ұл табады. Алғашқы ұлын Тәңірберді (Тәкекан) қойыпты, ал кейінгі осы туған ұлының атын Ибраһим қояды. Шыр етіп жерге түскен нәресте баланы қуанып қойнына салған әжесі Зере бәйбіше, Ибраһим деп атауға тілі келмей еркелетіп Абай атандырған. Ұлжан бұдан кейін Ысқакты, одан соң Оспанды табады. Сөйтіп Абай бір анадан өзімен төрт ағайынды. Ал үлкен шешесі Құнанбайдың бәйбішесі Құнкеден жалғыз Құдайберді туады. Құдайберді, Тәкекан екеуі де Абайдан үлкен болған. Жуантаяқ қарабатыр аулының Бекен дегеннің енді қызы — үшінші әйелі Айғыздан Қалиолла (Қалел) және Смағұл туады. Жасы егде тартып, картайған кезде үйленген сулу тоқалы Нұрғаным Бердіқожа қызынан бала болмайды. Абай әкесіне тартып тұмайды. Екі шекесі торсықтай, маңдайы кере қарыс, көзі ботаның көзіндегі, өңі қара торы, орта бойлы, кеуделі болады. Жас кезінде ел аралаған бір сыншы Абайды көргенде:

Басы көнектей,
Бөксесі сенектей,
Екі құлағы шұнақ,
Кеудесі акқан бұлақ — екен—

дегенін сөз етеді жүрт.

Шешесі Ұлжан Тұрпан қызы орта бойлы, қара торы, денелі, байсалды, мейрімді әйел болады. Ал әкесі Құ-

нанбайдың мінезі мен келбеті мұлде өзгеше — ұзын бойлы, ак сүр, көзі өткір, катал, берік, айтқанынан қайтпайтын, қайрымсыз болады. Абайдың нағашысы Каракесек шашар руы Бертіс бидің нәсілінен Кантай, Тонтай дегендер өткір, шешен болады. Абайдың төртінші атасы Айдостың әйелі Айпара өте ақылды, шешен, тапқыр, өлеңші, тақпақшы кісі болған екен. Ауып келе жатқанда бір жұртта шөгін қалған түйені союға ешкім бата алмай тұрғанда өзі сойып, артынан жоқшылар келіп қалғанда түйенін етін төрге салып үстін акпен жауып, шашын төгіп жіберіп жоқтау айтып, тізелеп, бетін тырнап отыра қалса керек:

Түйелі елдің жақсысы-ай,
Түйедей менің арысым,
Төрде с лап жатысы-ай

Мұны көрген жоқшылар кісісі өлген үйді тінтіп, құдайға қүнәлі болмайық деп тайып кетсе керек. Айпара, өз баалаларына да тақпақтан ат қойыпты. Мысалы төрт баласын сыйнал:

Шынжыр балак шұбар тәс Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды торайғыр Көтібагым,
Әрі де кетпес, бері де кетпес Топайым,
Сірә да онбас Торғайым

деген тәрізді тақпақ, ұсақ өлеңдер осы қүнге дейін ет аузында мәтел болған. Өз әкесі Құнанбай тілге бай, тақпақшыл болған тәрізді. Әдайілеп өлең жазбаса да Құнанбай айтты деген бірер ауыз мәтел, мақал сөздер, өлен, ел аузынан еміс-еміс кездеседі.

Мысалы тақпақ сөзден:

Құл мен қожа майданда тенеледі,
Жас лен кәрі білімде тенеледі,
Бай мен кедей жомарттықта тенеледі,
Жақсы мен жаман өлгенде тенеледі.

Немесе:

Асаяу кердің үстінде катқан терлік,
Асаяу қара байталға арқан кердік,
Коңыр шекпен үстімде жылқы бағып,
Қызды ауылдың тұсына бізде келдік.

Эрине, бұған қарай ол ақын болды деуге болмайды, әйтсе де күр алақан еместігін байқатады. Бұл ғажап емес, өйткені ел ішінде қызбен айттыста, жоқтау, таны-

суда екінің бірі, егіздің сынары бірер ауыз өлең айта салу сияқты машиқтың кездесетіні рас оқиғалар.

Жас шағындағы Абайдың тәрбиесі әкеден көрі жұмсақ мінезді, мейрімді шешесі Ұлжан мен кәрі әжесі Зере баурында өтеді. Кішкентай немересі Абайға аналық мейрімдері түскен Зере мен келіні Ұлжан оны көздерінің қарашығындай мәпелеп өсіреді. Сондықтан да Абай әсіресе көп әйелді семьядағы отбасының, үй іші ұсақ ұрыстарынан, жаман әддегерінен аулакта тәрбиеленеді. Бір жағынан, әкесі Құнанбайдың тоң мойын, қатал, өзімшіл мінезі, екінші жағынан, Зере мен Ұлжан сынды аналардың мейрімді, бауырмал, жұмсақ мінезі Абай өмірінде қыс пен жаз сияқты болды. Үй адамдарының, ата-ананың басындағы мінездер Абайға жастайынан ойсалады. Зерек, ұғымды, зейінді бала кішкене күнінен әз аулында, ағайын-туғандар арасында ел ішінде болып жатқан сан алуан тартыс, қым-қиғаш уақиғаларға сын көзімен қарап, өзінше мән беріл, оларды өз акылымен топшылай білді. Әкесі Құнанбай тарарапынан болып жатқан қатал мінезді байымдал, бірте-бірте жиіркене түсті.

Қазак елінің басқа ауылдарындағыдай, Құнанбай аулында да рушылдық, ескі салт-сана, әдет-ғұрып мықты сақталған-ды. Әсіресе феодалдық-патриархалдық ес-кілік өмірдің Құнанбай сияқты мықты қамалы отырғанда сан алуан содырлық істер өрістеп, талай-талай шынына шығып жатқан еді.

Билер, ру басы — старшиндар халықты сүліктей сорды, әкімдердің бүйірігі екі болмай орындалып отырды, бұл билеп төстеушілер өз құлқындары ушін халықтан неше түрлі алым-әнжілер алышп отырды. Мысалы, бір рудың кісісін екінші рудың бір адамы өлтірсе, өлтірген жак «құн» төлейтін. Құнды малдай алатын. Егер өлген адам әйел болса. оның құны ерлердің құнының төң жартысында болды. Немесе өлген адам би, не старшин, не ру басы, яки бай адам болса, оның құны жай кедейдің құнынан екі есе артық болды. «Құн» төлеу тәртібі мынадай еді: «құнды» кісі өлтірген қанды қол адам ғана төлемей, сол адамның руы түгел, бай-кедей бір мөлшерде төлейтін еді.

Қазак когамының арасында XIX ғасырдың екінші жартысында феодалдық, рушылдық құлдырай бастағынымен, көшпелі казак ауылдарында патриархалдық салт, әдет-ғұрып әлі де болса міз бақпай мелшие қарап,

бәйбіше-тоқал, әменгерлік, барымташылық өрістеп жатты. Ауру қалса да әдет қалмайды дегендей тамырланып, бойлап алған ескілік салт өздігінен кете де қоя ма? Эйел ерге бағынышты, соның ашса алақаңында, жұмырыбында болды. Барлық жерлерде ерге шығатын қыз қалың малға сатылды Сондықтан да «шал екең алмайды, мал екең алады» деген әдет күшті болды. Эменгерлік жолымен жас балаларға сарқідір эйетдерді, не көрі шалдарға үылжыған жас келіншектерді қости. Егер де өлген адамның өз туысынан ерек қалмаса, жақын аталастарына қосып, «жесір ерден кетсе де, елден кетпейді» деген заң қолданылды. Келін түскенде отқа май құю, әйелін «талак» еткенде, мойнына құрым киіз байлап масқаралау, жас келіннің қайнағалары алдында үнемі еңкейіп сәлем етуі сияқты ырым-жырымдар, не болмаса ру болып көшіп қону, ру таңбасы, ру ұрандары, барымта алу — барлығы да есқі дүниенің сары сүйек әдет-гұрыптары еді.

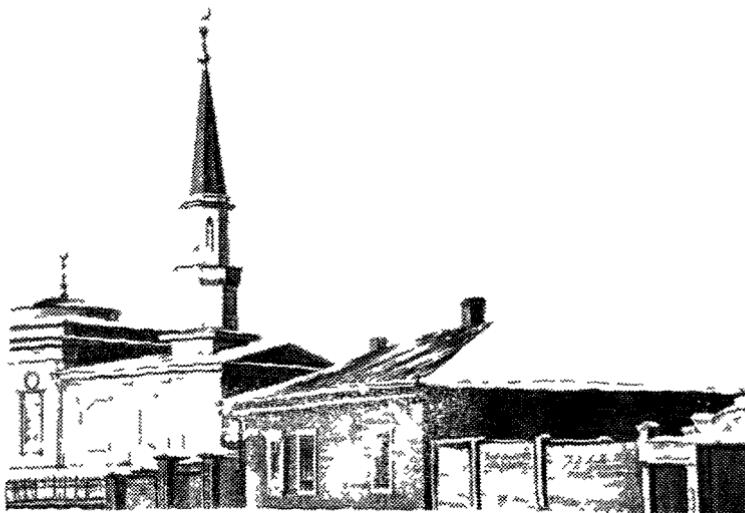
Бұл салт-сана казак елінің дамуына көп бөгет болды. Ол кезде қазақ аулында ислам дінімен қабат жабайы дін — шаманизм үәкілдері, бақсы-балгерлер де дәуірледі. Караңғы халық бақсы, құшнастардың неше түрлі өтіріктеріне, сәуегейлеріне иланды, тіпті жаратылыстың сан алуан хиқматтарын «керемет» деп түсінді. Соқыр сезімге иланған надан ел бақсы-бәлгер, дуаналарды әтпештеп басына көтерді, олардың өтірігіне елтіп, аузын ашып, көзін жұмып отырды. Сондықтан да бақсы-бәлгерлердің беделі ислам діндең молдалардан кем болмай, катар жүрді.

Казақ халқының әлеуметтік өмірінде де, тұрмысында да патриархалдық салт-сана басым болғандықтан ұалық дамуы артта, мешеулікте калды. Әлді шаруалар, байлар, билеп-төстеушілер рушылдық ережелерді бетке үстай отырып, өз жамағайындарының әтсіз туыстарын канап, еңсесін көтертпеді. Ал жеке рулардың, аталараптың өздері бірімен-бірі үнемі жауласумен болды. Жерге, коныска, мал өрісі, кең жайлау, шалқар көлдерге таласты. Әлді бай, аталау ауылдар, күшті рулар әлсіз, нашар руларды ығыстырып шұрайлы конысын және қыстауларын тартып алып жатты. Осының салдарынан бірінің малын бірі құралды күшпен айдап алу, шауып кегу, киян-кескі үзілмес дау-жашжатға, кісі өліміне, атысу, шабысуға килікті. Үнемі алты бақан «алауыз-

дық» елдің рухани күшін әлсіретіп, әлеуметтік сана-сезімнің оянына шырмауық болып отырды. Сан алуан тенсіздік, озбырышылықтың салдарынан әлсіз ауылды әлділер баса көктеп езе берді. Малды байлар, ру ба-сылар шұрайлы жерге не болып, байыған үстіне байи берді. Кедейлер жаяу-жалаңаш сорлап, байларға аздаған ақыға жалшылыққа жүрді, ал әйелі, баласы бай үйінің отымен кіріп, құлімен шықты.

Міне Абайдың балалық шағындағы қазақ қоғамының әлеуметтік түр-сыйпаты осында болатын. Зерек бала өз айналасындағы жан түршігерлік қайғылы қалдерді көзімен көрді, құлағымен естіді Сондықтан оның өзі туған ортадан көріп-білген өмір шындығы есе келе творчестволық еңбегінде көп орын алды. Ол бала күнінде-ақ әсқі әдет-ғұрыптың шірік салтына қабағын түйе қарап, жабырқай түсті. Халықты тұңғызыққа батырып, тұншықтырып отырған мылқау күш өз әкесі Құнанбай мен оның сыйбайластары екенін Абай сese бастады. Абай әкеге өзге балалардай карамады, әкеден гөрі, елге, халық қамына, ел мұддесіне бейімделді. Әке қойынан көрі ана төсегі — туған жерін әлде қайда артық санады, еліне еңбек етуді негізгі өмірлік мақсат деп санады.

Бірак Құнанбай Абайға өзгеше қарады, ол болашақ ақыл иесі, дарынды баланы ерте таныды, мениң орнымды басса, мениң жолымды қуып, туымды ұстаса, осы Абай ұстайды деген сенім күшті болды. Сондықтан оны өз мұддесіне сай етіп тәрбиелеу мақсатымен Құнанбай Абайды 10 жасынан ауылдағы Габитқан моллаға оқытты, 13-ке шыкқан соң Семей қаласындағы Ахмет-Риза деген Имамның медресесіне оқуға түсірді. Абай медреседе 5 жыл оқыды, бірақ медресе оқушыларға терең білім бере алмады. Басын қатырды. Медресе жөніндегі сол кездегі үкіметтің есепті мәліметі бұл жағдайда моянында: «адамдар уақыттың көбін құранды оқып жаттаумен өткізеді. Тек анда-санда, окта-текте шығыстың классик ақындарының шығармаларымен және арабтың оқу кітаптарындағы есеп, география, тарих пәндерімен үстірт танысады. Бірақ бұл пәндердің медреседе оқытылу түріне Караганда зор қыншылықпен ғылымның маңызын анфартатын еді. География болса әрқылы түсініксіз мәліметтермен толтырылған, тарих кітабында да мұсылман жүрттары туралы ертегі, лақаптар арқылы олардың өмірін бояп, көптіріп көрсету, есеп болса ариф-

Семейдегі Абай оқыған медресе

метиканың төрт амалын шығарудан басқа ештеме айтылмаушы еді¹ дейді Абайдың тасқындаған ақылы, алдына қойған өлеу мәттік мақсаты бұл окуды қанағат тұта алмады, ол өзіне біткен ерекше талабы арқасында, парсының, тағы басқа шығыс халықтарының тілін үйрене бастады, осының нәтижесінде Абай шығыстың асыл казнасы саналған поэзиясымен танысты Абай ерте күннен ақ шығыстың атақты ақындарын оқып білді. 14 жасында, 1859 жылы:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науан, Сәғди, Фердауси,
Хожа хафиз бу һоммаси!
Мәдет бер я шағири, Ферияд,—

деп олардан өзінің ақындық өнеріне медет сұрады. Ол түнғыш жазған осы бір аузы өлеңін шығыс классиктеріне арнады. Шығыс елдерінің тілін зерттеді, үйренді. Бірақ ол оған еліктеген жок, өйткені шығыс ақындары мен шығыс халықтарынан басқа онан да жақынырақ тағы бір ҳалықты қөрді. Ол өзі жүрген Семей қаласындағы ұлы¹ орыс халқы еді Абай орыс халқының тілін

¹ Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъюнкта К. П. Фон-Кауфмана, СПБ, 1885, стр., 429

үйренуді, зор арман етті, аңсасы орыс халқына ауды Орыстың мәдениетімен танысады көксеген Абай бұл тілегіне бейіл сала, белсене кірісті.

Абай қаладағы тұрғын халықтар мен қыр сахараасындағы көшпелі казак ауылдарының тұрмысындағы үлкен айырмашылықты да аңғарды. Қазак тұрмысына біртін-деп ене бастаған орыстың өндіріс заттарын шойыннан, мыстан, шыныдан жасалған ыдыстар, мата, шам, сағат, самоварларды, сол тәрізді толып жатқан бұйымдарды әкесі Құнанбай аұлынан көріп еді. Бірте-бірте сол кезде сауда орталығына айналған Семей қаласындағы орыстардың өзгешелігімен танысты. Осы танысу оған зор әсер етті. Әттең орыс тілін үйренсем-ау, орысша оқысам-ау деген иғі тілекті көкседі. Ол арманына өз бетімен, өз талабымен ғана жететініне сенді, ешкімге ақылласпай-ақ Ахмет Ризаның медресесінің қатал тәртібін бұзып, жасырын бір жағынан орыс мектебіне оқуға кірді, аз уақыт оқыса да өзіне біткен ақылдылық, даналық, зеректік арқасында орыс тілін тез үйренді. Орыс мектебіне тұсу ұлы ақынның келешектегі өмір жолының қақпасын ашқандай болды. Келешекті дұрыс болжаған санаалы жас Абай медресемен мұлде қош айтысты, ескі ақындар мен қайраткерлерше шығысқа сүйеніп, оны бетке ұстаянан бас тартты, ол орыс халқының мәдениетіне бет бұрды Өйткені артта қалған шығыстан алдыңғы катардағы орыс елінің мәдениеті басым екенін сол күнде-ақ сөзді.

Абайдың творчестволық сезімі ерте оянған еді. Ауылда жүргенде бала кезінен-ақ толып жатқан халықтың әнші, ақыны, жыршытары аузынан халық өлеңдерін, ертегі әңгіме, қисса поэмаларын көп естіген Ұфымтал бала естігенін екі айтқызбай ұғып, оны көкірегіне тоқып алатын. Абайдың мұндай творчестволық орталығының жемісті болуына себеп әкесі Құнанбай аулы ол кезде бір дуанның орталығы болды. Мұнда ақын-жыршылар, күйшілер көп келетін еді, осында келгендердің ішінде Біржан сал, Әсет, Бәйгөкше, Қемпіrbай сияқтылар бар еді. Сол кезде мысқыл, мәтел, әзіл-асыл сөздің атасы деген атаққа ие болған өз нағашысы Қантай мен Тонтайдың да кейде шек қатыратын күлдіргі, кейде өңменіңнен өтетін удай ашы өткір сөздерін де естіген болатын. Қантай мен Тонтай расында да айырқөмей, темір жак, ше-

шен атанған, қыннан қыстырып тауып айтатын ділмәр болыпты.

Шаншардың бұл күшекештері жөнінде Қәкітай Құнанбаев былай дейді: Тонтай ауырып жатса, сол елдің бір молдасы қайта-қайта келіп, оның көнілін сұрай беріпті. Үйткені ол өлсе, моллаға түсім түседі. Жаназа шығарады. Молланың осы ойын білген Тонтай бір күні тағы да көнілін сұрап отырғанда моллаға «Жазылажазыла молладан да ұят болды, енді өлмесем болмас» — депті.

Осы сияқты сөздер ауыздан ауызға тарап қағазға жазылмаса да халық ортасында атадан балаға мирас болып келеді. Атакты халық бұлбұлдары Шөже мен Кемпіrbайдың, Марабайдың, Жанактың өлең жырлары, шешен билердің ел аузындағы тақпақ мәтелдері, ел туралы, жер туралы толғаулары халық өмірінің ашы шындығынан туған түрлі ақыздардың көбі дерлік сакталып, кейінгі үрім-бұтакқа желісін үзбей жеткен. Халық өз ішінен шыққан ақын-әнші, ділмәр-шешендерінің үлгі — өнеге берерлік сөздерін, накылдарын алтындақ сактады.

Балалық тойы-шылдаханадан бастап, өлгенде айтылатын жоқтау-жыр мен ән қазактың өмір жолдасы болып келгенін көреміз. Сондыктан да сан алуан өлең, жыр, асыл әңгіме, тақпақ, мәтел, көркем күй қазақ халқының рухани байлығы еді.

Абай осы айтылған халықтың бай қазнасымен танысып, терең ұғып түйді. Абай өз бойындағы ақындық қасиетті, поэзияның буын ерте сезді. Ол өлеңді он жасынан шығара бастаған-ды, әуелі бүрынғы дәстүр бойынша ауызша, сұрып-салма ретінде, одан соң жазба ретінде (бул орыстан алған үлгісі болуға тиіс) шығаратын болған. Өмір шағының жігіттік кезінде шығарған өлеңдері көбіне сакталмаған. Кәзіргі бізге мәлім бір иеше өлеңдерін мысал ретінде келтіруге болады. Эдепкі өлең түрлері лирикалық сезімнің жастық жалынында жүрген кездерінде, әжуга, мысыл түрінде, немесе алғашқы сезім мен сезім құшағында қайнаған жүректің сырьы ретінде айтылады. Өзінің көңілдес болып жүрген кезінде Сүйіндік қызы Тоқжанмен әзілдесіп қайткан бір сапарында колға түсіп қала жаздал, жүйрік атпен әрең құтылса керек. Сол оқиға үстінде кезіккен бір замандасы Жолжаксы деген адам, Абайға карап:

Ақылыңа қарасам, данасын,
Жүрісіне қарасам, баласын,
Ат шаба алмай жығылса,
Қолға түсіп қаласын,
Бұл шіркінді,
Мұнша күйттеп неғыласың!

дегенде, Абай бір төбенің басына барып «Сап-сап көңілім, сап көңілім» деген өзін мыскыл еткен өлеңін шығарыпты.

Сап-сап көңілім, сап көңілім,
Саяламай сай таппай.
Не күн туды басыңа,
Күні, түні жәй таппай?
Сен жәйіңа жүргенмен,
Қыз өлеме бай таппай?...
Қарсак жорытпас кара адыр,
Қарамай неге шабасың?
Сонда тәуір бола ма,
Үстап ал біреу сабасын?
Қімінді тонасын,
Елге де күлкі боласың

Бұл едәуір ұзак өлең Абай томына енген.
Таза деген қызға шығарған осы бір шумак өлең.

Бұл өлеім ел жұртқа болған қанық,
Кайда жүрсөң достықты ұмытпалық,
Өзім жокта орныма шөп сап койып,
Ақ жүзімді құрбыма қылма салық —

Таза Дүтпаймен әуес болыпты-мыс дегенде айтқаны екен.

Ел аузында Абайға шығарған атақты ақын Сабырбайдың қызы Қуандықтың өлеңі, керей Сағындықтың қызының Абайға ғашық бол шығарған өлеңі деген аныздар көп. Мысалы, Сағындықтың қызы Абайға:

Ішінде көп жапалақ сіз бір сұңқар,
Асылды асыл билер деген сөз бар,
Миуасы салбыраған бәйтерексің,
Конуға бұтағыңа үмітім бар

деп ұзак өлең шығарыпты, мынау бір үзіндісі. Бұл уақыттардың шын болуы да мүмкін, Абай жасынан шешен, ері ақын атаққа ілінген жігіт болған соң, «Жігітті ел мактаған қыз жақтаған» деп өзі айтқандай, өлеңмен шықтығын, ынтығын білдіру дәстүр болған.

Ендігі бір жолы Абай қайыншылап барғанда жеңгелері кәде сұрап мазасын ала бергенде, солардың біреуі Айша¹ деген әйелге төмендегі қатты мысқыл өлеңмен жазып, тойтарыпты деседі

Сөзіңе кім нанбайды жүйе болса,
Фашығың іздеп келген шие болса,
Нар тайлақ, жez бүйдалы деп едіңіз.
Үстіне жабу жапқан түйе болса.

Осы тәрізді кейбір аңыздар Абайдың өз елінде, қайын жүртінда, Кереку, Семей, Караганды облыстарынан кездеседі. Жастықты басынан кешірген ақынның жас кезінде өміріндегі болған оқиғалар оның поэзиялық сезімін қоздырмауы мүмкін де емес еді. Абайдың алғашқы жазған бір-екі өлеңдері қазақтың бүрынғы байырғы үлгісімен жазылғаны байқалып тұрады. Алайда мұндай өлеңдер тек жас шағына тән. Ержете келе ақынның өлең үлгілері тың, жана, ырғакпен, мазмұнға толы да-мығанын көреміз.

Абай жас кезінде атқа мықты, құспегі, сері болғаны мәлім. Ол жайында ақынның өз балалары Тураштың, Мекайлдың кейін табылған қолжазба, естегілері дәлел бола алады.

Амал не, Абайдың өзі тірі кезде оның шығармалары басылмады. Абайдың ерте кезде шығарған өлеңдерінен замандастарының, өз балаларының есінде қалған еміс-еміс үзінділері ғана жетті.

Біз жоғарыда Абайдың жас күндерінде жазған кейбір өлеңдерінде бір жағынан шығыс классиктеріне, екіншіден қазақтың халық ақындарына, фольклоріне еліктеңдік бар екенін ескерттік. Ақын сол өлеңдерінің өзінде-ак ерекшелігі барлығын, дарынды ақын екендігін сездіреді.

Абай жасынан сөзге өткір, біреудің кемшілігін тез көргіш, қолма-қол сынап, бетіне айтып тастайтын мысқылыл болады.

Өзіне біткен табиғи ерекшелік, сергек ой, сезімді жүректің арқасында, ертеден-ак құрбы-құрдасы, дос жарандары ортасында талай шешендейкпен көзге түседі.

¹ Айша Абайдың қайнысы, Түсіп мырзаның інісі, Қақабайдың әйелі.

Абай он жасында тайға мініп, төбе басына шығып жүргенде өз аулының түйесін аралап бара жатқан екі атты адамды көріп, олардың кім екендігін білуге тайымен шауып барады. Оның бірі төркініне барып жолаушылап қайтқан келіншек болады да, қасындағысы төркінінен алған айғырды жетектеп келе жатқан келіншектің ағасы болады. Сол жерде Абай келіншектің құлдары белбеуін, төркіні берген жауыр айғырын, ол жауыр айғырды жетектеп келе жатқан бірге туған бауырын мыскылдап, өлең айтып кетеді.

Кім екен деп келім ем түйе құған,
Катын ғой құлдарымен, белін буған.
Төркінің бергені жауыр айғыр,
Бауырынды үрайын бірге туған,—дейді.

Екінші, Семейде оқып жүргенінде шешендік атағы елге жайылған Шорманның Мұсасымен кездесіп, сөз кағысып, Мұса баласына Садуақас (Сағындық — Уакас) деп екі адамның атын қойғандығын шенеп кетеді.

Оны қөңіліне шәлкі көріп қалған Мұса қолдан ашытқан сыра (кіршіме) ішіп отырған жас Абайға өзі соқтығып, мұның аты кірішме ноғай (татар) сөзі «кірішме» деген болу керек. Сондықтан мұны ішуге болмайды дегенде, Абай: жоқ олай емес, кіршіме парсының гаршама деген сөзінен алғынған, ол шамаңда қарай іш деген, және де әр нәрсенің ісіміне қарай жісімін алма (алма жемістің аты), оны атына қарап алмауға болмайды деп Мұсаны сөзден сүріндіріп кетеді.

Тағы сол оқып жүргенінде Абай демалыс күні құрдасты Тінібай деген байдың үйіне келсе, Найман Ақай деген Тінібайдың бір досы келіп отырған екен, Абайды жөріп Ақай Тінібайға: — бай мынау көзі өткір қара бала кімнің баласы болады? — депті. Сонда Тінібай бұл Құнанбай мырзаның Ұбырағим атты баласы дегенде, Ақай Құнекеннің бәйгеге қосуға дайындалап, құйрық-жалын сүзіп жүрген құнан шығары екен ғой деп сөзбен шалғанда, Абай: — бұл кісі найман елінің алақанына салып жүрген, ерте піскен ақ бүйрек қызыл алмасы екен ғой депті. (Ақай быртиған сар қызыл адам екен).

Сонда Ақай: — Япырмай, мына бала мені ондырмай жеңіп кетті-ау, мен оны бәйге құнанға тенегенде, ол мені ауызға екі бөліп тығатын алмаға тенеп кетті-ау, — депті.

Абаидың бір өзгешелігі кекеу, мінеу сияқты сөзді айқанда біреудің ажарына, достығына, не дүшпандығына қарамайды. Оған мынадай дәлел көлтірейік. Мәмбетей Есентай өмір бойы Абаймен дос, тілеулес болады. Бір жылы Семейде жатқан Абайға келіп бірнеше күн қонақ болып жатып, енді қайтарында шай пұл, ұн сияқты керек заттар алуға ақшасының жоқтығын айтқан соң Абай өз пұлымен бір қанша нәрселерін алып беріп, енді Есентай разы болдың ба дегенде: — бұл жердегі керегімді алып болдым, бірақ бұл апарған ұнды бауырсақ қып пісіретін үйде май жоқ еді — депті.

Сонда Абай Есентайға: — Семейде тұрып Шыңғыс гауының басынан шалады екенсін, ол мұқтажыңды елге барған соң айттың да болады ғой,— депті.

Абайдың ең сүйікті баласы Мағауия өліп, оны барлық ағайын-туған, ел-жүрт жоқтап, жылап келіп жатқанда, жас күнінде Абай аулында туып-әскен Қекше руынан Дәулеткелді деген сұрамсак, сұғанақ жігіт те Мағауияға қайғырып жылап Абаймен көрісуге келеді. Даусын шығарып «Магашым-ай» ақ көңіл, алалым-ай, мырза жомарт бергішім-ай» дегенде, Абай оған: қайтесін, сұрамсағым-ай келе ғой,— депті.

Абай кейде сөз бақастырып, өзгелер де бір нәрсені орынды ғып тауып айтса, қатты риза болып, насаттанып калады екен. Абай аулында ақын, жыршы, әнші, күйші, тоғыз құмалакшылар көп болған. Солардың ішінде Абай жаксы көретін ақыны Бәйкекше, сыбызығышы Қияспай, туған баласы Абдрахман, тіпті, кейде ауыл аймағының бала-шагаларымен де әзілдесіп отыратын болған. Абай Қоңыр, Қекшеге болыс болғанда, бір күні Бәйкекше ақын Абай отырған үйге қіріл келе жатады. Сонда Абай оны сына маққа:

Ойпаң жерге тебендеп шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді,

Отырғанша осының аяғын айттып жіберші дегенде, Бәйкекше тұрып,

Жаңа өспірім жастарды болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді.

депті. Сонда Абай: — сенің тілің неге сонша ашы болды? — деп сұрапты. Бәйкекше·

Атам Қабас, Боранай туысым зор,
Мырзаменен Мамайдың зорлығы мол
Екі өкпемнен екеуі қысканнан соң
Тілімнің аңы болар себебі соң —

депті. Абай үйінде отырып, өзінің замандасы керей Бегешке: — дауасыз не, арзан не, қымбат не? деп сұрапты. Бегеш оған:

Дауасыз — кәрілік, арзан — өтірік, қымбат — шынық,— деп жауап беріпті. Абай оған енді сендей Бекна зар-Косайдан ұл туда ма, деп риза болыпты. Абай елге өзі үлгі айтумен бірге, елдің жақсы мінезін, жақсы қылышын, шебер сөздерін сүйсіне тындал, жақсы нәрсені естігенде бір жасап қалатын.

Әсіреле Абайға зор әсер еткен — орыс халқының мәдениеті. Әнгіме мәжілістерде ол орыс ертегілерін, қызықты әнгімелерін айтып көңілдендіріп отыратын болған, «Орыстың атақты сыншысы Белинский науқастанын, өлім аузында жатқанда оны патша шакырады деп екінші жендеттер келіпті. Сонда Белинский кешірініздер, мырзалар, мені патшадан да үлкен құдай — өлім шакырып тұр» депті.

Абайды алғашқы рет орыстың өнер-білімі, кітаптары мен сонау алыстағы Петербургтағы, Москвадағы орыс интеллигенциясының салт-сана, тұрмысымен таныстырыған адам Абайдың өз інісі Калиолла Өскенбаев. Калиолла Құнанбайдың Айғызы деген бәйбішесінен туған, ерте заманда-ақ оны экесі орысша оқуға береді. Абай елде жүргенде Омбы, одан соң Москвадағы Калиоллаға хат жазып, хат алысып тұрады¹. Жазғы демалыста елге келгенде Калиолла астанадан койын-қонышы толы қөптеген әнгімелер мен кітаптар ала келетін болған. Осы кітаптарды үнемі оқып, Калиолламен іштей сырласып, пікір алысушы немерелес ағайындарының ішінде зерегі Абай болған. Калиолла ең алғаш Семейде оқып, ондағы оқуды тауықсан соң, Омбыдағы Кадетский корпуске түсіп, (1863—1870 ж.) оны бітіріп «корнет» (офицер) деген атақ алғысады. Бұдан соң Калиолла Москвадағы Павловский кавалерийский школді бітіреді. Бағзы бір мәліметтерге қарағанда Қалел 1877—1878 жылғы орыс-турік соғысина қатынасады, мұнда ол ерлік көрсетіп, орыстың бір гене-

¹ Осы хаттарды Ленинград архивынан іздел тапқан проф. Элімекій Марғұлан.

ралынан алғыс алған. Елге келген соң, Семейде Тінібаи байдың қызына ғашық болып, ол қызды алып қашқан жерінен, қыздың ағалары жолшыбай күп ұстап алғып, қызды тартып алғып кетеді. Орысша оқыған офицер, бұл озбырлыққа шыдай алмай, ел-жұрттына өкпелеп, Омбыға қызметке кетеді, сол барғаннан қайтпай науқастанып кайтыс болған көрінеді. Өлер алдында Қалел ата-бабасының тарихы мен өз өмірін қосып, көп өлең жазып тастап кетіпті. Кейін ол өлген соң жоқтағанда әйелдер өлеңін дауысқа қосып айтқан көрінеді. Қалиолла өлген соң оның сүйегін Құнанбай атпен алғызады. Сүйек келгенде Зере бәйбіше Қалелдің заттарын немерелеріне өз қолынан үлестіріп береді, сонда өзге немерелері біреуі қылышын, біреуі белдігін, біреуі офицерлік киімін, біреуі сарыала калпағын алып, таласып жатканда Абай үндемей қарап тұрады. «Қарағым Абайжан қайсысын аласын?» — дегенде ол: — Эже, маған анау үйіліп жатқан кітабын беріңіз — деп зат алмай, ылғи ғылым, әдебиет жөніндегі кітаптарын сұрап алады.

Орыстың атақты оқымысты-ғалымы Г. Н. Потанин Қалиолла туралы мұнадай бір мәлімет келтіреді: Маған Омск кадет корпусын бітірген, кейін Семейдің қасындағы туған жері қырда тұрған, қырғыздың бір сұлтаны (осы күнде қайтыс болған Өскенбаев) туралы біреу әңгіме айтты. Ол (Қалиолла — Э. Ж.) кешке жақын өздерінің жерлестеріне орыс романдары мен повестерінің мазмұнын түсіндіруші еді, ал қырғыздар (қазактар — Э. Ж.) оны сондайлық ынтамен тыңдал, одан айтқандарын жазып беруді сұрайтын, соның нәтижесінде Тургенев, Лермонтов, Толстой, тағы басқалардың шығармасын ойша аударған дәптерлер пайда болған. Кей уақыттарда мұнданың әдебиет кештерінде кигіз үйдің ішінде өзара таластар туатын, сол мезгілде дейді көрген адам, Өскенбаев орыс беделіне сүйенетін-ді. «Тыңдаңыздар, бұл жөнінде орыстың белгілі сыншысы Белинский не дейді!» еken, не болмаса «Бұл жөнінде орыстың сыншысы Добролюбов былай деген»¹ деп түсінік беріп отырады еken. Потаниннің бұл жазғанына қарағанда Қалел орыстың атақты жазушыларының көбін білген сияқты да, әсіресе ол сол кездегі орыс халқының әлеуметтік ойының даңқты же текшілері Белинский мен Добролюбовты да жақсы біл-

¹ «Русское богатство» 10, 1896 ж.

іен, оларды өзіне зор үстаз тұтқан сиякты. Орыс ғалымы И. Н. Березиннің Ленинградтағы архивынан академик Э. Марғұлан тапқан материалдарға қарағанда, Қалелде Шоқан оқыған Омскідегі білімді мұғалім Н. Ф. Костылецкийден тәрбие алғып, оған Еңлік-Кебек жыры мен Жиренше шешен әңгімесін тапсырады, ал мұны Березинге жіберген Костылецкий.

Сөз жок, бұдан Абай мен Қалел білім, дүние, әсіресе әдебиет туралы көп айтысып, көп таласып, бірінен-бірі пікір алғандығы, Абайдың келешекте рухани ізденуіне Қалелдің де себепкер болғандығы айқын. Әсіресе, Семейге барып өз бетімен орысша окуға түсіү де сол орыс біліміне әбден ынтықтығы күшайғеннен туған факті.

Бірақ өмірге ерте оянып, жете алмаған Абай, өзінің гворчестволық поэзияға кол сермеу жолында токсан түрлі тосқауылдарға ұшырайды. Ең алдымен Құнанбай өкімет билігіне, елге әмірін жүргізуге таласып жүріп, өзіне көптеген жаулар, дұшпандар туғызды. Әсіресе Құнанбай өзінің сұлтандығын пайдаланып, өте қын жағдайда жемқор, ұрдым-жық, зорлық-зомбылықпен ауызданған Майбасар деген туысқаның шыңғыс еліне болыс сайлады. Абайдың елінің неше жылдарға кеткен ірі ру күресінің басы осы Майбасар болыс болғаннан кейін басталады. Бұған себеп Құнанбай бір шешеден жалғыз болғандықтан оның әкесі Өскенбайдың төрт тоқалынан 9 ұл туып, ер жеткен соң, бәрі де ел билеу ісіне таласады. Іштей ел тізгінің бұрынырақ қолына алған Құнанбаймен өзара құндес болады. Әсіресе өзгеден гөрі Майбасар калай мақсатқа жетем деп жүргенде бір үлкен мүмкіншілік туады. Ол — жігітектің ру басы Бөжей мен Құнанбай арасының бұзылуы. Бөжейді Өскенбай Құнанбайға серік болсын деп қолына алғып, кеудесін сокқан бала дос етіп, қоса тәрбиелейді. Екеуін де Зере бәйбіше бауырына басып, бір туысқан есепті, ала-құласыз жакын көреді. Өскенбай Бөжейге ержеткен соң әйел алғып береді, еның беріп өзінің туысқандарына қосады. Бірақ ерекше татулығы өзгермейді. Бөжей Өскенбай қолында жүргенле Майбасармен екеуі тату құрбы болып, одан кейін бірін-бірі мал аяспай, алыс-беріс тамыр болады екен.

Құнанбай Қарқаралыға аға сұлтандыққа сайланар жолында сол сайлауға барғанында Бошан руының билеушілері Алшынбаймен бас қосып, сені аға сұltан сайлаймыз деген уағдасын алған соң үйіне жасырын адам жі-

беріп, жаксы ат, жаксы түйе, жамбы, құндыз сықылды қымбатты заттар алғызады. Егер өзі ағасұлтан бола қалса, бұларды сайлаған адамдарға сыйға тартуға керек қылса керек. Осының ішінде болған Майбасар өзінің көп-тен күткен ісінің орайы келер деп ойлайды да, хабарсыз¹ жатқан Бәжейге барады, Майбасарды Бәжей қарсы алғып күтіп, енді кайтам дегендеге, ал Майбасар қалағаның болса алғып кет депті. Майбасар оған — сізге бір қолқа салғалы келген едім. Бірак ала алмай қалсам, көнілім қала ма деп қорғанып тұрмын,— дейді. Бәжей: ол не дегенін, мен достан дүние аяушы ма едім, не сұрасаң да беремін,— дейді. Сонда Майбасар: менің қалауым мал-дүни: емес, осы Қарқаралыға жеткен сапарында мырза ағамның көнілінде аға сұлтандық болып кеткенін екеуміз де білеміз. (Мырза аға деп Құнанбайды айтады екен). Егер құдай ондап ол кісі аға сұлтан болып келсе, өз орны болыс-старшиналықты сізге береді, сіз сайланбай-ақ Олжайды билейсіз. Ел мені токалдан туған құл деп, кемітеді. Сол болыстыққа мені сайласаңыз, «құл деген» аттан құтылар едім. Мен болыс болғанда қайда барамын! Бәжей езу тартып құледі де: сен қашпаған тайыншаның узының сұрап келген екенсін. Маған болыстық келсе сенікі болсын, құдай алдында борышсыз болсын-депті

Майбасар Бәжейдің айтқанын шегелеп: Бәжеке, колға түспей тұрған нәрсе арзан көрінеді және сіздің ағайын-туғандарыңыз атамыздың жеткен бағы қайта оралды деп маған беруінізге қарсы болады, мырза аға да мені сайлатпайды, сондай киын қыстау талқыда кажып кетпесеңіз болады, өзгеге арзан болса да, маған қымбат еткен жақсылығыңызды тірімде ұмытпаспын — дейді. Бәжей оған: уай, Майбасар, мен екі айтатын адам емеспін. Менің әкем ел билігін өз қолынан әкең Өскенбайға берген жоқ па? Болмаса неғайбыл болыстық одан қымбат болып па. Менің қолыма болыстық келсе сенікі болсын, қолыма түспесе кінә қылма — деп сендіріп қайтарады.

¹ Осы Майбасардың алдын ала Бәжейге баруы Құнанбайдың үйретуімен болған сияқты, әйтпесе, онын аға сұлтан болатынын және де болыстықты Бәжейге беретінін қайдан білді. Дәл осындай амалайла Майбасар сияқты орашолақ, үрдымжық адамның жеке тоғышлауынан келмейтін іс. Мұның үшы, тетіргі Құнанбайдың өзінде жатыр. Ол сол түздегі де, үйдегі де тачам биліктің бәрін де өз уыснан шығармаудың амалынан туған саясат, логика — солай, өйткені өз еркімен билікті баска бір атаға, руға берген емес

Айтқанындан, сол жолында Құнанбай аға сұлтан болып қайтады. Тобықты елі және көрші сыйбан, уақ, керейден қайырылы болсын айтамыз деген хошеметшілер ағылып келеді. Ақ түйенің қарны жарылды дегендей, Құнанбай аулында күні-түні мал сойылып, қонағасы беріліп жатады. Енді Құнанбай өз орнына болыс сайламақшы болып, үй тіккізіп, бір болыс елді жиып алады да, өзі соған келіп, жиналған жұртқа: — Ал қауым, болыс Бөжей болсын, ол бізден кейінгі іргелі атаның баласы. Ал кандидат Сүйіндік болсын — десе, жиылған ұсак ру басылары ой, жана дұрыс болды. Өзіміз де солай істейді деп ойлаған едік,— деп макұлласады.

Бөжей тұрып: болыстықты маган беріп отырсыз ба, жоқ жігітек қауымына беріп отырсыз ба? дегенде Құнанбай оған — мен саган бердім депті. Сонда Бөжей: маган бергеніңіз рас болса, мен орныма Майбасарды сайлаймын,— деп жауап беріпті.

Ел көзінше өзін актап алу үшін Құнанбай: Бөжей қарғым, мен Майбасарды сайлай алмаймын, ол жақсы-жаман болса да менің інім, өзі аға сұлтан болып, інісін болыс сайлапты — деген елдің өсегіне мені калдырма, — депті.

Жок мырза, шын берсеніз, менің айтқан кісімді сайлаңыз, күр атағын беріп, артын өзіңіз билейтін болсаныз, маган керегі жок,— дейді Бөжей.

Сонда Құнанбай тұрып: Ал Олжай балалары! Ортаға түскен отты көріп тұрсындар, кімдікі жөн, кімдікі теріс, мен айтқанымнан қайтпаймын дейтін едім, Бөжей де бір сайтанның тіліне ерген көрінеді. Сөз байлауын көпке бердім,— дейді.

Жиналып отырған жұрт Құнанбай сөзін мақұл көреді де. Бөжейді оңаша алып шығып, бұл не дегенің, құдайдың бергенін басқа теппе. Майбасардан не жақсылық күтесің, көпті ренжітпе. Құнанбай саған жаулық ойламас, бізді елім, туықаным десен, болыс бол,— деп, неше алуан сөздер айтады. Бөжей оларға: мен атамның атын атап Майбасарға ант бергемін, одан қайтып екі сөйлегенім — өлгенім, мені енді қажай бермендер — деп етегін қагып орнынан тұрып кетеді.

Жұрт үйлиғып біраз отырады да, бұл болмасқа кеткен жұмыс болды, ендігісін Құнанбайдың өзі білер, деп қайтып келіп: мырза біз Бөжейді сөзге көндіре алмадық, артын өзің білесін,— деседі.

Құнанбай Әөжейді қайта шақыртып алады да:

— Эй, Бәжей, бір ананың емшегін еміп, бір туғандай болып едік, менің туысқандығымды бір сайтанның алдамшы тіліне саттың ба? Бетіңен қайт, тіпті болмасаң, мен бір жолға көнемін, бірақ қанша берік болсаң да шыдамайсың! Майбасарды түсіріп, мені қой дерсің, оған мен көнбеймін, содан барып араздық туады,— депті. Бір беткей адам Бәжейге Құнанбай сөзі шымбайына батса да, ол көнбей: мырза, артын көрерміз, айтқан кісімді сайласаныз, ризамын,— деп түйеді сөзін.

Майбасар болыс болады. Біреулер Құнанбай кулықпен өз інісін сайлады, Бәжейді алдады — дейді. Қөп айтқанындай, Майбасар болыстықты қолына алсымен байкедейіне қарамай шабарман жіберіп бәйге ат, жақсы құсұстасып алғыза бастапты. Қайдағы есеге қолы жетпейтін момынның малына құрық салыпты. Сонда бір жесір әйел айтыпты: ак маралды құдай алды, ак атанды Майбасар алды — жыласаң құдай көрмейді, жығылсаң Құнанбай сүйемейді депті. Майбасардан қорлық-зорлық көргендер Құнанбайға келсе, ол: мени оған кіріспеймін, оны болысқа сайлаған Бәжей, соған айтындар деп, қасакана сілтеп тастайды екен. Онан кейін жұрт Бәжейге барып мұнын шағыпты. Оларға Бәжей: малдарыңды қайтып берер, ондайын енді қояр,— деп жұбатады. Жылаулар күннен-күнге көбейе берген соң хат жазып, інісі Жабай дегенді Майбасарға жібереді.

Жабай Майбасарға барып Бәжейдің хатын беріп, сәлемін айтса, Майбасар ашууланып: бұл не қылған көлденен билік, маған бұлдағаны болыстығы болса, өзі алсын. Әйтпесе пәлен қыл, түген істе деп мазамды алмандар — деп теріс жауап береді. Жабай Майбасар жауабын айтып барған соң Бәжей қатты қынжылады, енді атына мініп, өзі ауызша сөйлесіп, арылып қайтайын деп Майбасар аулына келеді. Майбасар Бәжейді құрметтеп қарсы алады. Бірақ ана жұмыс, мынау жұмыс деп, тұрактап әңгімелесіп отырмайды. Сонда Бәжей: — Эй, Майбасар, ел иесі кісінің жұмысы қөп болады, мен күнде саған желе бермеймін. Ағайын ортасында құдай дескен дос едік, сенен мал сұрағалы келгенім жок. Қанша шыдайын десем де көпшілік жылаулары тыныштық бермеді, енді менін тілімді алып, бетіңен қайтасың ба? Жок, мені еліме габағып, өз жолынмен боласын ба? Қысқа ғана жауабын айт,— депті.

Майбасар: — Бәже, дос екеніміз рас, қолка салдым, сұрадым, болыстықты бердіңіз, оған рахмет. Мен бала емеспін (тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас) деген, біреудің шағым сөзімен күнде үйтпе-бұйтпе деген адамға ауыр болады екен, басқа қолқанығ болса алыңыз, ал мына жағын сұраманыз,— депті. Бәжей ендеше сөз бітті, айып сенде емес, менде. Барлық ағайын туғанның тілін алмап едім. Қөрісерге күн жақсы болсын — деп атына мініп, үйіне қайтады.

Бұл хабар Тобықты ортасына тез тараиды. Майбасарға тісін қайрап жүрген жігітек, торғай кісілері жиналып, ақылласады да, көрші ел — Қекшениң ірі ру басы Қаратайды шакыртып кісі жібереді. Елдің бөлінуін көтпен тілеп жүретін Қаратай (Құдай көктен тілегенімді жерден берді) деп шакырған топқа келеді. Әрлі-берлі айтыса келгендे сөз байлауы Қаратайға беріледі. Сонда Қаратай былай байлау айтады.

— Бұл Майбасар істеп отырған зорлық-зомбылық жеке ғана оның өз басын жаулағанмен, оның көзін жоғалтқанмен тынбайды. Бүгін жек көріп, жиреніп отырғанмен, ертең туғанынан безе алмайды. Құнанбай басы аман тұрғанда Майбасар сендерге есе бермейді,— дейді.

Осы бір рушылдық шиеленіс үстіне тағы бір сүйкімсіз іс болады. Елді біржола ығыстырып аламын, беттеттірмеймін деген оймен Құнанбай көп қол жиып Бәжей аулына келіп, Токпамбет деген жерде оған дүре соғады, байлаап әкетеді. Ол ол ма, арашаға тускен, сол жанжалға дейін өз ағайыны Қетібақ Пұшарбай деген ру басын да қоса дүрелейді. Осындаі содыр қылышы елге қатты ба-тып, Қетібактың Үрғызбайдан бөлінуіне алғашқы себеп болады. Осындаі дау-жанжалдың тұтануына себепкер Майбасарды не орнынан алып, немесе қой деп тойтарыс етпейді. Өзі аға сұлтан болып тұрғанда ол іс Құнанбайдың колынан әбден келуші еді.

Бұдан соңғы зор айқас Мұсакұл деген жерде болып, атысу, шабысумен тарқайды. Ақылдан көрі Құнанбай ұылқау күшке тізгін беріп билетеді.

* * *

Құнанбай аға сұлтандықтан түсіп, бір жыл Омбыда жүріп, ұлыктарға пара беріп, үстінен түскен материалды жойып, босанып елге келеді. Оның үстінен берген арыз, шағымдар боска, аяксыз қалады. Алайда коғамдық іске

қатысуға үш жылға правосыз болып жүргенінде аяқ астынан тағы да бір істің сәті түсে қалады. Ол кезде Семей мен Верный қаласы аралығында почта жолы болып, екі облыста сауда-саттық катынасы жүріп жатады. Сондай бір күнде тобықты ішіндегі бір топ адам¹ — патша үкіметінің хорунжийн (офицерін) арқат жолындағы Алшын бекетінде өлтіріп, зат, акша, нәрселерін талап алып қашып кетеді. Семейдің губернаторы келіп болыс, старшидерін жинап, мұны кім өлтірді деп қысканда, көбі коркып айтпайды. Өйткені өлтірушілер қашып, арты Байжігіт етіне, алды Қытайға, Синцзянъ жеріне шығып кетеді. Осыны сезген Құнанбай, астыртын барып, таксыр, мен өлтіргендерді білемін, кешірім етіп, баяғы дәрежемді берсөніз айтамын деп уәделесіп, қашқындардың аты-жөнін білдіріп, мұны істеткендер ак патшаға дұшпан адамдар деп, бұрын өзіне қарсы болып қағаздастып жүрген адамдарды шағыстырып, Карапай, Тұсіп, Байсал, Пұшарбай, Асаубай, Тойғұлы деген ру басыларын бір түнде ұстасып Сергиополь дуанына түрмеге жаптырады. Өзі әр болыстан адам, ат жинап, оның үстіне қайтадан оязға көмекшілік қызыметі шенін алып, Қытайдағы он екі абақ керейді билеген Шотан, Бопанай төрелерге барып, оның туысы Барак төрөні алдына салып, ол жақтағы қашқындарды түгелдей ұстап әкеліп, Аягөзде қара-ала ағашқа таңғызып атқызады. Бұдан соң патша үкіметіне сенімді адамның бірі болады. Мұнан бұрын Омбыра айдалар алдында артынан қағаз жібере ме деп Жігітектермен уақытша бітімдесіп, оның кепілдігіне бір қызын Бөжейге бала қып береді екен Енді қайтадан бұрынғы қалпына келген соң серт, уәденің бәрін сырып тастанап, жігітекten 15 қыстауды қайта тартып алады. Оларға болысқан аз ауыл, нашар ағайыны торғай Құлышашқ балаларын да торғайдай тоздырып жібереді, Наданбай, Сыбанбай дегенін шетке айдатып, Садыrbай дегенін Қаркаралыға түрмеге жапқызады, қалған катын, бала, келін-кепшікті ендігәрі бірігіп бас көтермеуі үшін бөліп-бөліп апарып, ауылдарының қасына кондырады. Оның үстіне көршілес Найман елінің Құндызды деген жерін де басып алады. Сөйтіп, сырт қарағанда ру тартысын жамылып жатқан тап тартысы тағы да тұтанады. Өйткені, ол кездегі бай-

· Табылды, Удербай, Жұндібай, Эбділда, Тұнлікбай, Әмбетей, Қекшे табының соткар адамдары.

лық мал мен жерде. Ал мыңдаған малды өсіру үшін шұрайлы жерлер керек. Ондай жақсы жерлерді тіпті Өскенбайдан бұрын үстемдік алған аталар иемденіп қойғанды. Қолына әкімдік пен күш бірдей тиғен соң Құнанбай сол жерлердегі бұрынғы иелерін аударыстыруды жүргізген.

Бұл Абайдың балалық шақтан ер жетіп, атқа мініп, дүниені айырып қалған кезі болады. Ол балалық кезінде әкесінің катал, бір бетті мінездерін ішіне түйіп, сыр бермей жүреді. Әсіресе ағайынға жан ашымау, тасбауырлық, Абайдың жас шағындағы Құнанбайдың аз ғана нашар ауыл Қодарды келінімен өлтіруі тәрізді корғансызы адамдарды жәбірлеу әкесі тарапынан бірінші окиға емес еді.

* * *

Бұл кезде Қазакстан біржола патшаның отарына айналып, патша әкіметінің ықпалы әбден жүріп, ғасырлар бойы казак қоғамына сіңіскең ескі әдettі күйрете сауда капиталы қазақ даласына кіре бастаған қызу мезгіл еді.

Осылынан қабат патша үкіметі Қазақстанда қоныстандыру саясатын жедел жүргізе бастады. Бұл жағдай қазак рулары ортасында жерге, суға, шұрайлы қоныска таласуды онан әрі үдете түсті. Ертеден мол өріс, кең қоныс, шүйгін шөпті өлкелерге ұтылған бай мен шонжарлар бұрынғысынан гөрі батылырақ өз ішіндегі кедей, орта шаруалардың, нашар аталардың жерлерін тартып ала бастады. Осылынан нәтижесінде біреулер отырыкшы жатақ болуға үмтүлды, біреулер күнкөрістің қамымен кәсіп іздейп, қалаларға кетті. Әлсіз көпшілігі егіншілікке бейімделді.

Қазақстанның саяси өмірі 1863—69 жылғы әкімшілік реформадан кейін мықтап өзгере бастады. Қазак қоғамының экономикалық жағдайына сәйкес таптық кайшылықтар күшейіп, бұл қайшылықтар әсіресе ру ортасындағы, ел ішіндегі болыс, старшин «сайлауы» кезінде кескілескен күрес, тартыс, талас, атыс, шабу, Құнанбай аулындағыдай, кісі өлтіруге дейін барып, шегіне жетіп отырды. Ел арасындағы, қазақ даласындағы бұл ішкі жағдайлар Абай сияқты өнер-білімге кол сермеген, болжашын алдынан күткен жастарға қырсығын тигізбей қойған жок. Жасы болса егделеніп, ақыл-қайраты тайки бастаған шағында (өйткені, Абайды әкесі Құнанбай қырыктан асканда көрді), көптен үміттеніп жүрген, бар-

шасынан артық туған баласын он сегізге шыққанда Құнанбай оқудан шығарып алды, өз аулына әкелді. Осында жәйттердің салдарынан Абай білімге деген шөлін қандыра алмай, әке билігіне түседі. Әке құзырын екі етпейтін заманда, Құнанбай сықылды кира кезік адамның алдына карсы келу жай адам түгіл, туған балаға, бірден, мүмкін емес іс болса, екіншіден, біз Абайды тумай жатып, алуан өмірдің егжей-тегжейіне ә дегеннең түсініп жетті деу, кәзіргі өзіміздің топшылауымыз тұрғысынан жорығандық болар еді. Қандай адам болмасын, әсіреле жастық шағында, албырт кезінде бір нәрседен шалыс баспайтын, мұдірмейтін кісі болмайды. Ленин айтқандай, адам «періште» бол тумайды, өмірді де, сол өмірден туған ашы шындықты да сонымен бірге жасасып жүре, көре, тұз-дәмін тата білетіні рас. Осында өмірдің өзі көрмеген қат-қабатында, әсіреле ескілік көрпесін қалың жамылған көшпелі ауылда, әке талабы, әке өмірімен Абайға да окуын үзіп, әлеуметтік істерге «еркінен тыс» қатысуға тура келеді. Еркінен тыс дегенде, Абайдың сол өмірдің көленкесі мен сәүлесін бірден тани кеткендігінен емес, ол жәйтті ескерттік те ғой, оқудан, өнерден енді кол үзгенін аяныш еткенін айтып отырмыз.

Сонымен әкесі Абайды қасына ертіп, ел сөзіне, ел ісіне араластыра бастайды. Ондағысы өз орнымды басса екен, ата тізгіні, әке мұрасына ие болса екен деп тілейді. Әдепті кезде Абай ел ісіне кіріспі, едәуір өмірін сол қызу өмірдің койнауында өткізеді. Бірде бүге, бірде шіге оқиғаларға ет қызу, албырттықпен батыл араласады. Ауыл намысы, ата дәстүрі қызыумен «асау жүрек аяғын шалыс басқан» деп, өзі айтқандай, қате қадамдарының болғанын да көреміз:

Жасымда албырт өстім ойдан жырак,
Айлаға, ашуға да жақтым шырак,—

деп, егде тартқанда данышпан ақынның өзі де мұның әділін айтады.

Бұл піскен астың күйігі жаман дегендей, болып жатқан істердің күйігі, тікелей келген істің алдын көрсе де, арты немен тынатынына ақынның әлі жеттікпеген кездері еді. Сондыктан да Абай ел билеу ісіне де мықтап ат салысып, бірнеше жыл би, болыс та болғаны рас. Абай сиякты еті тірі, атка мінген, қайраты қайтпаған адамға бұл занды да сиякты.

Дәл осындай хал Гетеңің басында болғаны туралы Энгельс былай дейді: «Оның (Гетеңің Ә. Ж.) қайраты, оның күші, барлық оның рухани бағыты күнделік өмір, дүние жұмысына қатысуға еріксіз бастайды. Бірақ оны коршаған өмір өте төмен, аянышты, нашар еді, өзінің жек көріп, жиренген ортасында өмір сүру, оған байлану,— неге десең одан басқа өмір сүрер, кімділ қылар орта жоқ — міне осы мәселеге келіп Гете әрдайым тіреле берді» Орысша Абайдан көбірек оқыған Шоқанның да ел түзетіп, әділ би боламын деп өзін сұлтандыққа ұсынғапы мәлім ғой. Осының өзі, Абайдай сезімтал ақынға қайнаған ел өмірін жақсы білуге, оны терең түсінуге, өмірде әділет пен шындықтың не екенін, зорлық пен адағершіліктің не екенін білуге көп әсер етті. Туған халқының ғасырлар бойы әлеуметтік әжімдерінің сырын оқып, ондағы өз орнын, сол орынга сай не істегенін, келешекте неден жеріп, неге ұмтылу керек екенін қорытуға зор себепкер болды Бұл оның алғашқы шалыс қадамдардан жиленіп, адағершілік жолына, кең арнаға түсе бастаған игілікті іске, жарқын тіршілікке бетатысы еді.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртый,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың
Жақсыменен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май бол енді екі ұртың

дегенде, Абай ру ішіндегі, бір румен екінші ру арасындағы тартыс-таластар елдің ынтымағын әлсіреттіндігін ашты. Патша чиновниктерінің ру басылары мен байларды сүйеп, әлсіз кедейлерді қынадай қырып езуі, пара алуы, біреуді сыртынан сатып, біреуді шен-шекпен беріп алдауы, сейтіп қарапайым халықтың текке жем болуы ұлы ақынға қатты әсер етті, оның барлық өмір бойына есінен кетпестей із тастады. Сондықтан да Абай ескіліктің әділетсіз қылыштарына карсы шыкты, адалдыққа бойсұнды, Абайдың бұл ынтасты экесі Құнанбайдың көкірегіне қона қоймады. Ол ата салтынан адасып жүрсін деп баласына бірнеше рет ескертті.— «Ең әуелісен жұрттың бәріне қуле сөйлейсін, көпшілсін, көпшілдік жайдак су сияқты, оны кім көрінген: ит те, құс та жалайды. Кім көрінген жалдап өтеді, кісіге қадірің болмайды. Ел алатын қылыш ғұл емес,— дейді Құнанбай Оған Абай:— колында құралы бар бірен-саранға тиетін шынырау болғаннан гөрі қойшы-колаңшы, жалшы, жақыбайдың

бәрі бірдей сусынын қандыратын жайдақ су артық деп білемін», — деп жауап қайырады.

Расында да Құнанбайдың қатал мінезі, әділетсіз істепі, «ел алатын» аусар қылығы ақынды жирендіре бастады. Абай өз аулынан, ел ішінің нашарларына болысып, аталас жуандардың әлсіз, нашарларға көрсеткен қиянтына, өктемдігіне төзе алмады. Елдің ру таласына, жікшілдігіне, алауыздығына жан-тәнімен қарсы болды

Ел бүлігі тобықты,
Көп пысыққа молықты...
Өзінен шыққан жақсылар
Түзете алмай зорықты

Абай өзіне келгенде досына да, дүшпанына да әділетшілігінен танбайды. Өзіміз білген сол қазақ заманында жаулары келіп билік айтқызу басқа кісінің басында болды деп есітпедік.

Абай халықты жақтады, шындықты кара бұкарадан іздеді, осы жолға карсы келген мансапкорларды, алысжақынына қарамай сынады. Өзінің бірге туған ағасы Тәкежан жаңа байыған мансапқор паң болады, жейін ол Абайдың жаулары жағына шығып, ақынға дақ түсірушілерді үйымдастыруышылардың бірі болды. Тәкежанның сол арам мінезін сынған Абай еді:

Байсып, пансып, керінгенге бәлсіп,
Өзі ғана келгендей, дүниеге жансып,
Маң-маң басып мен-мендігі асып,
Мал бітті деп, көнілі көтеріліп тасып,
Бай, бай десе мастанып, мың тенгесін жастанып,
Ешкім тимей өзіне, ағайынға қастанып,
Өз тамағым ток деп, басымда қайғы жок деп,
Жақыны аттан жығылса, жаны ашымай шоқ деп,
Бай-еке десе елігіп, қайырсыз малға желігіп,
Кеудесінен буынЫп, пыс-пыс етіп демігіп,
Өтірік жала жабады, біреуге көр қазады.
Отырғанда үйінде ылдидың төрін алады,
Колынан келер түк те жок, осының маған болды кек,² —

дейді ұлы ақын.

Ғасырлар бойы ата салты, әке мұрасы деп келген Құнанбайға және онын Тәкежан сиякты өзіне тартқан оз-

¹ Ел бүлігі тобықты деп, ең алдымен ағам (Абай — Э Ж) біз-дің Ұрғызыбайдың жуандарын айтқан — дейді Тураш

² Автор материалынан

быр балаларына Абайдын бұл істері үнамады, содан бастап әке мен бала көпшіліктің ісіне де, жеке адамдардың тағдырына байланысты мәселелерге де қайши келіп, бірінен-бірінің идея жағынан пікірлері өзгеше бола берді.

1898 жылы мен 22 жасымда өзімнің Наушабай деген досыма еріп, бір жұмыспен Абайдың аулына келдім, кешке Наушабай намаз оқып болған соң бір қызық әңгіме бастады. Наушабай Абайға сіздің әкеніз діншіл кісі, әкеніздің діни жолына неге түспедіңіз деп сұрады.

— Оныңыз рас, әкем мені мұсылманша мектепке оқытуға берді, ондағы ойы мен дін иесі болып, дінді сактасын деді. Бірақ мен діннің адамның ақыл-оыйн толықтыру үшін ешбір жәрдем бермейтінін білдім де, әкемнің көрсеткен жолымен журмедім,— деді Абай.

— Бұл үшін әкеніз сізді жазаламады ма,— деп сұрайды Наушабай.

— Ондай реніш болды, бірақ мен біліммен, ақылмен өзімнің дұрыстығымды әр уақытта дәлелдедім, сондыктан да мен оның көрінен қорықпадым,— деп жауап берді Абай.

Сонда да араларыңызда үлкен айттыс, талас болған жоқ па? — деп тақымдан қоймапты Наушабай.

Абай біраз үндемей отырады да:

— Менің жас жігіт кезімде болған бір оқиғаны айтаңын. Ақша тауда болған бір үлкен съезге барып қайтып келе жатыр едім: Қекше дейтін елдің белгілі ақсақалы Қаратай кездесті. Сәлемдескен соң Қаратай маған кадала қарап, қатаң үнмен: Елдің сөзіне қарағанда ескі заманнан жаңа заман, бұрынғы үлкендерден кейінгі жас балалар артық депсін, оның қалай, біздің дәуіріміз Мұхаммедке жақын, ал ол дүниенің жарығы емес пе? Сен бала бұл сөзді қалай айттың? — дейді.

Мен оған дүниені жарық қып тұрған күн, сол күнге Ала таудың басы жақын. Бірақ сол таудың басында қызы-жазы қар жатады, мұзы ерімейді, ал сай-саласында түрлі жемістер мен сан алуан гүл, бәйшешек шығады, одан адам да, мал да пайдаланады. Сіздің Мұхаммедке жақындығыңыз сол таудың басының күнге жақындығы сияқты,— дедім. Ұтылып қалған Қаратай әкеме айтып, мені жазалатам деп коркытты. Мен кешке ауылға келдім

Ертеңінде қасында екі-үш кісісі бар Қаратай әкем үйнен келіп түсті Қаратайдың кеше әкене айтып жазанды

тартқызармын деген сөзі есімде болатын, әкем шакыртпай өзім сол үйге бардым.

Үйге кіріп сәлем беріп ұлғіргенше, әкем маған: сен бұзылғансың, ұлкендерді сыйламадың, сенің «тілінді кесіп, көзінді оямын» деп зекіп, түгін сыртына шығара бастады.

Әкемнің мінезі өте қатал екенін білемін, айтқан ұрысын үнсіз тыңдал босағаға отыра бердім. Әкем ұрысып ұрысып, әбден шаршап басылды, Қаратайдың қуанышы койнына сыймай жымыңдал, желпініп, сыртқы киімін шешіп, тысқа шықты. Оның артынан мен де іле шықтым.

— Ал, бала, сенің кешегі шешен тілің қайда, неге үндемей калдың? — деп мені қаза бастады.

— Өзіңдің ұятыңыз қайда? Мен сөзден ұтылсам, сонда сіздің айтқаныныз келіп қуанар едіңіз. Әкем мені ақылымен, тілімен жеңген жок, күшімен жеңді, ал қара күшпен әркім жығады,— деп едім, Қаратай маған:

— Сенімен сөйлесуге болмайды екен, бар жөнел — деп, теріс айналып кетті. Ол кезде Абайдың жасы 28-де екен дейді, халық ақыны Төлеу Көбдіков¹

1876 жылы Абай 31 жасқа шыққанда, тұғырдан та-йып, қартайған Құнанбай Мекеге бармақ болады. Ол қасына өзінің Ұзғұтты деген інісін ертіп, жетпіс жасында алыс жолға шығады, арада біржарым жыл өтеді. Құнанбай жарты жыл Мекеде тұрады. Қөп қаражат шығарып Мекеге барған қажылар жататын үй салғызады. Ол үйдің аты «Құнанбайдың Тәкиясы» деп аталады. Мекеге келгендер бұл үйден пұлсыз жататын төсек алады. Үйдің салынуын Құнанбай өзі басқарады. Жұз адамдың үйді салып болған соң, ашылғанында бірге болып, содан кейін «тәубе қып» еліне қайтады.

Құнанбай Мекеден қажы атағын алып келген соң дүние сөзіне, ел ортасының жұмысына араласпай оңаша отырып, тәубе етіп, өз басынан атқарған істерінің күнәсін, кешірімін сұрап, дұға оқып жатады. Құнанбай 1883 жылы 79 жасында қайтыс болады.

Абай өз әкесі Құнанбайдан ат құйрығын кесіп, біржола көрместей болысып кеткен жок. Бірақ екеуінің пікірі, идеясы, ұстаған жолдары басқаша болды. Осы күнге де-

¹ Төлеу Көбдіков, Семей облысынің, көзір қайтыс болған. Бұл сөзді 1940 жылы жазып алдық Төлеу атакты ақын Сабырбай қызы Куандықтан туған.

йін кейбір еңбектерде Абайды өз әкесі Құнанбаймен мұл-
дем араз болды деген пікір айтылып жүрді. Ол пікірдің
ката екендігі Абай әкесі Құнанбай туралы Абырахман-
ды жоктағанда айтқан екі өлеңіндегі ашық, айқын көрі-
неді. Ол өлеңді елдің көбі білетіндіктен келтіріп жату-
дың қажеті де аз.

Абай әкесімен идеялық жолы басқа болғаннан бастап
онын көзі тірі тұрганда-ақ, жаңа жолға түсіп, өз халқы-
ның қогамдық өміріне белсene катынасып, елге тиянак
боламын деп сенеді. Сол ойлармен ол болыстықтан да
қашпайды. Сейтіп, ол Коңыр, Қекше дейтін тобықтының
бір еліне 1875 жылы болыс болып сайланады. Абай болыс
болғанға дейін Коңыр, Қекше еліне айтыс, тартыс өзге-
ден өзгеше күшті болды. Осы жайында Семейдің уездік
начальнигі Семейдің соғыс губернаторына жазған рапор-
тында: «Тобықтының Коңыр, Қекше болысында бір де
бір болыс дұрыс қызмет атқара алмай, жиі-жиі түсे бер-
ді. 1872 жылдан 1874 жылға дейін бұл елде бес болыс
ауысты» деп жазды. Нак осы болыста Абай өзгелдерден
ерекше іс көрсетіп, халыққа сиымды болды.

Семейдің уездік начальнигі жазған тағы бір реєсми
мәлімдемесінде былай дейді: «Осы уақытта болыс бо-
ларлық беделді, ықпалды, жарамды, сottалмаған адам
жоқ. Сондықтан да болыстыққа басқа елдің адамын сай-
лауды, уездін начальнигі Измайлотовтың өзі де, өзге халық
та жақсы билетін, адал, ақылды, беделді Ибраһим Құнан-
баевты сайлауды тапсырды. Бұл жөнінде Измайлов еш-
бір қаталасқан жоқ. Тобықтының Коңыр Қекше болысы-
ның халқы Құнанбаевты даусыз бірауыздан болыс
сайлады. Бұрын Коңыр, Қекше болысында еріксіз алы-
нып жататын барымта, уланған дау, жанжал, неше түрлі
қылмыс, кісі өлтіру тылылып, ел ішіне тыштық орнай
бастады². Осының барлығы Құнанбаевтың беделділі-
гінен болды, Абайдың әділеттілігі, адалдығы халық ор-
тасында оның даңқын бұрынғыдан да арттырды. Бұрын
тендік ала алмай, есеге қолы жетпей, зорлық-зомбылық
көріп жүрген нашарлар мен кедейлер тус-тұстан Абайға
келіп мұң-мұқтажын шаға бастады. Абай старшин-би-

¹ Абай Құнанбаев — А. Т. Ж. 1948 ж., 172, 266-б. Абырахманды
жоктаған өлеңдерінде «Қажы» деп өз әкесі Құнанбайды айтқан.

² Қаз ЦАУ фонд 64, тіркеу № 1, іс 1730 СВ' 90, дело волостн.
Управителя, Ибрагима Кунанбаева.

лердің жұмысына да, жер дауы мен жесір дауына да қатынасты. Пара берушілерге, әділетсіздікке, қиянатқа жол бермеді Феодалдық ру басы аксақалдардан қаймыккан жок, Абай қолы жете алмай жүрген момындаға көп жәрдем етті, олардын пайдасы үшін кесім істел, әділ шешім айтты.

Абайдың мұндай өзгерістерін ел ішіндеғі феодалдық рушилдық салтты сактаған ірі жуандар мен байлар, олардың сыйбайластары көре алмады, күндейді. Қалайда Абайдан құтылуға, тіпті оны бұл ортадан қуып жіберуіе, сөйтіп абройын тәтгуге тырысты. Белгілі бай шонжарлардың бірі Үзікбай Бөрібай ұлы¹ дегенді айтқатап бұрынғы колданып келген әдеттерінше өтірік арыздар түсіре бастады. Ол Абайға, менің «Таймақкөл» деген жерімді тартып алды деген жалған жаланы жапты. Осы жер дауы туралы, Бөрібаевтың оншакты арызы 1876 жылдан 1886 жылға дейін үздіксіз сөз болып, жоғарғы әкім орындарында, соттарда қаралып, тынбады. Абай аранын ашқан құзғындардан безіп, болыстық қызметтен босат деп арыз етті. Семейдің уездік начальнигінің мәліметіне қарағанда, «Құнанбаев болыстық қызмет өте ауыр және мен бұл елге бөтен адаммын деп орнынан түсүті сұраған, бірақ қызметті сеніммен атқара берген. Бөрібаев жер даулап генерал-губернаторға арыз бергенін естісімен орынман түсір деп ол тағы да өтінген. Бөрібаев арызынан қорқып, орнынан түсесін бе дегенімізде, ол намыстасып, орнында тұра тұратын болды»². Абайдың үстінен қозғалған жұмыс Семейдің соғыс губернаторының бұйрығы бойынша 1878 жылдың 11 майында Семейдің уездік сотына жіберіледі. Абай тезінен Семейге шақырылып, онан жауап алынды.

«Ибраһим Құнанбаев тергеушінің қойған сұрақтарына мынадай жауап қайтарды мен Арқатта (бұрынғы Тобықтының Қоныр, Қекше болысы деп аталған) болыс тыққа сол елдің сайлауды бойынша тағайындалдым. Мен бұрын Тобықтының — Құшік болысының (казіргі Шыңғыс болысы) адамы едім, халық сұрап приговор жасап, мені Арқат болысына алды және жәй көпшілік емес, бүкіл бір болыс ел бірауыздан болыстыққа сайлады, мен

¹ Үзікбай Бөрібаев, Мамай руының жуаны Қоныр, Қекше болысина карасты

² Документте Бөрібаевтың фамилиясы Бурабаев делініп теріс жазылған

1876 жылдан 1878 жылға дейін үш мерзімде толық қызмет атқардым және болыстықтан шыгарда халықтың рұқсатымен алғысын алып босандым. Мен Үзікбай Бөрібаев даулап отырған Таймаккөл деген жер туралы өзімді айыпты деп санамаймын, өйткені мен болыс болмай тұрганда Таймақкөл ешкімнің меншігінде болмаған, кезі келген ел жаздықуні жайлап жүретін, жер еді» — деп жауап берді.

«Осы жауабында (Абай — Э. Ж.) бұл істің бет пердесін ашып Бөрібаевтың кейір ықпалды казактарға қолшоқпар» екендігін әшкерелеп берді¹.

Арада бес жыл өткен соң 1883 жылы 27 апрельде Бөрібаев өзінің берген соңғы жауабында, «Құнанбаевпен ешбір араздығы жоқ екенін және көрсеткен жер (Таймаккөл — Э. Ж.) өзінікі емес екенін мойнына алады. Құнанбаев болыс болып тұрганда байларға, ескі әдет-ғұрыпқа қатал қарады. Барымта алғызбады, жылқы үрлатпады, сондықтан ел ішіндегі байлар оны жеккөрді. Әсіресе Қаратай Сапақов деген бай Құнанбаевқа өш болды, ен болмаса Құнанбаев уақытша елімнен кетсе екен — деді. Сондықтан Құнанбаевтың үстінен шағым жасауға ақша жинады, арыз беретін кісі іздеді, Бөрібаев арызшы болып Семейге барды, Абай жерімді тартып алды деген өтірік шағым берді. Оған Сапақовтың туыскандары өтірік куә болғанын толық мойнына алды»² — деп уездік начальник ашып жазады. Дәл осы тарихи документтің өзі Абайдың әділетшілдігіне, ескі дүниемен, оның жоқтаушыларымен қатты шайқасқанына куә. Мәселе анықталып, істің беті ашылса да, Бөрібаевтың жауабынан кейін де тергеу ісі токталмады. Жалпы Абай туралы 700-дей куә шақырылып, жауап алынады. «Күәлар Бөрібаевтың өтірік айтып жүргенін, өздерінің Құнанбаевқа разы екендігін тағы да раастады»³, — дейді.

Абай судьядан, өтірік арыз беруші жалақорларды жауапқа тартуды өтінеді. Ақырында Уездік начальник Абайдың актығын, күнәсіздігін амалсыздан мойындауға

¹ Қаратай Сапақов бір кезде жас Абаймен бедел таластырып, Абайдан женіліп, өштесіп, кейін Бөрібаев сиякты опасыздарды Абайдың сонынан салған.

² Каз Ц А У. ф 64, іс саны 1430 — Ибр Құнанбаевтың тергеу ісі.

³ Каз Ц. А. У. ф. 64 іс саны 1430, Ибраһим Құнанбаевтың тергеу ісі

мәжбүр болады. «Бурабаевтың арыз берген себебі. болыстықтың ішінде, үйымдақсан топ болған, олар Бурабаевқа арыз бергізіп Құнанбаев сottалады деп үміттенген»¹ — деп ол көртынды шығарады.

Ең сонында 1884 жылы Абай жөніндегі даулы жұмыс Семейдің уездік судьясы П. В. Маковецкийге түсті. П. В. Маковецкий Абайды жақсы білетін, оны сыйлайтын, әрі мәдениетті, өзі де бұрын жер аударылған, әрі Е. П. Михаэлистың жақын досы болатын. Маковецкий жұмысты қарап, 1884 жылғы 27 августа мұлдем қыскартты, бұл үкімді Омбыдағы Даға генерал-губернаторының кеңесі арада бір жыл өткеннен соң зорға дегенде бекітеді. Абай туралы тергеу бітті, Бөрібаевты өтірік арыз бергені үшін жауапқа тартылсын делінеді, бірақ ол жауапқа тартылмады. Бұл жұмыстан Абай тек ақылдылығынан, халыққа атағы тараған адалдығынан ғана құтылады. 700-дей адамның Абайды ақтап күәлік беруі, революциядан бұрынғы сот жұмысында болмаған практика еді.

Абайдың жаулары тек Үзікбай Бөрібаевтың арызымен тынған жок. 1883 жылы тергеу жұмысының бетін байқаған соң Абайдың одан ағаратынын сезіп, Абайға тыңан жала жабуға кірісті. Абайдың жаулары — Бақтыбаев, Арқабаев және Үркімбаев, Шилібаев деген байлар бірігіп, Абай барымта алды деп дала генерал-губернаторына тағы да арыз береді. «Абайды өзіңіз де білеңіз — ол мықты, сондыктан оны тергеуге бір чиновнигіңізді жіберіңіз» деп бірнеше рет телеграмма соғады.

Ақынның жаулары жасаған бұл арам ойлары іске аспады. Абайды әлеуметтік өмірден әлсіретпекші болған жаулар қанша жанталасып бакса да оның беделіне нұқсан келтіре алмады.

1885 жылы Орта жүз рулары бас қосқан төтенше құрылған съезд болды. «Съезд Семейге 70 километр Карамола деген жерде өтті. Съезге Семей, Зайсан, Кереку, Өскемен уездерінен 100 ден аса билер қатынасты. Халықтың қамын ойлаған Абай осы съезде бұрын қолданып жүрген зандардан бөлек жаңа демократиялық негіздегі зан реформасын ұсынады. Ол бүкіл елге «Абайдың 96-статьясы» деп таралды. Съезд Абай ұсынған жаңа зан

¹ Қаз. Ц А У ф 64 іс саны 1430, Ибраһим Құнанбаевтың төреу ici.

жобасын (96-статьясын) бірауыздан қабылдап, Абайдың өзін тәбе би сайлады. Халық алдында бұл үлкен жеңіс еді. Әділ би болу — ескіден келе жатқан даналықтың дәстүрі. Осының өзі Абайдың зор әділет иесі болғанын дәлелдейді.

Абайдың заң жобасы түгелдей біздің қолымызға түскен жок, тек Абайдың замандасы Мұсірәлінің есіндеге қалған екі статьясы ғана мәлім. Бұрынғы әдептегі право бойынша, мал үрлағанның төлеуге малы жетпесе, оның туысқан ағайыны қоса төлейді екен. Абайдың статьясы бойынша, ұрының өзі ғана төлейді, сонымен қабат ұрлыққа көмектескен адам төлейді. Бұрын күйеуі өлген әйел күйеуінің тірі қалған жақынына (я ағасына, я інісіне) әменгерлік заң бойынша қосылуға тиісті болған, Абай заңы бойынша ол шарт міндетті емес, өз тағдырына өзі қожа боп, әйел сүйгеніне тиүгө ерікті етіліпті.

Абайдың бұл заң ережелері ескіден келе жатқан қазактың билік жобасына, ғасырлар бойы қалыптанған көртартпа әдет-ғұрпына көп жақалық кіргізіп, реформа жасаған. Ақынның бұл көптен ойлап жүрген арманы екенине оның мына сөзі дәлел: «...Бұрынғы Қасым ханның қаска жолын, Есім ханның ескі жолын, Азтәuke ханның Құлтөбенің басында күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікten ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтін болса, оның орнына татымды, тұзу билік шығарып, төлеу саларлық кісі болса керек еді, ондай кісі жоқ»¹, — дейді Абай өзінің қара сөзінде.

Абай ұсынған бұл ереже көшілік мәжілісінде қабылданғанмен, патшалық үкіметтің әкімшілік орындары өздерінің отаршылдық саясатына қайшы ол заңда демократиялық жақалықтар болғандықтан іс жүзінде қолданбай, аяқсыз қалдырған көрінеді.

«1885 жылғы облыстық әкімшілік орны, жалпы облыстық «Ережені» бастырып шығармақ болды, бұған қазактармен қабат моллалар да қатынасты. Әлі есімде, бұл ереже, басылып та шықты. Осы ережені жасауға қазактың белгілі ақыны Абай Құнанбаев та қатынасты»² — деп жазды. Н. Коншин.

¹ Абай, А. Т. Ж. 1946 ж., 322 б.

² Н. Я. Коншин «что могут дать Семипалат. Архивы, Записки русского географии. Общества, Сем. подотдел. Вып. XVI, 1927 г. ст. 115—116.

Абайды жаулары неше түрлі өтірік, өсекпен, айлаамалмен қаралап жатқанда, Абай оларды ақиқат шындықпен, өзінің өткір қаламымен түйреді. Бұрын Тобықтының Коңыр Қекшे еліне болыс болып, халыққа істеген қиянат, сұмдық істері асқынып кетіп, болыстықтан түсken, сотқа тартылған Дүтбай Уандықовқа (Қаратай Сапаковтың жақыны — Э. Ж.) арнап жазған «Дүтпайға» деген өлеңінде:

Жылуы жоқ бойынын,
Жылмиғаны неткені?
Құбылуы ойынын,
Кетпей құйтын еткені,
Мұнды жылмаң пішинін.
Кезек киіп, ел жиып,
Болыс болса түснің,
Түксігін салар тырсын.
Бір көрмеге тәп-тәтті,
Қазаны мен қалбаны.
Дөң айналмай анг атты,
Бұксіп, бықсып аржагы!¹

деп сынайды.

Шонжар тұқымы, Қекше руының Қаратай сияктысының асыранды тәбеті Үзікбай Бөрібаевтай жауыздарды ақын былай әшкерелейді:

Барып келсе Ертістің сұын татып,
Беріп келсе бір арыз бытып-шатып.
.. Жаны аяулы жақсыға қосамын деп
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып²

деп мыскылдады.

Абайды жаулары құрта алмады. Бірақ он жыл бойына созылған айтыс, одан кейін де сан рет жасалған тергеу, тексеру оны қажытты. Осы кезде ақын:

Казактың қайсысының бар санасы,
Қылт етерде дап-дайып бір жаласы,
Пысықтықтың белгісі арыз беру,
Жоқ тұрса да бес бересі, алты аласы —

деп жазды. Осы өлеңдері он жыл бойы құғын көріп, сергелден өмірде тартқан азап пен зұлымдық мінез-құлышты сынаған кортындысы сияқты. Өз өмірінде, 1889 жыл-

¹ Абай Құнанбаев АҚЖ. 1948 ж., 242-б.

² Сонда 25-бет.

ды қоспағанда, Абай дәл осы 1886 жылғыдай өлеңді көп жазған кезі жоқ, бір жылда 15 ірі өлең шығарылты.

Абай он жылға созылған сот жұмысының әлегінде жүргенде қазақ аулын жайлап феодалдық-рушилдық есікі әдет-ғұрып салтын жете зерттеумен қатар, патша үкіметінің әкімшілік басқару орындарындағы сот, тергеу мекемелеріндегі кеңесшілдік, төрешілдік әдептердің де етек алғанын, олардың қазақ ауылдарындағы феодалдық-рушилдықты өз пайдаларына қалай жұмсал отырғанын көрді, сөйтіп Абай саналы өмірде үлкен саяси мектептен өтті.

Абай жауапқа ілініп, қалада бірнеше айлар бойы жатқан кезде, Семейге саяси іспен жер ауып келген Е. П. Михаэлис, Н. И. Долгополов, Леонтьев сиякты орыс азаматтарымен танысты. Олар Абайға айналада не болып жатқанын, ішкі орталықтағы саяси қал-акуалды да таныстыруды. Абай екі Россия барлығын, өзге халық пен орыс халқын қанал, езіл отырған патша үкіметі чиновниктерінің, орыс помещиктері мен капиталистерінің Россиясы болса, екінші, ұлы ғылымның, ұлы мәдениеттің, ұлы әдебиеттің, прогресшіл ой-санасының Россиясы бар екенін осы сапарда сottaу үстінде айқын түсінді. Сондықтан Абай үлгіні патша чиновниктерінен алмай, орыс халқының ойлы адамдарынан алды.

Ақынга идея жағынан әсер еткен революцияшыл Россияның өкілдері. Олармен танысу Абайдың акыл, ой-санасының дамуына кең өріс ашты, дүниеде болып жатқан сан алуан оқиғалардан қабардар болды.

Ақынның орыс ғылымына осы кезде дең қойып кенелген уақыты еді. «Тәнгертеңнен кешке дейін, көбіне орыстың кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырыша басып, алдында ақ қағазы, колында қарындашы, қуңіренип отырып, өлең жазып тастанды. Бір музага мінген кісідей өні қашыңқырап, азырақ ентіккен кісідей, танауы кебіңкіреп, көзі жасаураңқырап, естір-естімestей ғып күңіренгеннің үстіне кубірленіңкіреп кеп, жазып кеткенде көп тоқталып ойланған бермейді де, кайта түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұксайды»¹.

Абай орыс кітаптарын оқумен бірге, орыс достарының

¹ *Turaish* — менің әкем биографиясына, қосымша, 25-бет (автор архивынан).

көмегімен сол кездегі ішкі Россиядағы саяси-әлеуметтік өмірдегі өзгешеліктер мен қайшылықтарды жете түсінді. Бұл жаңдай өз халқының халжайын дұрыс таідауға да жол ашты. Абай әлеуметтік өмір мен дүниеде көріп-білгені әлі де аз екендігін байқады.

Бұл кезде қазак даласында бірталай өзгерістер болды. Қазак халқының әлеуметтік түрмиси мен экономикасына да көптеген жаңалықтар кірді. Россияның прогрессік экономикалық және мәдени ықпалымен қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан ру-патриархалдық құрылыштың ірге тастары күйреп, жаңа өмір бейнесі көріне бастаған кез еді.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласына сауда және өндіріс капиталының кіруімен бірге, Риддер, Спасск, Нильді, Қарағанды, Екібастұз, тағы басқа өндіріс орындарының қемір, мыс, қалайы, алтын кендерін ағылшын — француз байлары патша чиновниктерінен жалға алып, пайдаланып жатты. Осы қарсаңда Қазақстанда тері илейтін, жұн жуатын, ұн тартатын және араксыра ашытатын, тұз өндіретін көптеген өндірістер ашылды, сауда-саттық айырбастар да күшіе бастады.

Қояндыға жақын жерлерде тау-кен өндірістері ашылды. Оның өзі сауда-саттықты өрістетті. Мысалы, 1849 жылы Александровскийдің күміс өндіру заводының, 1857 жылы Богуславскийдің, 1857 жылы Николаевскийдің және 1861 жылы Спасскідегі жез өндіретін заводтардың ашылуына сәйкес қазақ даласында сауда-саттықтың өрістеуіне орталық Россия өндірісі көмектесті.

«1851 жылдан бастап Батыс-Сібірдегі баж шегінен Құлжа жолы арқылы қазақ даласына астық өткізуге, баж төлетпей-ак Қытаймен шекара сауда-саттық жасауға (1852—1857 жыл) және шекарадан тыс монгол ұлыстарына сауда жасаттыруға, ең ақырында, 1867 жылғы шет аймактарға жіберілетін товарлардан алынатын бажды мұлде жойып, бүкіл орта Азия шекарасына сауда жасаттыруы Қоянды-Ботов жәрменкесінің жағдайын өте күштейтті. Қоянды-Ботов жәрменкесінің айналмалы со-масы 1869 жылы жарты миллионнан асты»¹.

Қазақстан 1860 жылдарда бүкіл Россия базарларына мал, тері, жұн өткізуде негізгі орын алды.

¹ Семейдің Облыстық санақ басқармасының 1897 ж., мәліметі, 185—186-беттер.

«1860 жылдары Россия капиталы темір жолды өз қаруына алды, сауданың ескі түрі жойылып, сауда темір жолмен, су жолымен, Ертіс, Арап, Сырдария өзендерін-дегі пароходтармен жүргізілді»¹.

Казақстанда Россия саудасының дамуы барған сайын күшіне тусты. «1820 жылдарда Орынбор, Сібір, Орал жолдарымен айдалған малдан 115 мың сом күміс акша түссе, 1862 жылы қазақ шаруашылығының Россияға сатқан мал, басқа да шики заттарынан 5 348 433 сом ақша өндірілді. Бір ғана Петропавлдың Меновой дворы (зат айырбастайтын базары) арқылы 1820 жылы әртүрлі малдан 70 мың бас өтсе, ал 60 жылдары 100 мың бас ірі қара, бір миллион бас кой сатылып отырылды»².

Сауданың күшіне байланысты маңызы артқан Коянды-Ботов жәрменкелері жаздың екі-үш айы мерзімінде тек шаруашылық орны болып қана қойған жок, сонымен бірге дуандагы әкімшілік және саяси орталыққа да айналды.

Коянды жәрменкесіне ақын Абай да жиі-жиі барып тұрды. «Ботов жәрменкесіне жақын тұратын елдермен қабат алыстағы болыстардың ауылдарының қазактары да келетін. Өйткені жәрменкеде Каркаралының уездік басқармалары, судья, тергеушілер, билер, болыстар, старшиндар бас қосатын. Мұнда үнемі ірі жұмыстарды, бір болыс пен екінші болыстың адамдары арасындағы Үлкен дауларды, жер таластарын шешу үшін уездік начальниктің әскери губернатордан сұрауы бойынша жәрменкеде билердің кезексіз шақырылатын (Чрезвычайный) съездері өткізілетін. Ауылдық старшиндер сол жылғы халықтан алатын алым-салықтарын да осы жәрменке басында жинайтын»³. Жәрменкенің жылдық обороты екі жарым миллион сом болса, бір маусымда жарты миллионнан астам кой, 185 мың бас ірі кара сатылатын. Жәрменкені Ботов сияқты ірі мал, өндіріс иесімен қабат, Қасимов сияқты қазақтың миллионер байлары басқаратын. Бір ғана Қасимовтың өзі жылына жәрменкеге

¹ Е. Г. Федоров — Қазақстан XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың басында патшаның отары болды Алматы перед институтының ғылыми енбекі, Алматы, II том, 158-бет.

² И. Завалишин Батыс Сібірдің бейнесі, III том, М 1867 ж., 56—57-беттер.

³ Семейдің облыстық санак басқармасы жинағы, 1897 ж., 192—193-беттер

жұз мың бас мал әкелетін. Жәрменкеге мал сататын қазактардан басқа ұсак саудагерлер де толып кететін. Олар қалалы жерде керекке жарамаған, өтпей қалған, құнсыз товарларын әкеліп «қазақ қолы» деген атпен әрі қымбатқа сатып, әрі кем өлшеп, есеп білмейтін халықтың жайтін, мысалы, бір қадақ қантқа, не жарты қадақ шаіға бір қой алатын. Қоянды-Ботов жәрменкесіне майды көп әкелетіндер байлар мен ру басылары еді. Абай тұрган «Қарқаралы уезінің байлары жалпы халықтың 6 процента бола тұрса да, барлық бір уездегі майдың төрттен уш бөлігі»¹ солардың қолында еді. Қөшілік бұкараның қалы нашар болды. Орта шаруалар да қысты құні жүтқа ұшырап, жаз шыға кейде малсыз қалып отырды.

Патша әкіметінің қазақ даласындағы жақсы жайлымдар мен егістік жерлерді әскерлерге, қоныстанушыларға кесіп әпергендігінен ел кедейінің қалы бұрынғыдан гөрі нашарлай түсті.

Бір ғана Семей облысында 1868 жылғы казак-орыс әскерлерінің қарауында 2186108 десятина жер болды. Қазак-орыс әскері бөлімдері жерді молайтып алған соң сол жерді оның бұрынғы иелеріне — қазактарға шабындыққа, егін салуға, мал бағуға кайта жалдайтын еді.

Жер мәселелерінде қазактың байлары мен болыстарына, ру басшыларына салмақ түскең жок. Олар патша әкімшілігіне өз жерлерін берген жок, өз қарауындағы нашар ауылдардың жерін берді. Патша әкіметінің әкімдері орыстың кулактарына арқа сүйегені сияқты, қазак ортасында да қазақ шонжарларымен ауыз жаласты. Әкімет өз саясатын солар арқылы жүргізді.

Жылма-жыл болып тұрган жұт-апат, куаңшылықтың зардабы, жерсіз, сусыз қалышылық, тағы басқа алым-салықтардың көбеюі қазақ кедейлерінің, әлсіз шаруалардың түрмисын қынданат түсті. Осы жаңалықтардың өзі, бір жағынан, кедей шаруаның отырықшы егіншіге айналуына, қолөнершілікке бейімделуіне, кәсіп ізден, қала, өндіріс орындарына жетуіне әсерін тигізбей қойған жок. Сырдария облысында майдан айрылып, егінші болған шаруалардың саны 1872 жылы 39445 болса, онан кейінгі бес жыл ішінде 53439-ға жетті, яғни олардың 33 про-

¹ Е. Г. Федоров — Қазақстан XIX ғ. аяғында XX ғ. басында патшаның отары болды. Абай атындағы Педагог, инст. ғылымдық жазбасы 1941 ж II том, 170-бет.

центі егінші болды. Ал кейбіреулері Спасск, Караганды, Риддер, Екібастұз, өндіріс орындарына су, темір жолдарына жұмысқа кірді.

Ауыл ішіндегі бай мен кедейдің арасында барған саяны ашыла бастиган жікті Абай ерте сезді, халықтың басым көпшілігі азғана байлардың қанауында отырғанын, ел кедейінің басындағы ауыр жағдайды көрген ақын:

Малға достың мұны жоқ майдан басқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа,
Табысына табычып қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

деп байлардың мал құмарлық құлқынын әшкерелейді.

Абай феодалдық, байшылдық, рушилдық салтқа қарсы жалпы елді қорғап, әділет үшін құресуді мақсат етті. Осы игілікті істерінде билеуші таптың өкілдерімен шайқасуға да тұра келді. Абай өзінің болыстық-управитель қызметін де осы ойларына пайдаланғандықтан Караптайдай ру басылары сан түрлі амалмен оның түсүіне асық болды. Және де сол мақсаттарына жетті де, ол кездегі саяси жағдайға сәйкес істемесе, өзін түбінде апатқа ұшырататынын да ақын сезді. Қазақтың феодалдық ру басылары, байлары мен болыстары түгелімен патша үкіметінің чиновниктерімен қоян-қолтық келіп, ауыз жаласқанын ақын әбден түсінді. Осыған дәлел 1890 жылғы Омбының Дағалық генерал-губернаторы барон М. А. Таубе Семейге келіп, патша үкіметіне адал қызметі үшін болыстық-управительдерге медаль тағып, зерлі шапан жабады. Семейде болып, осы оқиғаны өз көзімен көрген Абай быттай деп жазады:

Мәз болады болысын,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп «орысың»,
Шенді шекпен жапқанға.
... Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға,
Құлмен қағып, қасқайып,
Салынып ал мақтанға!

Арсыздықпен елдің көз-жасынан сығып алған шеншекпендерге соншама мәз болған болыстарды да:

¹ Абай Құнанбаев. Толық жинағы. 1945 ж., 67-бет.

Қуанарлық қыз емес,
Жалтырауық таққанға.
Көзі барлар ойының,
Күлер көтін ашқанға...
... Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақланға —

деп мыскылдаپ келемеж етеді. Бұл да өмірден Абай алған тәжрибе, саяси қортынды. Сонымен бірге Абай «орыс» деп халықты айтпай, патша үкіметінің чиновнигерін айтып отырғаны айқын.

Он жыл бойы қуресте кайғы-қасіретті басынан өткізген Абай, орыстың Белинский, Чернышевский, Добролюбов сияқты алдыңғы қатарлы демократтарынан үйрене жүріп, өзінің саяси-идеялық көзқарасын демократтық бағытта мықтап қалыптастырыды. Бірақ бұдан Абай революциялық жолға түсті, патша үкіметімен ашық саяси қуреске шақырды деген ұғым тумайды. Ол өз ортасының артта қалуына байланысты саяси қурестің шыңына шыға алмады. Бұған негізгі себеп казак қоғамының әлеуметтік даму сатысы ру-патриархалдық дәрежеден аспағандығы, енбекшілердің сана-сезімі жетілмегендігі болды. Осы жәйттің төркінін ақын өлеңдерінен байқауга да болады. «Түзетпек едім заманды»¹ біракта, амал не, деп қынжыла келіп ақын:

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алышып,
Қөнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып² — дейді.

Ескіліктің ауыр түнегінен айықпаған елге үнінің толық жетпегеніне «жарлы емеспін, зарлымын» — деп ашынады, жаны ашиды, ыза болады. Сөйтіп, Абай өлеңдерінен елдің қайғылы халдары, оның айналасындағы мылқау қара күштің басымдылығы көрініп тұрады. Жұртый, елім деп қыніренеді, ақын.

Жұртый-ай, шалқақтамай сөзге түсін
Ойланышы, сыртын қойып, сөздін ішін,
Біржандамай тыңдасаң нең кетеді,
Шыгарған сөз емес қой әңгіме үшін³.

¹ Абай. А. Т. Ж. 1948 ж., 128-бет.

² Бұл да сонда, 128-бет.

³ Бұл да сонда, 165-бет.

Бірақ ақын сары уайым, үмітсіздікке түсіп кетпейді. Ол елін сүйгендіктен кемшілігін батыра айтады, сонымен бірге келешегіне, туған халқының творчестволық кабілетінә әбден сенеді, өзінің ағартушы, ақылшы, сыншы екенін түсінеді. Осы жөнінде 1889 жылғы жазған мына өлеңінде ақын өзінің творчестволық мақсатын айқын көрсетеді:

Қекірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлпі жастарға бермек үшін¹

Жастарға арнаған осы өлеңінде ақын ақыл айта отырып, оларды өскілікпен, надандықпен, әділетсіздікпен күресуге, ұлы орыс халқының мәдениетін үйренуге, одан үлгі алуға шақырады. Қөп жылдар әуре қылған сот жұмыстары аяқталған соң Абай енді өзінің білімін ~~арттыру~~мен, үйрену, іздену жұмысымен шұғылданады. Ақын 60 жылдардың аяғында орыстың алдыңғы қатардағы әлеуметтік және философиялық озат ойына берік түседі. Бұрынғысында, ол Семей қаласына барып, бірнеше ай жатады, уақытының көбін кітапханада өткізеді. Бұл кезде Михаэлис Өскеменде тұратын. Оның семейден кетуі Абайға ете ауыр тиеді. Өзінің қара сезінде сыйлас досының жоктығын, «...ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ, білгенінді кімге үйретерсін, білмегенінді кімнен сұрарсын? Елсіз, күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар, мұндасын, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі бір тез картайтатын күйік»² — деп, жалғыздығын шағым етеді.

Орыс достары Абайға сырлас та, мұндас та еді. Олар Мұқтар Әуезовтың айтқанында, Абайға көп жәйді үйретті де. Сонымен бірге Абай сынды данышпан адамнан өздері де көп үйренеді. Бұл достық екі жаққа да бірдей еді. Шын дос бірінен бірі ақыл сұрайдығой! Бұлар да, міне, сондай еді. Елге келіп, өзінің зиялы ойларын айтыв, шер тарқататын ортасы ендігі жерде өзінің сүйікті ұлдары мен тілекtes замандастары болды. Ақылбай, Абдрахман, Мағауия ер жетіп, ақынның маңына жақадан бір жас қуат болып топталды. Мұндай күшті Абай көптен-ак аңсаған еді, осы карсаңда олар Абайдың орыс достарының орнын басқандай серіктері болды.

¹ Абай Құнанбаев. Толық жинағы, 1948 ж., 77-бет.

² Бұл да сонда, 315-бет.

Махаббатсыз — дүние бос,
Қайуанға оны қосындар
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң — досың бар¹

Мұнымен бірге Абайдың нағыз ақылгәйі, досы, рухани серігі кітап еді. Абай қаладан қайтарда том-том кітап алып қайтты, қыста да, жазда да, күзде де, тіпті ел жайлауға көшіп шыққанда да ол кітаптарын тастамай, түйеге артып оқып жүретін. Абайдың өмірбаянын жазған Кәкітай Ысқакұлы Құнанбаев—Абайдың творчестволық еңбекке көп берілген уақыты әсіресе 1889—1890 жылдар еді, оның бұл кездері еңбегі өте құнды болды.— дейді. Шынында бұл кезеңде Абай өлеңді оған дейінгі жылдармен салыстырғанда анағұрлым көп жазды.

Бұл кез ақынның орыс ғылымина ден қойып, мейлінше кенелген уақыты еді. Ұзақ күнге Абай орыс жазушыларының, әсіресе Белинскийдің, Пушкиннің, Лермонтовтың, Толстойдың, Салтыков-Щедриннің шығармаларын оқып, жапан түздегі мөлдір бұлакқа бас қойған жолаушыдай айызы қанып отыруши еді. Мұндай минуттерде көкіректі кернеген поэзияның тығыны ыршып түскендей, құнірене жөнелгенде талай-талай ак қағаздың беттеріне тебіренген ой, хиялын маржандай төгетін. Қебінесе, түн мерзімінде, қамсыз казақ аулы үйқыға кіріп, дүниеге тыштық сағаты жеткенде, алдында жанған жалғыз шыракпен бірге ұлы ақынның да сергек ойының өршіл қиялы лаулап, алуан өмір сүреттеріне ұласып, жүректің шерін, шындықтың сәүлесін тұтандырғандай еді.

Сондағы ойы ақынның туған елі, өскен жері, жұрткамы. Жұрты бір қамықса, Абай екі қамығатын. Ол:

Бір кісі емес, жазғаным жалпақ жұрт кой,
Шамданбай-ақ шырактар. үқсан җаарар²

— деп, жылылық, аталық, қамқорлық лебізін білдіретін. Осы кездерде ақынның жаңында болған, немересі Кәкітай Құнанбаев — «Абай ел ортасының даулы жұмысынан аулақтанып, орыс ғылыми мен шұғылданды, орыс ақындарының кітаптары Абайдың ақындық рухын тебірентіп, тасқындастып жіберді. Биттей қолы босап, көнілі түссе,

¹ Абай. Толық жинақ. 1945 ж., 113-бет.

² Бұл да сонда, 35-бет.

кез-келген қағазға өлең жазып тастайтын болды»¹,— дейді.

Орыс халқының ғамаша мәдениет қазынасынан Абай көркемдікке, шеберлікке, бұқарашибіл-демократизме үйрәнді, өмір шындығын жырлауға зор тәлім-тәрбие алды. Орыс ақындарының классиктік үлгілерімен рухтанған Абай, 80-жылдың аяғы, 90-жылдың басында өзінің мәңгі өшпейтін шығармаларын жасады. Сол кезде Пушкин, Лермонтовтың өлеңдерін, Крыловтың мысалдарын аударып, қазақ даласын да жасартқандай болды.

Абай тек бір халықтың тілін екінші халықтың тіліне аударуды ғана мақсат еткен жоқ, ол шығарманың маңызын жоймай, қазақ халқына түсінікті, дәмді ғып аударды. Міне сондықтан да ол «Евгений Онегинде» Татьяна хаттарын аударғанда, Татьяна бүкіл қазақ жастарының сүйікті адамы болды. Өлең ауыздан-ауызға толқып, бүкіл қазақ даласына таралды.

Крыловтың «Бұлбұл мен Есек», «Жарлы мен бай», «Ала қойлар», «Қазаға ұрынған қара шекпен», «Шегіртке мен құмырыска», тағы басқа мысалдарын қазақ халқы алғашкы рет Абайдан есітті. Қазақ халқына түсініксіз кейбір образдар жеке терминдер қазақ халқына ұғымды сөздермен аударылды, мысалдардағы сюжет құрылышы, тенеулері толық сакталды.

Осылымен қатар орыс ақындарының көптеген өлеңдерін Абай өзгертуелік, үйқасымын, қисын-ыргағын толық сактай отырып та аударады. Мысалы, акын Лермонтовтың «Кинжал», «Теректің сыйы», «Жолға шықтым бір жымжырт түнде жалғыз», «Желкен» деген өлеңдерін аса тамаша көркемдік шабытпен берді. Абай Лермонтовтың 24 өлеңін аударып жүріп, Байрон мен Гетеңің шығармаларымен де танысты, Лермонтов арқылы Абай олардың өштепес өлеңдерін де қазақ тіліне түсірді. Орыс жазушыларының еңбектерімен толық танысан Абай өзінің творчестволық өнеріне де саналуан жаңалықтар енгізді. Абай казақтың бұрынғы өлең үйқасынан бөлек жаңа үйқас, жаңа түр, жаңа өлшеулер тапты. Ол ақындығымен қатар «Фақлия» атты философиялық накыл сөздерін жазды. Мұның терең мағнасы былай тұрысын, әдебиеттік түр жағынан да қара сөзben өткір жазылған. Абай, қазақ хал-

¹ Абай өлеңдері, 1909 ж., 109-бет, Қекітай сөзінен.

қының тарихы жөнінде де, әсіресе «Қазактың қайдан шыққаны» туралы да мақала жазды.

Қазақ халқының музика өнерімен азықтанған Абай, өзінің өлеңдеріне сәйкес бірнеше мелодиялар, әндер шығарды. Оның европалық жаңа музикалық әуенмен берілген аскак әндері халық арасына көп тараған себебі де сондықтан, өйткені ол мелодиялар мен әндер Пушкиннің, Гетеңің өлеңдеріне жазылғандыктан байырғы қазақ музикасының реңінде емес, европа музикасының мәнен-рінде тың ыргақпен берілді.

Мысалы, Абайдың «Кор болды жаным», «Қөзімнің қарасы», «Айттым сәлем қаламқас», «Сегіз аяқ», «Татьяна хаттары», «Қараңғы тұнде тау қалғып», «Сен мені не-тесін», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», тағы басқа да отыз шамалы әні ақынның көзі тірісінде казақ жерінде Семей, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы, Ақмола, Петропавл даларапында шырқалып айтылды.

Абай жазу еңбегімен қатар қазақтың қол өнеріне де көңілін бөлді, халықтың ою-үлгі, ағаштан, сүйектен, әшекейлеп жасаған төсек, ыдыс-аяқ, күмістен сырға, білезік, жұзік соғу жұмыстарына да көптеген үлгі-өнегені өз еліне таратуға себепкер болды. Патшаның айдауынан қашкан Қавказ елінің жігіттері Абай аулына көп келді. Оның біреуінің белінен Абай күміске «Қавказ» деген жазу қосып, мәнерлеп жасаған қарала белдік көреді. Әлгі жігіттен оның қалай жасалатының сұрап, өз еліндегі Сагындық Шабанов деген ұстаны алғызып, соғып үйреттіреді. Содан бастап күміске, алтынға өрнек жүгіртуді Абай елі «кавказдау» деп атап кетеді. Абайдың еліне бұрын «Қоқан ері» деп аталатын шошак қасты ер көп тараған екен, бірақ ол өрекшел үлкен, адамға жайсыз, аттын беліне тие беріпті. Бір жолы Абай Қарқаралы жаққа барып, бір ершінің жасаған жаңа ерін көріп, оны өз еліне әкеп, өз аулындағы Өтеп деген шеберге беріп, сондай ер жасатыпты. Кейін Өтеп жасаған ер Тобықты ортасына көп тарады.

Өлең мен көркемөнерге ғана емес, Абай ғылымға да назар салды. 1886 жылы Абай орыстың Батыс Сібірдегі географиялық қоғамының Семейдегі бөлімшесіне досы Михаэлистің ұсынуымен мүше болып сайланады. Қоғамның ғылым қайраткерлеріне тарих, этнография, қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-тұрмысы, правосы жайында Абай үнемі кеңес беріп, ақылгөйі болады. Мысалы, Абай-

дың ақылымен Маковецкий қазақтың әдеп-ғүрпү, әлеуметтік дағдылы правосын жинап, жазған.

Абайдың аулына Михаэлис, тағы басқа ғалымдар келіп, айлаң, жылдаш жатып, қыр тұрмысымен танысқан. Семейдегі географиялық қоғам Абайға үнемі кітап, журналдар жіберіп тұрған, оның тізімі де Семей архивінен табылып отыр. Абайдың ауылына басқа қыр адамдары да ұдайы келіп, ақыл сұрап, көрген қорлықтарын, зәбірлерін айттып, мұнын шағып, билікке жүгініп отырган. Абай айтқан әділ биліктер ел аузына тарап, «ісі теріс» әділ биден қашады, «шындық іздесең Абайға бар» — деген мәттел еткен екен. Бұл жөнінде көптеген мысалдардан біреуін ғана келтіруге болады.

Қызыл мола деген болыстағы Мамай дейтін руда Қөжекбай, Тезекбай деген бір туысқан ағайынды кісі болыпты. Екеуінің әкесі Жамантай өлерінде артында қалған балаларына дүниесін де, жерін де бірдей қып бөліп берген екен. Қежекбай малды, ауқатты, ал Тезекбай кедей болыпты. Бертін келе Қөжекбайдың малы қөбейіп, өз жеріне симай бара жатқан соң, кедей інісін ығыстырып, оның жеріне малын жайып, шебін шауып өктемдік жасайды. Бұған Тезекбай қарсылық белдірсе, Қөжекбай бала-шағалары мен басқа сыйбайластарын жинап, Тезекбайды ұрыпты. Кейіннен старшинаға, ауыл ортасындағы атқа мінер-ақсақалдарға пара беріп, оларды өзіне қарташып алып, Тезекбайдың жерін өз меншігіне бөлгізіп алады. Тезекбай бұл қорлыққа шыдай алмай, Абайға жылап барып, ағасымен арадағы дауды айттыпты. Мұны біле қойған Қөжекбай, Абайдың Мағауия деген баласына келіп, «бұрын сұрағаныңда берген жоқ едім, енді «Қекбурыл» атымды ал да, әкене сөйлесіп, Тезекбайдың жерін маған қалдырт», — дейді. Бір болыс елге бәйге бермей жүрген «Қек бурыл» атты құлығын анғармаған Мағауия алып қалады. Мағауияға ат беріп, Абайға менің сөзімді сөйлетеді, деп дәмеленген Қөжекбай жүгінісейік, деп Абайға барады. Тезекбай туысқанының жерін тартып алғанын айттып, мұнын шағады, Қөжекбай өз дауын айтады. Сонда Абай тұрып, «дауларыңды естідім, бірақ кәзір қыс іші гой, жерді жазғытурым бөлейік, әзірше Тезекбай аш-жалаңаш отыр екен, осыған бір бие, төрт кой бер. Бұл согым ғып, қыстан шықсын», — депті. Қөжекбай басында көнсө де, кетіп бара жатқаннан қайта келіп, жерімізді бөліп беріңіз, деп Абайдың мазасын ала-

ды. Сол жерде Мағауия да отыр екен, бірақ ол Көжекбайдан «Қек бурылды» алғанын әкесіне сездірмепті.

Абай Көжекбайға қарап, «сіз өзіңіздің «Қек бурыл» атыңыз туралы дәнене айтпадыңыз гой, бұл жөнінде Мағауия сен не айтасың» десе, Көжекбай артқы жауапқа қарамай, үйден шығып кетіпті. Арада біраз күн өткен соң Мағауия әкесінен әнеугі Көжекбай мен Тезекбайдың дауы немен тынды, деп сұрапты. Сонда Абай ренжіп, не-мен тынушы еді, «Қек бурылдың алдына сен, артына мен, әкелі-балалы болып мінгесіп тұрғанымыз жоқ па?» — депті. Мағауия үялғаннан үндей алмай, үйден шығып кетеді.

Сол жылы жазғытұрым Абай жерге таласқан Көжекбай мен Тезекбайдың аулына барып, жерін тең ғып бөліп беріпті. Оны көрген ел Көжекбайға «Қек бурыл» да көмектесе алмады-ау деп ажуа ғып күліпті. Сондай күшкеш, пысықсыған, екіжүзді Көжекбайдың қылышын Абай кейін былайша суреттейді:

Жамантайдың баласы Көжек деген,
Әркімге өсек тасып, безектеген,
Досын келип, досына жамандайды,
Шіркінде «ес болсайшы» сезед деген

Негұрлым өзі адап болса, не болмаса нашар адам болса, Абай соны өзіне жакын тартып, оларға қолынан келген жәрдемін аямайтын болған. Өздерінің жақындары Қанағат деген жасынан жоқшылықты көріп, елден ат майын, күш көлігін сұрап мініп, Семейден біраз астық әкеле жатып, қысты құні аты болдырып, үскірік аязда Абай қорасына зорға жетеді. Абай жудеп-жадап келе жатқан Қанағаттың халін көрген соң «Ой, байғұсым-ай, атың болдырып келе ме? Олай болса, менің кара атымды жегіп, астығыңды жеткізіп ала ғой!», — деп қыстай сұлылап жемде тұрған атын Қанағатқа мінгізіп жібереді. Мұны естіген Тәкежан сиякты ағайындары Абайға күліп, «Қанағат деген кім, құрбысы, сыйласы емес, қаңғырып жүрген біреуге жаратып отырған атын бергені несі» — деп келеке қылышты.

Абай Семейге барғанда көбінесе кедей адамдардың үйіне жататын болған. «Қабыл деген шала қазақ, Сүлеймен деген ногай, Мауты деген ұсташың үйінде болушы еді. Бұл үшеулерінің қатындары пысық, тамакты тәтті ғып пісіре білетін, бірақ ауқаты нашар екен. Байдың үй-

іне ақы берсе де жатпайды, «Ой, тәңір-ай, расходымды қөтереді екен», деп байдың қабагын торып, аяғымды аңдып басып, абайлап сейлеп, кіші күйеу сықылданып жатармын ба деуші еді?»¹ — дейді Тураш.

Халықтың қамын жегендіктен қайда жүрсे де Абайға кедейлер келіп мұңын шағып, жүргіндегі қайғы шерін тарқататын еді. Талап-тілегі барлар келіп әңгіме тыңдайды, жастар өз көкірекіндегі армандарын айтады, ақыл сұрайды. Ақын, әнші, құсбегі, күйіші, ділмәр шешен, ертекші, әңгімелі Абай аулында, Абай үйінде көп болады. Абай аулы өз заманында сол ортадағы сәулетті өмірдің шам-шырағы, казақ даласындағы «Ясная поляна» сияқты еді.

Абайдың окудағы балалары Ақылбай, Абырахман, Мағауиялар қаладан келгенде, Абай бір жасап қалатын. Өйткені, олар Абайға балалық жақындығымен катар, Абайдың идеясына жақын, бір тілектегі жандар болатын.

Бірнеше жылдай ақын өзі қанаттандырған, өзі үядан ұшырған шәкірттері мен балаларының арасында жалғыздықтан, мұн-зардан айығып, бақытты дәурен сүреді, оның творчестволық енбегі де алға басады. Абай өлеңі, Абай сөзі сонау шексіз киыр далада шарықтайды. Бірақ бұл қызық, куаныш ұзакқа созылмайды. Петроградтағы Михайлов ағындағы артиллерия училищесінде оқып жүрген сүйікті баласы Абырахман, 1895 жылы өкпе ауруымен катты науқастанады. Абайдың ең жақын, ең жақсы көрген аяулы, талантты баласы Абырахманның науқасы әкесіне қатты батады. Абай ет жүргегі елжіреп, қайғылы мұңмен Эбішке талай-талай өлеңдер шығарады. Оның тіршілігін күні-түні, жатса да, тұrsa да тілейді. Тіпті мұны жалғыз Абай емес, ауыл-аймағы, досы-жары болып тілейді. Абайға батқан қайғы оның тілекtes жан ашыр жақындары мен достарына, көнілдес адамдарының бәріне де батады, Абырахманға сәлем ретінде сағынып өлең жазғандар Мағауия, Ақылбай, Кәкітай — бәрі де қайғырады, зарығады. Эркім өздерінше Абырахманға өлең шығарып, Абайдың қамыққан көнілін жұбатқысы келеді.

Мысалы, Абырахман ауырып жатканда Ақылбай:

Бастапқы хатты көріп, қалдық шошып,
Сонғы хаттан жақсылық түрдік тосып,
Жүректиң шошынғанин луп еткенін,
Қайта оналған қабарға кеттім есіл.

¹ Экесі жайында Тураш — колжазбасынан

Өңгө ой жоқ, тыңдал қаппын хаттың сөзін,
Хат оқыған адамда екі көзім,
Хат біткен соң ағамды¹ абайласам,
Көз жасаурап боялған жарқын жүзін — дейді.

Осы күнгі Алматы, бұрынғы Верный қаласында ауырлып жатқан Абдырахманды алып келуге Абай жанына кісі қосып беріп, Мағауияны жібереді. Мағауия келсе, Абдырахман өкпе ауруынан мегдең, нашарлап, әл үстінде жатыр екен:

Ыңқылдан жатыр екен, жаңа барсам,
Жасымды тоқтата алмай, болдым сарсан,
Ақ кенелтің ішінде аппақ болып,
Жатқанын көкірегім көрді, көзім салсам.

Еліме барадар ма екем, жолым болып,
Барады қасіретке ішім тоғып,
Турағұл, Фабидулла, Қекітайым,
Алдынан шығар ма екен, ойнап-күліп

Жолықсақ күлкіменен құшактасып,
Сүйіспіл, қалжындасып, көңіл басып,
Құдай-ау, өзің сакта жолығудан,
Жыласып, ойбайласып, баурымдасып — дейді.

Бірақ, Эбіш, Мағауиямен қоштасып, жарқын өмірден көзін жұмады². Абайдың ең үміттенген, ең сүйекті, әрі пікірлес жолдасы, әрі баласы қайтыс болады. Мұны естігендегі Абайдың қабырғасы сөгілгендей кайғы-қапамен егіледі.

Кешегі өткен ер Эбіш,
Елден бір аскан еректі,
Жүргі жылы, бойы құрыш,
Тұсы жаннан бөлекті.
Өнері оның жұрт аскан,
Фылымға көңіл зеректі³ —

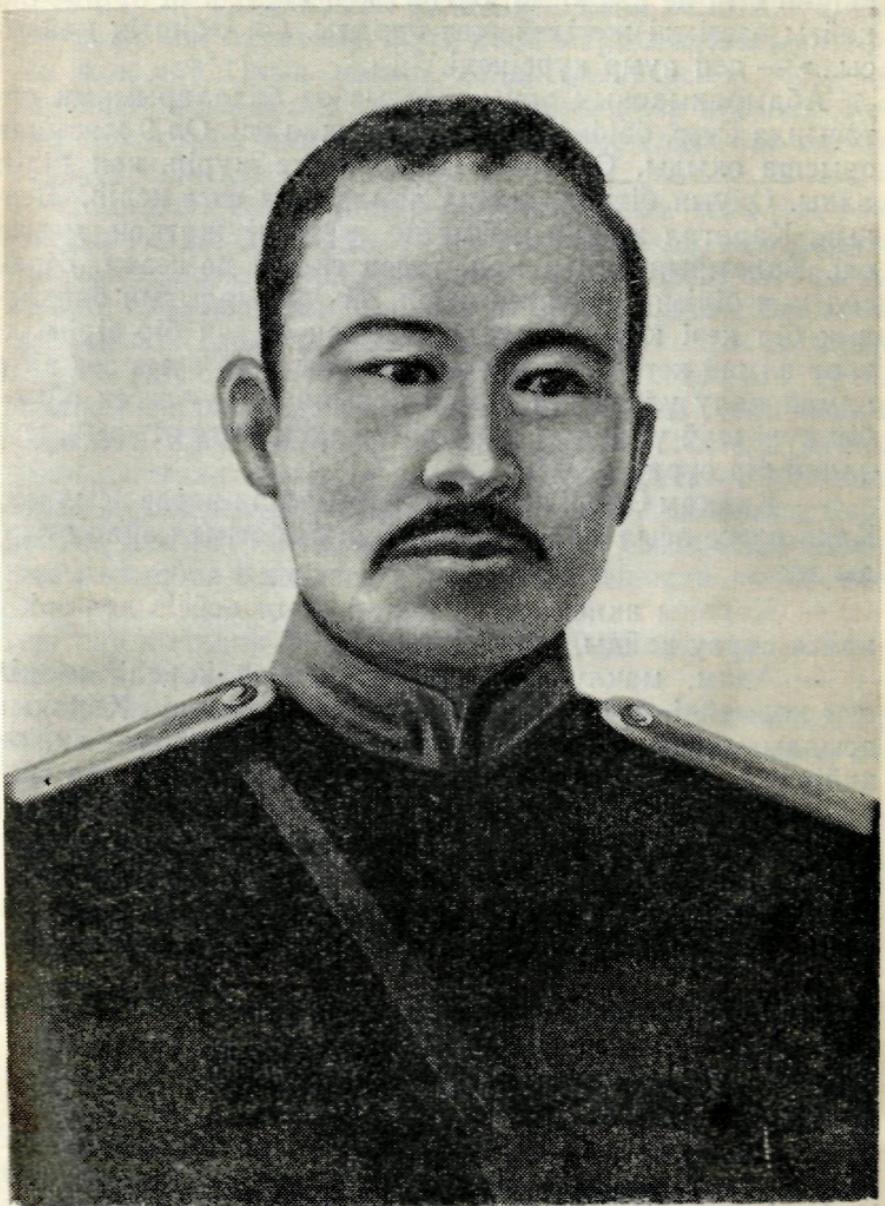
деп келеді де:

Бір шешеден туғанда,
Бәрінен кетті тәуірім
Көтермеске амал жоқ,
Көтердім дүние ауырын — дейді.

¹ Ағам — дегені әкесі Абайды айтқаны.

² Мағауия — Эбіштің сүйегін былғарыға тігіп, Алматыдан Шыңғыстағы елге алып келген.

³ Абай. Толық жинағы, 173-беті.

Абайдың сүйікті ұлы
Абдрахман

Абай аулына Әбіш өлген соң жылау, сықтау, уайым, қайғы азабы басылмаған кезде тағы да ақын Төлеу Қебдіков келеді. Сонда отырған адамдарға Абай «Өткенімді өкініш етіп не қылайын, бүгінгі көп қайғының ішінде бір қайғы өзегімді жегідей жеп барады. Ол Әбіштің қайғысы...» — деп ауыр күрсінеді.

Абдырахманның орны жалғыз өз балаларымның ортасында емес, бәрімізден де үздік жаң еді. Ол 9 жасынан орысша оқыды. Семейде, Петербургте жүріп, көп білім алды. Оқуын бітіріп, жазда демалысқа елге келіп, Верный, Қаратал жаққа қызметке жүргелі жатқан мезгіл еді. Баламның білімі мол, терең екенин де сезем. Бірак сол мол білімге сүйенген ақыл, ой тапқырлығын байқарлық бір кезі келмей жүрді. Осыдан былай бір-бірімізді көре алмай кетсек, баламды сынарлық бір ауыз сөз айта алмай қалу үлкен бір арман болмай ма? — деген оймен бір күні шай үстіндегі көңілді бір мәжілісте отырып, мынадай бір сұрау бердім:

— Қалқам Әбіш, осы жаратылыста ақ нәрсе асыл ма? Қара нәрсе асыл ма? — дедім. Балам бетіме қарап отырды да:

— Қараны акпен қатар қалай асыл дейсіз деп өзіме қайта сұрау койды. Мен айттым:

— Адам, маклүйкат дүниені көзбен көреді, қөздің ағы көрмейді, ортасындағы қарашуғы көреді. Қараның асылдығына — осы бір дәлел. Екінші, қағаз — ақ, ақ күйінде ешкімге білім бермейді, үстіне жазған қара сиядан барлық өнер-білім тарайды. Үшінші, жас шақта адамның шаш, сақалы қара болады, қартайса ағарады. Жас күнде ақыл, білім, қайрат көп болады, ал шаш ағарғанда қайрат та, ақыл да азаяды. Төртінші, барлық жан иесінің тіршілігі қара жерде. Бесінші, күндіз жарықта адам өмірі бейнет көреді, бір дамыл жок. Түнде адамға тыныштық, ракат табылады.

Сонда Әбіш: «Осының бәрін қалай өйлап білдіңіз аға» — деді. Мен «акылмен ойлап білдім» — дедім.

Әбіш:

— Олай болса ақыл мида болмай ма? Ми ақ емес пе? Екінші, ақыл нұр, жарық зат, ол да акқа ұқсамай ма? Үшінші, адам, құллі жан иесі нұрлы жарыққа ынтық; туғанда қарандыдан жарық дүниеге келеді; жарық дүниені тастан қаранды көрге барғысы келмейді. Күннің, айдың, шамның нұрлы жарығы болмаса, өмір де, тірлік

те жоқ. Қапас, қараңғылық асыл болса, жарықты көру үшін көздің керегі не? — деді.

Мен баламның осындағы тауып айтқан ақылды сөзіне риза болып маңдайынан иіскедім. Талай асыл білім, терең ақыл сол баламмен бірге қара жердің құшағына жірген жоқ па? Оның өлімін қалай ұмытарсыз? Жұртқа бас, елге тұтқа болар ұл еді, деп тағы ауыр күрсінді. Көзіне жас келіп, үндемей отырып қалды. Одан әрі әңгіме сұрауға болмады¹.

Осындағы ауыр қайғыда жүрген Абайға тағы бір тың уакиға кездеседі. Оның саяси жер ауғандармен байланыс жасағаның, оларды қырдағы ауылға ертіп барғанын, қалада олармен үнемі сойлесіп жүргенін аңдып, бақылап жүрген жандармдар Абайдан сезіктеніп, оның ауылын тінтуге үйгараады. Жандармдардың бір отрядын ертіп, уездік начальниктің көмекшісі Навороцкий 1896 жылы қырдағы Абай ауылын тас-талқан қып тінтелі. Бірак Абай ауылнан «сезікті» дәнене таба алмайды. Абайдың саяси жұмыспен жер ауып қелгендермен байланысы барлығын, онымен қатар жер ауып жүріп қазақ даласы арқылы өз еліне Кавказға қашып бара жатқан «қашқын» кавказдықтарды аулына паналатты деген накты мәліметтері бар полиция Абай ауылын тінтсе де түк таптай сандалып қайтады.

Сүйікті ұлының қайғысымен шер тартқан ақынның жаңын күйдіре, мұның үстіне бұрынғы жауулары тағы да бас көтеріп, ақырғы рет Абайға қарсы аттанады. Тобықты ішіндегі белгілі Есболат руының басшысы Оразбай феодалдық, байшылдық ағымдағы ру басыларын өз маңына топтан алады. Бұл қасқунем, қара ниеттілерге Абайдың өз ағасы, Оразбаймен құда болған Тәнірберді (Тәкежан), оның ер жеткен үлкен баласы Эзімбай косылады. Олар бұл істерін ашық істемей, Абайдан жасырын істейді. 1898 жылы Жөкен-Наз деген атанаң ру басы Эбен Бітімбаев Абайдың өміріне қастық істеу үшін қол жұмсайды, бірак Абайдың қасындағы жалынды жас жігіт Үәйіс бар денесімен ақынды қалқалап қорғап қалады. Бұл оқиға ақынның сүйегіне өшпес таңба салды. Өткендеңі қөргені мен келешегін таразыға тартқандай творчествосына әсер етті. Өйткені халық мұддесін жоқтап, еңбекшілерді қорғаған Абайдың бұқарашибалдығын көре

¹ Төлеу Қебдіков, «Алып қүшті отаным», 1948, 121—122-беттер.

алмаған жуан жұдырықтар іштен сайланып, көптен беріңдегі улы қанжарын байлаған еді. Сол түйіннің шешілген кезеңі осы оқиға болды. Сондықтан бұл оқиғаны толығырақ баяндалық.

1898 жылы Семей уезіне қарайтын елдің болыс-билиерін сайлауға уезд начальнигі Данилов шығатын болды деген хабар ел ішіне дүңк ете түседі. Бұл кезде Тобықтыда екі жақты ру тартысы бар еді. Бір жағының бастығы Оразбай Аққұлы баласы, ол өзіне өктемдік қып арабаға таңған Абайдың інісі Оспанмен өш, талай жылдан бері Құнанбай үрпағымен бакқа таласып жүрсе де, қолы жетіп есе тимей келген. Оразбайдың максаты Мұқыр болысына қарайтын Коңыр-Қекше деген екі елге іріткі салып, өзіне жаһаттас адамдарды көбейту болады. Оразбайдың Абайды мұқатудағы көптен күткен шешуші кезеңі осы Мұқыр сайлауы еді.

Сайлау болардың алдында Оразбай тілекtes аталардың балаларын жинап алып, осы сайлауда Абаймен ниеттес адамдарды жеңіп, Мұқыр болысындағы билікті өз қолына алмақшы болып, іске кіріседі. Ол Жігітек, Бекеншіден шыққан ру басы Бейсембі, Бұламбай, Мұсажан, Мырзадан шыққан Дүйсен, Жекенен шыққан Эбен сияқты шонжарлардың басын қосып, баталасып, «Бұл жәндегі қанша шығын шықса да мен етеймін» деп оларды қайрап салады. Оразбайдың өзі қасына көп кісі ертіп, ұлыққа парага беретін ақшаны, малды алып, Мұқыр болысына жүріп кетеді.

Бір кезде Абай болыс болған жаһаттас аз ел Қекшенің берекесі кете бастайды. Қалдарының нашарлап бара жатқанын сезген Қекшенің адамдары Абайға барайып:

— Мұқыр болысындағы алты старшин Қекшениң Оразбай келіп менгеріп барады. Біз Тобықты ішінде аз ауыл едік, мына Оразбай елімізді бұзып, ішімізге бұлік салып, тоздыруға айналды. Оразбай жағындағы Жекен мен Кішекен-Бебенен болыс болса, бізді бұл Шыңгыста мұлдем отырғызбайды, жерімізден куып, мал басымызға билік болмайды — деп мұнын шағады.

— Мен картайдым, ел ортасының жанжал, тартыс сөздерінен бас тартқан кісімін. Сондықтан бармады деп өкпелеменіздер, қасына кісі қосып, балам Мағауияны жіберейін — дейді Абай.

Бұған Қекшениң көкауыз адамдары риза болмай:

— Өзіңіз бармасаңыз болмайды, жаудың беті жаман, Мағаш әлі жас қой, тіс қағып ысылмаған. Сіздің басыңызды көрмесе, ел тоқтатын емес, ең болмаса қарайтып басыңызды көрсетіңіз, бізден береке кетті деп мелшип отырып алады. Ақыры Абай олардың көңілін қимай, сайлауға бармақ болады.

Ақшатауда «Қөшбике» деген жерге барып, Қекшениң тіккен үйіне Абай түскен соң, Қекше адамдары көтеріліп, ел соларға аударыла бастайды. Ел бетінің Абай жаққа ауганын көрген соң, Оразбай жақтағы Жекең, Кішекең басшылары ақылдастып — «Мына Абай тағы келді де, бізді женетін болды. Бұл сайлауды жанжалмен таратпасак, досқа құлкі, дүшпанға таба боламыз» — деген қорытындыға келеді.

Оразбай былай дейді:

— Ей қауым. Менің үш жарым мың жылқым бар. Ол Абайдың құнына жетеді. Ортаңа салдым барлығын, жарат керегіңе. Дүшпаннан өшінді ал. Осы не қылсаңдар да Абайды өлтіріп, қанды қанмен жу. Тіпті өлтіре алмасаңдар, бас салып сабаңдар. Ең болмаса өлгенінше естен кетпестей сүйегіне таңба салыңдар. Қол, күш сендерден, мал, шығын менен болсын — дейді.

Көптен Абайға тісін қайрап жүрген Жігітек адамдары бастығы Бейсембі, Бұланбайлар болып, Оразбай сөзіне буланып:

— Не болса да басты бәйгеге тіктік, біз жанжалды бастайық, ал Жекең адамдары бізден бір елі қалмасын — деседі. Осылай сөз байласып, баталасып, атқа мініп, уезд начальнигі отырған үйдің қасына бір топ кісі аттан түсіп, қамшыларын сүйрете үйге келе жатса, қасында Қекбай, Уәйіс, тағы төрт-бес кісімен Абай съезге тіккен бір үйдің ортасында қаперсіз әңгімелесіп отыр екен.

Сонда Әбен:

— Ал, Олжайдың баласы, мына Абай оңаша отыр екен, уәде бойынша жанжалдарынды бастандар, — дейді.

Үйден делігіп келсе де, Абайдың сұсты басқан Олжайдың кісілері жүрексініп, қозғалмай тұрып қалады.

Сонда Әбен тұрып:

— Ей, Бұланбай, уағда осылай ма еді, айттықсан сөз, алықсан қол қайда? — дегенде, Жігітек Әзберген деген:

— Бұл даугерді өлтірмей несі бар, ал жүріндер! — дед айқайлас, Абайға қарап ұмтылғанда, қасындағылар да дүрсе коя береді.

Әзберген өршелене сөйлеп:

— Кайт десе неге қайтпайсың, бұл топқа неге келдің қара басқыр, сені қан түртіп жүрме! дегенде, Абай:

— «Кайт десендер қайтайын, қатеден келгеніме өзім де өкініп отырмын» — депті. Осы минутта даурықкан шуымен арттан келген бір топ кісінің ішінен Нұрғазы деген Абайға қамшысын ала ұмтылғанда, Абайдың қасында отырған Софының інісі Аппас және Уәйіс дегендегер Абайдың үстінен шапанын жайып жіберіп, соыл мен қамшыға өз жаурынын тосып жатып алады. Абайдың қасындағылар жүгіріп уезге барып, болған уақиғаны айтады. Кешікпей екі казак-орыс келген соң жанжал шығарғандар бет-бетіне қашады. Казак-орыстар жәбірленген Абайды уез жатқан үйге ертіп алып барады.

Съезд болып жаткан жерге келмей, жанжалды үй-ымдастырып, Әбен аулында жатқан Оразбай енді жолдастарымен еліне қашады. Бұл хабар сол күні-ақ Абай ауылдарына естіледі. Абайдың намысын жоктаушылар қол жинап келгенімен Оразбайға кездесе алмайды.

Сайлау болмай, ел бет-бетімен тарап кетеді. Осындаидай күйінішке жеткен жәйдің үстіне, өзінің туған ағасы Тәкежан аулына жіберген Оразбайдың жансыз кісісі сезіліп қалады. Бұл істің түйіні бір ғана Оразбай емес, Тәкежанмен де астыртын ұштасып жатқанына күйінген ақын: «Мениң жауым баурымда отыр ғой, бүйткен елде қайтып тұрам, кетем» дег атына мініп күншығысқа қарай беттеген екен. Артынан қуып келген інісі Ысқақ, тағы басқалар ашуын сұрап, шылбырына оралып, Абайды жібермей жатып алады. Етқызуымен ашынған ашу үстінде асав жүрек сұты жанбасқа қанша батса да, ақыл дүниесі, ағайын азасы жеңіп, ақын қайта оралады.

Туған жерді кия алмай,
Тентекті жеңіп тия алмай,
Әлі отырмыз ұялмай¹

Ата коңыс, туған жердің күйігі, халқының мұны жібермейді. Сондықтан да ақын көнілі күнгірт тартын, ренжігенде:

¹ Абай, А. Т. Ж 1945, 100-бет

«Ата қоныс, туған жер жібермейді, әйтпесе тұрмас едім осы маңда» — деп өкінеді.

Осы бір өлеңдер соңғы оқиғаның қатты батқанын, осыған байланысты ақының көңіл-күйін суреттейді.

Іргизбайлар кісі жинағанын, үстамақ болғанын естіген соң Оразбай өз үйінен пана болмай, елсіз тауға жасырынады, ағайыны, ауылы дүрлігін шошынады.

Абай қайтып үйіне келген соң ағайын-туған, жаны ашыр жаһаттас адамдары жиналып оған:

— Жер үстінде болса, Оразбайды тауып алып, өз қылғанын өзіне жұз есе етіп қайтарамыз. Жылқысын айап алып, өз құнына береміз, — дейді. Бұлік ізденеп жиылған топ Абайға келіп, көптің ұйғарған тоқтамын айтады.

— Жоқ, ол болмайды. Себебі мені ұрған Оразбай емес, жігіттер. Жас албырт кезімде осы жігіттердің зорлығын, елге істеген қиянатын тиямын, деп құрестім. Ағайындық қылмай, тас бауыр болдым. Жендім. Барша жамандықтан жамандық туады, жақсылық тумайды. Бірақ, одан не пайда шықты. Кек артынан кек туды. Туысы бірге ағайын ғой, осымен кегі бітсін. Мен оларға бұдан былай жамандық ойлап, кек үстамаймын, елдің арты кексіз болсын. Оразбайдың елді азғыруы рас-ақ шығар, бірақ оған ол айыпты емес. Себебі, менің інім Оспан «Шақырғаныма келмей Семейге кеттің» деп соңынан қуып барып, оны арбасының артына таңып, байларап әкелді. Хажы¹ тұқымынан өз қолымен кек ала алмаған соң, Оразбай маған жау ағайындарға аты мен асын берді. Оразбайды тағы шаптырсам, артқа тағы кек қалады. Мені олар ізденеп келіп ұрған жоқ. «Жатқан жыланның құйрығын басып», өзім ізденеп барып ұрғыздым, ол менің қатем. Жаны ашып жиналған туғандар, сендерге рахмет. Бәрің де ашуларынды басып, адамгершілікке жеңдіріп, ел тыныштығын, келешек балаларымыздың татулығын ойландар. Қалған өміріме тыныштық беріндер», — дейді Абай.

Ел тынышталады. «Абайды ұрдық, енді ұлымыз ұяға, қызымыз қияға кетеді» деп үрейленгендердің жандары жай табады. Бұл жұмыстың хабары көршілес елдерге түгел жайылады. Үлкен оқиға күткен ел, тыныштықтың бетін байқаған соң, көршілес Керей, Найманың

¹ Хажы деп, әкесі Құнанбайды айтқаны — Э Ж.

басты адамдары бас қосып, мына Тобыктының бакка таласкан кейбір кеуде жындары елінің аруарын күнінен тірінің қанын қайнататын сорақы қылық қылды. Орта жұздің намысын тебірентіп, ел мен ер намысын аяққа басып, данышпан Абайды сабады. Абайдың намысы асса бүкіл қазақ, қалса орта жұздік еді. Оны олар білмеді. Абай сап алтын еді, Оразбай, Әбен сықылды ағайыны қола құрлы көрмеді. Туған елінің надан бұзакылары адамшылықтан аттап, сорақылық істесе де, ақылы дария Абай шыдамдылық істеп, ағайыны жақкан пәленің өртін өзі сөндірді. Бұл елдің ет жүрегін елжіретіп, қабырғасын сөгетін іс жауырды жаба токумен бітуге тиісті емес. Абай жалғыз тобықты үшін туған жоқ, ол бүкіл қазақтың әділ ұлы. Сондықтан Абай кешіргенмен бұл жұмыска біздің шыдап, жайбаракат отырғанымыз орынсыз. Біз ара ағайынбыз, іс билігін бізге берсе, әділ билік айталақ. Алда-жалаңда олар көнбесе, Орта жұздің басын қосып, билікті Орта жұздің әділ тезіне салалық, деседі.

Бұдан соң Найманнан — Серікбай, Керейден — Бегеш бас болып, он бес шамалы ылғи қабырғалы билер Абайдікіне желеді. Амандасып, бел шешіп жайласқаннан кейін Бегеш:

— Абай, үйрімді мылтық өзі атып, өзі түзеледі. Болған оқиғаны ұлғайтпай, өзін басқан екенсің. Оның дұрыс, Абайға лайық қылық. Бірак, Керей, Найман екі туысқан елдің, сенің ренішіңе ортақ болып отырғандығын білдіру үшін бізді жіберіп, ер намысын жоқтап, ағайынның арасына бітім айтып, берекеге шақыр, — деді. «Ер өлсе — күны бар, жесір кетсе — пұлы бар» деген емес пе? «Сөз түйінін біз әуелі өзіне шештіргіміз келеді», — дейді.

— Дұрыс айтасың, Бегеш. Кек артынан кек туатынын көрген соң алқынған ағайынды өзім токтатқаным рас. Ал ел жамайтын ер туса, ерік бермейтін мен емес. Ағайындыққа лайық жұмыстарынды істей беріндер. Мен көндім, — дейді Абай.

Керей, Найман адамдары Абайдікіне бір қонып, ертеңінде Жігітек, Бекенші аксақалдары: Құнту, Бейсембі, Бұламбайларға келіп, Абаймен ортадағы болған жанжалға бітімге келгендейтерін айтты.

Бұлар елдің басты адамдарын жиып, ақылдасып, ақыры Серікбай мен Бегешке билік береді.

Серікбай мынадай билік айтады:

— Сендер Абайды өлтіремін деп бардыңдар Өлтіре алмасаңдар — қазасының жоқтығы. Сондықтан сендер Абайға жұз түйе құн беріндер. Бұл екі ердің құны. Абай жалғыз Тобықтының Абайды емес, асса үш жұз, қалса Орта жүзге ортақ жақсымыз. Біз Арғын, Найман, Керей, Уақ Абайдың намысын жоқтамай отыра алмаймыз. Жүрекке қамшы, етке кетпейтін таңба соқтыра алмаймыз, — дейді.

Бұл әділ билікке көнбеуге шара жоқ, бөтен сөз шықса-ақ, елдің көвшілігі әділеттілік жаққа ауып кеткелі отыр. Сондықтан Олжай, Жігітек 20 түйе, Бекенші 10 түйе, Жөкен 40 түйе, Оразбай бір өзі 30 түйе беретін болады. Тағы да әр ел өзді-өзінен түскен шығынды өздері жинап беретін болады.

Серікбайлар Олжай, Жөкенді билікке көндірген соң Абайға кісі жіберіп:

— Егер де билікке разы болсаңыз, мал алып қайтатын кісі жіберіңіз, — деп хат жазады.

— Мен айтылған билікке разымын, бірақ кісі жіберіп, елден мал жиғызбаймын. Билікке қалтқысыз, ризалықпен қонсе, мойнына түскенді ағайындардың өзі әкеп берер. Мен өз басымды сатып, мал жинаудан аулакпын, деп Абай Серікбайларға қайта хат жазып, жіберген кіслерін қайырады.

Бұл хабарды естіген Бегеш пен Серікбай:

— Ал ағайын, біз келдік, айттық, екі жағын да билікке разы болдыңдар. Сондықтан мойындарыңа түскен шығынды жинап алып, Абайдың үйіне барып түсіндер, — деп үйлеріне қайтады.

Жігітек, Бекенші жақтағы ел бастаған адамдарға ой түседі.

— Біз шын адасқан екеміз — дейді олар, — қолдағы алтының қадырын білмеген екенбіз. Туысымыз тсң деп бекер даурығуды қоялық. Сырт ағайын Керей, Найманның қимылы мынау. Кеше «Үш жарым мың жыл-кымды ортаға салам, дүниенің тетігі малда» деп аптығып, бізді ылғанышқа соқтырған Оразбай, өз басын коярға жер таппай, қашып тауға тырылған жоқ па. Түбінде «Ат айналып қазығын табады» деген гой, нede болса Абайдың өз алдына барып, аяғына жығылып, кесішірім суралық. Өздеріне түскен 30 түйені толық ай-

дап, Жігітек, Бөкеншінің басты адамдары Абайдікіне келеді.

Абайдың үйі лық толған кісі, амандасқаннан кейін, келгендер көпке шейін сөз бастай алмай, тым-тырыс отырган соң бұрыннан ел сөзіне араласып қалған жігітек Корамжан деген жастау жігіт:

— Ей туысқандар, біз Абайдың алдына келгенде, ұн демес ойнауға келіп пе едік? Бір аға, бір бауыр, тәтті туысқан боламыз, көңілдегі өкпе, ренішті тастаймыз деп келгеніміз жок па? Ақсақалдар сіздер неге ұн демей отырсыздар. Колтығы жазылмаған асау емес, ұлы дүбір шабыста бәйгеден келген бауыры жазық жүйрік емес пе едіңіздер? Неге түйікқа қамалдыңыздар, — дейді.

— Ескі жараны білтелеп, кері кеткен кеселді қылықтың түп-тамырының қайдан шыққандығын қазудың енді керегі жок. Ашу-араздықтан арасы ашылған ағайындарды береке, бірлікке шақырындар. Олардың көңіліндегі өкпесін тастататын аға-қарындастардың жоктығынан қайта күрмелген жіпті шиеленістіріп, қолтыққа су бүріккендіктен, жауластырып-жауластырып өштес-тіргендіктен өмірдің абын дәмін таттындар. Бұдан былай өмірдің тубін ойлап, адамгершіліктің түрғысынан қарап іс істеуге тырысындар. Осыны ұмытпандар. Ал енді, Экім ағаның күлдіргі қалжының есітілік, — дейді Абай. Экім аға дегені Бөкенші руынан шыққан басты адамның бірі, қалжыңбас адам, оны Абай жақсы қореді екен.

Абайдан мұндаі сөзді естіген қонақтардың қабактары жадырап сала береді. Экімқожа қалжың сөзді жаудырып, үй ішіндегі адамдар қарық болып, үйді басына көтергендей болады.

Келген айыпты ағайындар жол-жобамен, аяққа жыбыла келгендей болмай, ойын, күлкі, сауыққа жиналғандай, мәз болып қалады.

Қонақтар екі конып, қайтатын күні Экімқожа Абайға:

— Адасқаның айыбы жок, қайтып үйірін тапқан соң деген, Абай. Мына туысқандардың жол-жобасын алып, алдына келді. «Алдыңа келсе, атаңың құнын кеш» деген, қарағым. Кешсең де, кессең де ерік өзінде. Аға, бауырларың адап ниетпен мойындарын саған ұсынды, — дейді.

— Экім аға, айтқаның дұрыс, туысқандар сұраса

бермейгін не бар. Шынында бұл ағайындардың маған істеген қиянатын жолда-ақ кешкем.

— «Мен жасымда, карғағанымды жер қыламын, ал-ғағанымды зор қыламын»¹ деп ашуға да, айлаға да түнегендей болғамын¹, сол албырттық өмірде Қішекен балаларын айдатып, байлатқамын. Ол туысы бір ағайын еді. Менің ісімді кек көрді. Енді менің тілелейтінім — Тобықты ортасындағы кек осымен бітсін. Сендердің жол-жобаға әкелген малдарыңды алмаймын. Бұдан былай аты, сауыны жоқ ағайындардың колы малыма бос болсын — дейді Абай.

Абайдың аскан әділетшілігіне мойынұсынған Жігітек пен Бекеншінің адамдары «Абай шын данышпан, шын туысқан екен ғой, құзғынша төніп құрқылдаш жүріп, қолдағы алтынның қадырын білмейді екенбіз ғой», — десіп үйлеріне қайтысады.

Бұдан кейін Жекен адамдары Абайдікіне келіп, олар да татуласып, кешірімін алып қайтады. Кешікпей, Оразбайдың үлкен баласы Абайдың Мағауиясымен дос боллады. Осы оқиға туралы Мұхтар Эузов быттай дейді: «Бұл уақыттағы Абай әлден азайып, кайраттан кеміп, мол дүниеден тапшылық көрген жоқ-ты. Оразбай істеген іске бұрынғыдай, ой түспеген ашулы күн болса, он есе артық іспен, жазамен қарсылық көрсету, 97 жылда да колынан келуші еді. Бірақ, өзі көрген өмірдің «жақсылық» дегенінің барлығына Оразбай сияқты әншнейін казақтан бөтен көзben қарап, Абай жаңағы оқиғаны өзіне жаза санап, іштей әдейі қабыл алған сияқты, 80 жылдардан бастап екі кісі болып бөлінген Абайдың сыртқа көрсетіп жүрген тонын осымен өртегісі келеді... Өйткені, 98—99 жылдың қысында Оразбай Мекеге жүрмек болып кетейін дегенде, ризалығын беріп, қош айтысады»².

Осы бітімнен кейін, Абайдың көзі тірісінде Тобықты ішінде бұрынғыдай талас-тартыс болған жоқ. Бірақ бұл оқиға Абай өміріне зор таңба, бітпес жара салған еді. Ру тартысы, тап күресімен ұштасып жаткан бұл оқиға, мылқау қара күшке ие болған қара жүректердің бұқарашыл ұлы ақынға ақырғы соққысы еді. Ескі дүние мен жаңа дүниенің шайқасуының түйіскен жері де осы еді.

¹ Абайдың өз балаларының естегісінен.

² Абай Құнанбайұлы, толық жинақ, К. К. Ә. Б. 1940 ж. 54-бет.

Бұл айқасуда жана дүниенің басы болған Абай рухани жауларын женді. Ол қара күшке дең қойған пайдасыз, мәнсіз дауды әкесіндегі күштейткен жок, оны адағершілікпен, ақылмен, мейірбандықпен сөндірді Бұл Абайдың абылдығы, өзгелерден, әсіресе өзінің өктемшіл аға, інілерічен иығы анағұрлым зорлығы еді. Осы түскен қырылжының көбіне себепкері ағасы Тәкежан, інісі Оспан сияқты аужарлар болады Олар әкелген дау, пәле кейде қаұлаған өрт сияқты, Абайды да еріксіз шалып, шәрпіп кететінін көреміз. Ырғызбай айналасы баққа, шенге, жерге таласып жүріп ақынның көп жылдар дос бол жүрген адамдарының арасына да шоқ тастап, сына қаққан да, көбінесе сол өктем туысқан жамағайындары еді. Осының берін екшеп, қорытқан ақын елге береке ойлап, тыштық іздейді Көп жылдар дос болып келіп, кеинін аралары сұзылып араз бол кеткен Дұтпаң, Жиренше, Құнту, Асылбек сияқты ағайындарымен де жарасып Оразбай, Тұсіп, Араб сияқты бірде жау, бірде қырын бол жүрген аталастарымен де татуласады Эрбір тартыстың өзі де ауыл жағдайында еңбекшілер мойнына түсетін құрық еді Өйткені оларға ру қамы, ата нағызынан гөрі, тендік, тіршілік қамы артық екенін ақын сезбей де койған жок. Абай өлендерінің басым көпшілігі халықтың қамын, елдің мұнын жоқтауға, ескілік, рушылдық, алауыздық, қундестік әдептерден бе зуге, адал жолға, еңбекке, білімге, өнерге, бойқүйездікке шақырып, жөн сілтейді. Міне, сондықтан да, халық алдында ақынның беделі арта түсті, кедейлер, момын, әлсіз шаруалар Абай маңына ансан, оны іздейтіні де, өзіне бір корғаныш, медеу көретіні де осыдан еді

Алайда өмірге елктеу, тұшыну бар да, сол өмірден жеке басы соққы көріп, азап шегу де бар. Бір жағынан, ақынды халық сүйіп, адал ниетін білдіріп жатса, екінші жағынан өмір азабының ауыр күндері тастап кеткен іштегі мұзымен ұштасқан қайғы да кейде басылып, кейде от алып тұтанаңып, өмірдің аңы шындығын білдіріп отырады Ондай минуттерде ақын қабагы жабырқап, «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда» деп келсе, көнілінің көтеріңкі, биік кезінде айбат шеккендей: «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме» — деп ақыл көрсетеді Тіпті, келешекке зор сенімі басым болғандықтан ол жалынды оптимизмге беріледі де, еткен өмірін бір зор белеспен салыстырып

Абайдың сүйікті ұлы Magauia

Өмірдің өрісін тауысып,
Білімсізбен алысып,
«Шықтық міне белге енді,
«Енді аяңда жығылма,
«Симас жерге тығылма» — дейді.

Өз айналасы өзіне тар, өріс болмайтынын ол се-
зеді, өрісті кең дүниеден, байтақ өмірден іздейді. Оған
дәлел мына шумақ:

Балапан құстай оңданып,
Қанатыңды қомданып,
Жатла үяды қорғанып!
Үш, көңілім, көкке сергі енді

Зор талап, ізгі ниет бар да, сол талапты, ниетті іске асы-
руда терең қайшылықтар да бар, сан тоқсаулдар бар.
Сондыктан, өз заманының әлеуметтік терең қайшы-
лығы Абайға да кесірін тигізді, бір жағынан оның аза-
лы жүргегін сол әлеумет мұны кеміріп жатса, екіншіден
жеке өміріндегі, жеке басындағы сәтсіздік пен бақыт-
сыздық жығылған үстіне жұдырық бол тиеді. Зор дү-
ниенің, асқан ақылдың жалғыз қылышадай көрінген өмір
үстінде отырған Абайға ең соңғы соккы тиеді. Ендігі
калган өміріне медеу ғып мұндас, сырлас болып үміт-
теніп, керсе көз алдында қызықтап отырған сүйікті ба-
ласы — ақын Мағаш ақын Магауия құрт аурудан қайтыс болады.
Өмірінің соңғы жарығына жол айтып, әкесіне қол созған
Магашқа Абай,

Арқамды жүктен босатқан, қарағым,
Аузымды сөзден босатқан, қарағым.
Алдымды кісіден босатқан, қарағым.
Кош бол, қарағым —

деп, маңдайынан сүйіп, көзінің жасын төгіп-төгіп, сырт
айналып күніреніп, кемсендеп үйден шығып кетіпті.
«Магаштың өлімі ездік пен ерлікті сынайтын өлім» де-
ген екен өзі. Эбіштен соңғы үміт еткен жұлдызы Магаш
сөнген соң, біржола қаусаған ақын қайғылы шердің үс-
тінде халық мұнына өз мұны пісе кайнап, бейне бір
жүректе жанған жалынға балқып еріген сары алтын-
дай, морт үзілген асыл — Абай қырық күн өткенде, ал-
пыс жасында дүниеден қайтады.

Ауыр қайғыға шомылған Абай өлерден үш күн бұ-
рын дүние сөзін мұлдем тоқтатып, ешкімді үстіне кір-
гізбейді, ешкіммен сөйлеспейді, тамақ та ішпейді. Жау-

лардан жәбірлік көргенде өзі сүйсініп айтатын «Ер бір-ақ өледі, ез күнде өледі», деген сөз ақынның талай жылғы жүрегіне жара, сүйегіне таңба болған, намысы мен қайғысын шынықтырып, ақырғы рет қажырлы қайратпен күншілдерге бас имей, көз жұмады. Бірақ та туған елін, өскен жерін кимай, қоштасқан ақын:

Сары арқаның самалы-ай,
Самалдаң өскен дүние-ай,
Қорлықпен кешкен өмір-ай,
Өтті деген осымса-ай! —

деп, іштен тынып, мұңына жете алмай арманмен өткендей болады.

Абайды елі Шыңғыс тауының алдындағы Жидебай қорығындағы өз қыстауының қасына жерледі. Қырық күннен кейін, оның дарынды ақын ұлы Ақылбай да әкесінің қайғысына төзе алмай қайтыс болады.

Тірі күнінде бірде қадірлеп, бірде жәбірлекен ағайын-туысқандары да «алтынның қолда барда қадірі жоқ» дегендей Абай сықылды данышпанинан айрылған соң енді шын жетімсірегенін біледі. Қеменгер Абай өлген соң казак даласы да қамығып, қайғылы шерге бөленеді. Қозғе қамшы тиғендей ел-жүртү бол шырайналып үйлішіп, ойсырап қалғандай болады.

ТАНДАП-БІР ҚОНҒАН ҚОНЫСЫ

(*Абайдың идеялық ұстаздары – орыстың үлі демократтары*)

Өткен ғасыр бүкіл әлемде, әсіреле Россия тарихында кесек-кесек тұлғаларды, сом-сом бейнелерді туғызды. Пушкин мен Белинский, Чайковский мен Репин, Герцен мен Менделеевтердің есімі бүкіл әлемге әйгілі болды. Осы ғасырдың тағы да бір жаңалығы азаттық пен бостандықтың орталығы Россияға ауысты. Ой-дүниесінің де жарық таңы осы Россиядан ата бастаған кез еді. Өзінен әлеуметтік даму сатысы жоғары болған Англия, Франция, Германия елінен ой-сананың дамуы Россияда XIX ғ. екінші жартысынан-ак үзенгісі оза бастады. Осы Россияда туып жатқан өзгеріс пен ізгілікті жаңалықтар бүкіл әлемнің назарын мықтап аудартқан да дәуір еді. Россиядағы бұл ояну көп елдерге, халықтарға «возрождением» тен болды. Орыс социал-демократтарынан ілгергі Герценді, Белинскийді, Чернышевскийді және 70-жылдардағы революционерлердің үркердей тамаша тобын еске түсірсек, кәзіргі күнде орыс әдебиетінің дүниежүзілік маңызға ие болып отырғанын онай ұфына аламыз.

Ал бұдан соңғы Лев Толстой орыс реовлюциясының айнасы, ол тек орыс өмірінің суретін тенеусіз түсірген данышпан ғана емес, ол дүние әдебиетіне тамаша үлі берген суреткер, — деді Ленин. Горький Ленин туралы өзінің естегі кітабында: Ильич Толстойдың «Софыс пен бейбітшілік» романын оқып отырып: Қандай кесек тұлға, ә? Қандай адам арланы десеңші! Міні художник отағасы! Бұлардан тыс Крыловты, Гогольді, Салтыков-Щедринді, Некрасовты, Мусоргскийді, суреткер Ивановты, Суриковты сол сияқты қол саласындақ қайраткерлердің ін тірескен тобы аз ба! Плехановты, Павловты, Лобачевскийді, Сеченовты, тағы басқаларды атайды.

беруге болады. Ал Максим Горький-ші! Оған тендерес өз заманында, тіпті көзірде де художник бар ма? В. И. Ленин — адамзаттың шөлдегендегі дариясы, басында тұрған құні, тіршілігінің таңы! Оның ілімі адамзаттың ой-санасын теніздей толқытып, тубіне дейін қозғаған жоқ па! Адамзатка осылардың бәрін орыс халқы берді ғой!

Сөйтіп байтақ Россия XIX ғасырдан бері карай революциялық ойдың даңғайыр бұлағына, көш таңдамайтын кең жолына айналды. Россия — жатқан бір кең дүние. Бірақ XIX ғасырда дауылы мен шабандығы да, озат ойы мен мешеу қараңғылығы да, озбырлығы мен әділетшілігі де қатар есіп, екі колдың саласындаі көсіліп жатқан ел-ді... «Великая матушка Русь» деп неге айтты дейсіз. Міне сол Россиядан әркім әр кезде өз ізdegенін тауып, қарманып жатқан жайы да бар-ды. Прогрестік қасиеті басым Россия казақ даласының барша өміріне орасан зор әсер етті. Қазақстанның Россияға қосылуының бір ғана өзі зор прогресс еді.

Алайда керенаулықпен күн кешкен қараңғы қазақ жұрты осындай мол өмірге қоңсы қонып, араласып, бір жағынан жаңаңызқа бас үрып жатса, екінші жағынан елдің ішкі қайшылықтары, ашынған алауыздық, үрлыхарлық сияқты қылыштар да етек алып, жегідей жеп жатты. Халықты қарға бастаса, ит жемтігіне әкелер деп, ел бастаушы құзғындар елді осындай халге түсірді. Әсіреле жазба заң болмай, төре мен сұлтандар емін-еркін баурап тұрған кездер халыққа сұрапыл ауыр тиді, озбырлық, зансыздық, қарапайым адамды мал орнына сату, айырбастау, қорғансызды құл ретінде төрелерге сыйлыққа тарту, өлтірсе ешкім алдында жауапты болмау, әйелді талақ етіп қорлау, немесе Еңлік-Кебек сияқты, арқанға таңып, сүйретіп өлтіру тәрізді сан алуан өрескел қылыштар болып жатты. Ескіліктің аты тізгіңсіз шапқан заман еді. Сол кездегі тұрмысты дәл суреттеген бір өлеңде:

Хасиет жоқ төрелер ел билеген,
Женіп жаңышып қазақты нанша илеген,
Асса, кессе, қазақты бес үй төре,
Неше мың үй қарсы кеп, бір тимеген
Бұл зорлық хияметке кетпек еді,
Тұбіне залым төре жетпек еді

Орыс халқы осыдан құтқармаса,
Казақ өзі төреге нетпек еді²»¹

делінген

Осындаі кезде өмір сүрген ойлы адам битарап жата ала ма! Бұл жайлар Абайға да қатты батады:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Үстарасыз аузыңа түсті мұртың,
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май бол енді екі үртүң²

«Бас-басыңа би болсан, манар тауға симассың» — деңен рас

Бас басына би болған өңкей қиқым,
Мінекей, бұзған жоқ па елдің сиқың,
Өздерінді түзелер дей алмаймың,
Өз қолынан кетпесе енді ырқың³

Терен ойға тұскен Абай алдында еліне жол іздеу, қайтсе құтқару, дұрыс өткел табу проблемасы тұрды Ол шарқ үрүп ізденді.

Ғылымды іздең,
Дүниені қөздең,
Екі жаққа үнілдім,—

дейді Абай.

Сол үнілуде ақын орыстың озат демократтарына бірден келген жоқ та еді. Барлығын да ақыл тараразының салып бақты. Бұл іздену жолында ол көптеген тарихи асуулардан, белестерден өтті. Ол ежелгі дүниенің даналарына да көз салды: Сократ, Платон, Аристотельге де тесілді. Сократ Хакімнің өз шәкірті Платонға жазған «Тіршіліктің — шындығын табу» деген философиялық жолдамасын да оқыды, Сократ неге у ішті, Бруноны неге отқа өртеді, Джанна д'Арк неліктен надан елге құрбан болды? Қайтсе сол сияқты надан казақ елін онға бастауға болады? Олардан шығып, шарықтаған ойы батыс ғалымдарына түйіледі, өзі оқыған Спенсер, Дрэлпер, Милльдердің де ой саптауларын сүзіп шықты. Шығыстың мұсылман елдерінің ойшылдарына да көз сал-

¹ Мақыш Калтаев «Бар оқиға», 1913, Қазан, 5—6-беттер

² Абай Толық жичак, 1945. 24-бет.

³ Соңда

ды· Фердауси, Низами, Саади, Хожа Хафиздердің еңбектерін барлап, Мың бір түң, Искендер-Намә, Шах Намәлердің үлгісін көрді, саяси-әлеуметтік мәселелері тұрғысынан жазылған Кейкаустың «Қабуснамәсін», Низам аль Муліктің «Сиасат намәсін», Эбілгазының «Шежреи түркисін» — бәрін де оқыды, есітті. Міні, сөйтіп зәулім биіктегі тұрып қырымға көз жіберген қырандай, ол қыр сахрасынан төрт тарапты түгел шолды. Мысыр, юнан, күнәшесіс, батысты дәл бір ескіліктің құмбезіндегі аралап шықты.

Сондағы өзегі талып осынша іздегені не еді? Өткен өмірдің миллион тонна рудасынан іріктеліп, алмаздай бол жарқыраған зор ақиқатты іздеді. Төрт тарапты түгел болжап, өзі ұшырған балапандарына, өзі бастаған еліне, өрлеген ой-қиялды қанат қағып, тұракты қонысты ескіден таппады. Бір кезде ескі дүниенің жеміт күші Қаратай сияқты қайсараймен де заман таластырған-ды. Сонда жаңа заманың ескіден салауаты күшті екенін аңғартқан еді. Ол өмір шындығын, тіршілік қонысын өзіне жақыннан іздеді, заманынан табуды көзdedі.

Міне сондықтан да, қырандай самғап, жерді шарлап сүзілген ақының көз жанары Россияға түсті. Теңіздей тулаған ой толқыны орыс данышпандарынан өзіне баянды қазық тапты. Аңсаған жолаушы, қалықтаған қырандай ақын, кең қонысты, көк майса гүлі атқан тіршілік жайланауды, рухани өрісін орыс едінен тауып, соның қасынан отау тікті. Нұрға нұр шағылышса, бұлак-қа бұлақ ұласса, жаңа бір сәуле, жаңа бір тұманың көзі ашылып, бірінен-бірі мөлдіреп нұр шашып, шөл да-ланы да суарады ғой! Абай ағалық еткен туыскан орыс данышпандарынан енші алғанда, қалаған мұлкі, жиһазы, байлығы әлгі төрт тараптан іздең-тапқан шындығы еді. Эрбір шындықтың түпкі анасы — өмір шындығы екені мәлім. Сол өмір шындығын табу арқылы Абай жеке басының шындығына да жетті. Журегінің түбіндегі тұнып жатқан тұңғызық сырлардың пердесін ашып, нұр беріп, өзінің де рухани міндетін анықтады Өзі кім, мақсаты не, елі кім, оған өзінің немен борышты екендігін айқындағы. Осы жолға бар өмірін салып, белсene іске кірісті.

Ақиқат шындық жолда жатпайды. Оны қоғам үшін күресте, халқы үшін тартыста алады Абай да сол шындықтың ауылын елі үшін күресте жүріл тапты. Күн нұ-

рының табиғатка сүйіспеншілтік лебімен бусанған жер бетіндегі сан алуан жемістерді бір-бірлеп терген адамдай, Абай да орыс гуманистері сепкен шындықтың ұрығын жиды. Қазак даласына сол ұрықты ексе, қаулап өсетін жемісі мен өзі күткен мол өнімі де бар еді! Бірақ ол ұрықты сепкенде өз топырағының құйқасына, ерекшелігіне қарай егу керек екендігін де ақын ескермей қалған жоқ! Әйтпесе күр тырмалап тастай берген жерден ұрық өнім де бермейді ғой. Ол үшін қасиетті ұрықты ала отырып, өз топырағына өсіру жолын іздел, қолдағы бар дүниені ақыл елегінен өткізіп, сараптап, дәмдісін, қуаттысын алып, жоғын орыс мәдениетінен іздеу қажет болды. Міне сондықтан да Абайдың Евгений Онегин романын аударғанда, оған арнаулы мелодия жазуы, Крыловтың қазак ұғымына қонымды, жүргегіне жылы мысалдарын аударуы, «қаймағының» орнына «қаспағы» деуі де сол өз топырағының ерекшелігін ескергендігі. Онегин мен Татьяна хайтары Абай ырғағымен қазак даласында шалықтады, ал дәл осыдан бұрын 1903 ж. Қазанда басылып, Молданияз Бекимовтың аударуымен шыққан Пушкиннің «Капитан қызы» ол абройға жете алған жоқ!

Рухани көштің бір ғана бет алысын түземей, оның қалпын да, сән-салтанатын да түзету керек, жәдімгі мәдениетті елдердің кең жолына, келешегі зор, өрісті жолына салу қажет болды. Ол үшін бір жағынан халық мұғын, ұлттық, елдік сезімді күшейте, қалыптастыра отырып, тек соның шенберінде қалып қоймай, басқа озат дәстүрлі мәдениет үлгісімен байту, ұлттық шектелуден гөрі, интернационалдық бағытқа тәрбиелеу істе-рін бастаушы Абай болды.

Алайда осы жаңа идеяларды терең сезінуіне қазактың Абайдан бұрынғы қарапайым ақындарының өресі жетпеді. Бұған Абайдың жетуіне бір жағынан, өзінің үздік даналығы негіз болса, екінші жағынан орыстың ұлы демократтарының әсері тиді. Тарихи тағдыр Абайды орыстың революцияшыл демократтарымен бір ағымға, бір майданға түйістірді. Олардың әдеби мұрасы бүкіл дәуірді қамтыды. Орыстың ұлы демократтарының енбегіндегі азаттық үшін күрес, әмір шындығымен реалистік әдебиеттің қайнар бұлағына айналса, Абайға да ізгі жөн сілтеді. «...Ақын қашшама иғызы зор болса, ол өзі өскен қофамға да соншама тиісті, соншама оның талан-

тының бағыты, дамуы, тіпті түрі де сол қоғамның тарихи дамуымен тығыз байланысты»¹. Бұл мысалды Белинский Лермонтов жайында айтқан-ды. Ал біз мұны Абайға да тиісті дейміз. Өйткені, өз творчествосына туған елінің өмірі материал болса оны игеруде, тани білуде, қорытынды жасауда, тұжырып айтқанда, искусстволық формага түсіруде үлгіні ақын орыс классиктерінен алды. Бұл реттен ақын шын бақытты болды. Өйткені ол сонау Пушкиннен бастап, Лермонтовты да, Толстойды да, Гогольді де, Салтыков-Щедринді де, Белинскийді де, Крыловты да, Чернышевскийді де бойлап оқып, бәрінен де зор мәнді бағыт алды.

Біз Абайдың орыс классиктерінен әсер алуын, үйрениін, ғибрат етуін, идеялық, көркемдік бояуларын тек бір ғана сыртқы ұқсастықтан, түр үндестігінен іздемей, терең идеядан, рухани мұрагерлікten, мазмұн үндестігінен іздеуіміз керек. Дарынды ақын — өрісті ойшыл дәл сондай етіп жазайынши демейді, ол жалаң еліктеу, эпигондық болар еді. Оナン ғөрі озат орыс әдебиеті мазмұнын өз бойына байымдаған сіңіргендіктен, оның идеясына мейлінше қанықандықтан, рухтанғандықтан жазады? Ұлы классиктердің мұрасы ақыл ой тамырларына тарап, идеясына идеясы үндескеннен, ой дүниесінің тұгырына қиял құсы дәл қонғандықтан жазады. Осы Абайға тән ішкі сырлардың, ішкі дүниенің орыстың ой тенізіне құйған дариядай толқынға толқыны ұласып, майша сіңіп, жымдасып, демократтық ұлы ағымға, зор арнаға құйып жатканын көреміз. Бірақ сол ұлан байтақ ой тенізінде Абай өз ыргағын, өз желісін, өз ренкін сактап, күн нұрынан нәр алғандай өзіндік бояуын, нұрын жоймай жатады. Белинский бір әдебиеттің екінші әдебиетке әсерін күннің жерге тигізген нұрлы лебіндей, сол лепті сіңіре отырып, әлгі әдебиет өзінің түрін, рухын көктемдегі масатыдай күлпүртады — дейді.

Абай ерекше әлеуметтік, философиялық, агартушылық тақырыпта кітап жазған жоқ. Бірақ, Абайдың ғакция — қара сөздерінде, сом-сом өлеңде әлеуметтік, философиялық ойлары тарамыстай тарап жатады. Абайдың өлең мен қара сөздерінің идеялық бағыты бір, бірін-бірі толықтырып, дамытып, өрістетіп отырады. Сондықтан да, Абайдың дүниеге көзқарасы, табиғат та-

¹ В Г Белинский. О классиках Русск литеј тұры. 1950 стр 222

нұы, әлеуметтік пікірлері, мазмұны терең, мәні зор, өрісті болып келеді. «... Ұлы ақындар — дейді Беличский — ойшыл болуы керек, онсыз таланттың өзі де неғайбіл... Ал поэзияның жемісті болуы үшін бір ғана талант емес, оның өз дәүірінің рухына сай дамуы керек... Художник дегеніміз «жалпы қоғам ойының жоктаушысы».

Абайдың философиялық, әлеуметтік, этикалық көзқарастары, су түбінде шөккен маржандай, терең ойдың түкпірінен моншақша теріп, ой жібіне тізбектеуді тілейді. Біз де сол асыл тастарды терушінің біріміз. Етекке не түскенін ел байқар!

АҚЫННЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Әрбір ғалым хакім емес,
Әрбір хакім ғалым.

(Абай)

Абайдың философиялық ой-өрісі, дүние тануы өз заманындағы қазақ елі жағдайында терең ойдың түбіне, ахихатшыл сезімнің шыңына жетуге үмтүлған еді.

Материализмнің негізі туралы В. И. Ленин, «Материя дегеніміз философиялық категория, ол адамға сыртқы сезімдері арқылы сезіледі, ол біздің сезім мүшелеріміз арқылы суретке тартылып, көзімізге елестейді, сонымен бірге ол адам құзырынан тыс өмір сұруші нақтылы шындық»¹ — дейді.

Дүние гану мәселесінде Абай материалистік көзқарасты қуаттады.

Оның дүниенің танылуына, материалдық өмірдің барлығына көзі жетті. Абайша, дүниені адам ең ал дымен сезім арқылы, одан соң еңбек арқылы, еңбектен соң өмір құбылыстарының сипаттарын біліммен, тәжірибемен корыту, тую арқылы таниды. Өйткені адам «Көзімен көріп, құлакпен естіп, колмен үстап, тілмен татып, мұрынмен иіске тыстағы дүниені болжайды. Ол болжамның ұнамдысын ұнамды қалпымен, ұнамсызын ұнамсыз қалпымен әр нешік өз суретімен көңілге түйеді».² Абай осындағы корытынды жасайды.

Абайдың орыстың философтары Белинскийдің, Чер-

¹ В. И. Ленин, Материализм и эмпириокритицизм, 1936 г стр 94
² Абай, А Т Ж 1945 ж 396 беті

нышевскийдің, Писаревтің еңбектерін көп оқығаны мәлім.

Ақынның философиялық ойлары Н. Г. Чернышевскийдің «...біз адамда екі түрлі көріністі, бірінші материалдық көрініс (адам тамақ іshedі, жүреді), екінші рухани көрінісі (адам ойлайды, сезеді, құмартады)¹» - - деген идеясымен ұштасып жатқанын көреміз.

Демек, Абайша сыртқы көріністер материалдық болмыстың сәулемесі. Сондықтан сезімнен тыс танылмайтын дүние жоқ. Өйткені «Жан қуатымен адамның тапқан өнерлері де күнде тексерсөн, күнде асады»², дами береді

Шынында да материалдық дүниеде, дейді Абаң, «Адам баласы екі нәрсемен; бірі тән, бірі жан, ол екеуі орталарында болған нәрселердің қайсысы жибли (ерік-сіз), қайсысы кәсіби (еңбекпен жететін нәрсе), оны біл мек керек. Ішсем, жесем демектің басы — жибли, үйықтамақ та соған ұксайды. Аз ба, көп пе білсем еken, көрсем еken деген талаптану, бұлардың да басы — жибли. Ақыл-ғылым бұлар кәсіби еңбектен»³ — дейді

Сөйтіп Абайша ішсем, жесем, үйықтасам деу — ол адамның еркінен тыс болатын тән сезімі — табиғи тілек. ал оқысам, білсем, ғибрат алсам деу — ол еңбекпен та-былатын жан сезімің, рухани қасиетін.

Осы екі сезім, екі қасиет өзге маклұқтардан гөрі адамда өте айқын, анық, еңбек арқылы терендеп, өзінің даму шыңына жеткен. Тән сезімі, Абай тануында, жан сезімімен тығыз байланысты, бірін-бірі дамытып, то-лықтырып отырады. Демек, Абай адамның бұл ішкі-сиртқы сезімдерінің айналадағы дүниені сезіп, көріп, та-нуынан ұлгая түсетінін, толығатынын, бір қалыпта тұр-май үнемі дамып отыратынын, яғни адам сыртқы дүниені, табиғатты қанша меңгерсе оның ақыл ойы да соншалық өсептінін дәлелдейді. «Адам ата-анадан туғанда есті бол-майды: естіп, көріп, ұстап, татып, ескерсе, дүниедегі жақсы-жаманды тануындағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады»⁴ — дейді. Осы матери-алистік қағиданы онан да әрі дамыта отырып ақын: «Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезben туады; біреуі — ішсем, жесем, үйықтасам деп туады, бұлар

¹ Н. Г. Чернышевский Избранные Сочинения 1938 г, стр 62

² Абай А. Т. Ж 1945 ж 397-бет

³ Сонда 396-бет

⁴ Сонда 343 бет

тәннің құмартуы, бұлар болмаса тән жанға қонақ үй бола алмайды және өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі — білсем екен демектік, не нәрсе көрсө соған талпынып, жалтыр-жұлдыз еткені болса, оған қызығып аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе, мал шуласа да, біреу келсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп, «ол немене, бұл немене» деп, «ол неге үйтеді», «бұл неге бұйтеді» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі жан құмарлығы. Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын туғелден, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны да болмайды. Сол өрістетіп өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазнамызды көбейтпек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді. Тәнді жанға бас үргызыса керек еді, жоқ біз олай қылмадық, ұзактай шулатап, қаргадай барқылдаپ, ауылдағы боктықтан ұзамадық»¹, — дейді.

Абай тәннен рухани тілек, жан құмарлығы артық, тәнді сонғыға билесек санаған, ойдан алға басамыз, жас құніміздегі тән мен жан қасиетіне ер жеткенде битетпедік ұзак пен қарғадай ауылдағы боктықтан ұзамадық — ал тән болатын болса, ол:

Малда да бар жан мен тән
Ақыл сезім болмаса,
Тіршіліктің несі сән,
Теренге бет қоймаса²»²

деп ашып, батыра көрсетеді.

Абай адамның дүние тану, табиғатты менгерудегі ынтығын, ой дүниесінің дамуын бір ғана сырткы және ішкі сезіммен шектемейді, мұны тек болжап, сезіп, көріп, түсініп, ойға дағдыландыру құралы ретінде ғана алады, ал негізінен адамның материалды дүниені тануын, оны өзіне менгеруін ол ғылым мен байланыстырады. «Адамның ғылым білімі хакиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикіметін білмекке ынтықтық пен табылады»³.

Сондықтан да: «Біз ғылымды сатып мал ізdemek

¹ Абай. А. Т. Ж, 1945 ж, 327-бет

² Бұлда сонда, 207-бет

³ Сонда, 371-бет

емеспіз, малмен ғылми кәсіп қылмақпыш; өнер өзі де мал, өнерді үйренбек өзі де жақсылық¹. Мен өзім «ғылымды іздеп, дүниені көздел екі жаққа үңілдім» — дейді Абай лирикалық өлеңінде.

Ғылым дүние танудың негізгі көзі, таусылмас бұлағы, адамның ақылын, өмірін байытатын да осы. Өйткені «Адаспай тұра іздеген хакімдер болмаса, дүние ойран болар еді. Адам ісінің қызығы осы жақсы хакімдер, әр нэрсе дүниеде солардың ойларымен пайдаға аса-ды»², — дейді акын.

Өзінің осы философиялық терең толғауын дәлелдеу үшін Абай өмірден жанды мысал келтіреді: «Бұл хакімдер — үйқы, тыныштық, әуес, қызықтың бәрін койып, адам баласына пайдалы іс шығармактылығына яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен кәзір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып түрғандығы, оның бер жағында адам баласының ақылы-пікірін, хақ пен батылдықты айырмакты үйреткендігі баршасы нағиғлы (пайда келтіруші) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дағуа жоқ»³ — дейді. Бұл сөзінде Абай ғылымның ойлап шығарған жаңа техникасы — электр, телеграф, пардың зор келешегі мен қасиетін айтады, қазақ сиякты қараңғы елге түсіндіре-ді. Осы ғылымның пайдасын ол алдын ала қандай тамаша көрегендікпен сезгендігін қарашы! Дәл кәзір онан анағұрлым жоғары өскен ғылымның табыстарын біз де мақтан етеміз!

Бірак, ғылым еңбексіз табылмайды. «Еңбегіңді сау», «еңбек қылсан, қара жер де береді, күр тастамайды»⁴, — дейді акын.

Абайдың дүние танудағы негізгі қойған максаты асыл шындық. Сондыктан да дейді ол: «Әрбір хақикаға тырысып иждиғатынмен көзің жетсе соны тут, өлсең де айырылма»⁵!
Ол үшін ең алдымен, адамгершілік ке-рек, адамгершіліктің негізгі қасиеті тіршілікті суюшілік, тәрбие, махаббат мәселелері. Адамға дұрыс тәрбие беріп, шындыққа қалыптайтын нәрселер: «Ақыл, ғылым»,

¹ Абай. А. Т. Ж. 1945 ж 383-бет

² Сонда 381-бет

³ Сонда, 382-бет

⁴ Сонда, 324-бет

⁵ Сонда, 361-бет.

«Мұның табылмақтығына себепкер біриші сезім, екінші — тән саулығы, бұлар адамда тузынан болады. Ал қалған өзге қасиеттің бәрі «Жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап пен ұғым махаббаттан шығады. Ұылым білімге махаббатандырымақ әлгі айтылған ушеуінен болады»¹,— дейді.

Абай адамның мақсатты өміріне терең сынмен, бір ғана оның табиғатпен қарым-қатынасы емес, әлеуметтік өміріндегі де түйінді сырын аша сөйлейді оны мына өлеңнен байқауға болады:

Кім жүрер тіршілікке көніл бөлмей,
Мәңгі қоймас дүниенің мінін көрмей,
Міні қайда екенин біле алмайсын
Терең ойдың телміріп соңына ермей²

Бұл жерде ол адам баласы дүниеге келіп, көзін ашып жарқын өмірдің сәулесіне қалай ынтығатының, тән құмарлығы мен жан құмарлығының қалай дағитынын, терең мысалдармен сипаттап өтеді. Бірақ,— дейді ақын,— бұл тек адамның алғашқы тіршілігінен туған табиги тұма қасиеттер, келешек өмір жолдары өте ұзак, қымқиғаш, сан алуан. Жасында талпынып білуге, көруге, сезуге тырықсан қабілеттің адам ер жеткен сайын, дүние ісіне араласқан сайын өзгереді. Өмірдің куресіне, дүниенің талқысына түседі Жасында қайғысыз, өжмақ болған, бесіктегі өмірің, ұлғайған соң кішкене бесік түгіл, сондай ұшан-теңіз шексіз дүние саған да тар болады.

Кен жайлай — жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраган бәндесі аш бола ма³
Ер жеткен соң симассын кен дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың бас панаға³

Жас кезіндегі, бесік құшағындағы дүние тануың өсkenде ұлан-байтақ дүниенің сан алуан қат-қабатына іле-сіп, бірге қайнайды, соның бай қиялымен қоса шарықтайды. Бәрін білгін келеді, бәрін орнатқын келеді, жақсылықтың бәрін адам пайдасына жұмсағың келеді. Аз өмірің шолақ болады, шын бостандық пен тендік жок жерде үлкен дүние тарға айналады, ойлағандарыңың көбіне жете де алмайсың, тіпті оннан бірін іске асыра

¹ Абай, А. Т. Ж 1945 ж 370-бет

² Бұл да сонда, 170-бет

³ Сонда, 11 бет

алмайсың. Эсіресе дүниені білу, оған қол сермене мақсатыңа жүргізу, менгеруге бір үлкен жағдай керек. Ол тікелей әлеуметтік өміріңе, туған ортаңа, қоғамдық құрылышқа байланысты. Сондықтан өз заманының жамал жағын былай көрсетті Абай:

Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін
Ойлы адамға қызық жоқ бүл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін¹.

Өйткені:

Өмір дүние дегенін,
Ағып жатқан су екен
Жаксы жаман көргенін,
Ойлай берсен у екен²
«Бір қайғыны ойласан,
Жұз қайғыны қозғайды»³

«Адам баласы жылап туады, кейіп өледі»⁴. Саналы өмірде адам өмірінің кебін күрсете, талас-тартыста, ар-пальсуда өткізді, бүл өткен қоғамның адам басына түсіретін бұғалығы еді.

«Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек,
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек⁵.

Осындай терең философиялық тұжырым мен толғаударды Абай өз өмірінің суретінен, өзі көрген өқиғаларынан алып отыр. Ол дәүірде шынында да, «ойлы адамға өмірдің қызығы да жоқ еді».

Сөйтсе де Абай өткен өміріне өкінбейді, көнілін келешекке сермен, азаттық пен тыныштықты аңсайды. Өзі қанша азап, қорлық көрсө де, ал кейде сол ауыр минуттерде Лермонтовтай қамығып, жабыркаса да, ол оптимизмге жендіреді:

Өмірге өткен биттей өкінбеймін,
Азаттық пен тыныштық көксегенім⁶

¹ Абай А. Т. Ж., 1945 ж., 210-бет

² Сонда, 136-бет

³ Сонда, 142-бет

⁴ Сонда, 323-бет

⁵ Сонда, 251-бет

⁶ Сонда, 207 бет

Қанша бейнет, қоршылық көрсө де Абайдың жүргегінің оты сөнбей келешек үрпағы үшін

Тартқан бейнет өткен жас
Жүректің отын сөндірүссі — дейді

Сондықтан да ақын өзіне дем беріп, рухтандырып ақыл айтады

Кол жазуды ермек ет жатпа бекер
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер
Өзі қызық өзі асау тентск өмр
Арттағыға бір белгі қоиса нетер¹²

Абай жаратылыс дамуының диалектикалық заңын сезген Оған айқын дәлел бола алатын мысалдар «Дүние бір қалыпта тұрмайды адамның қуаты да, өмрі де бір қалыпта тұрмайды»³ барлығы да өшеді, өнеді, қай тадан тұады «дүние үлкен қөл, замана соқкан жел, ал дыңғы толқын ағатар, артқы толқын інілер, кезекпеле нен өлінер, баяғыдаи көрінер»⁴, — дейді Шешендікten салмақтаған осы асыл сөздер көп ойтардың қорытындысы ретінде айтылады

Дүниениң мәнгі қозғалысын, әрекетін, ашып айтқан да бір ғана табиғат емес, заман да өзгеретіндігін, дүние сырт қарағанға «бір қалыпта», «баяғыдай» болып көріну тек қана сыртқы көрініс, жалған сүрет екендігі ал шынында бәрі қымыл әрекетінде, өзгерісте тұратының дәлелдейді

Абай өзінің 27 иші ғақлиясында есік дүниениң атақты философтары Сократ хакімнің Арестодим деген шәкірті мен табиғаттың ұты сырына таңданып «бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, көтісті әсем дігіне және қандай лайықты, жаразтықты законмен жаratытып оның «өлшеуіне ой жетпейтін дүние, әрбірі біртүрлі керекке бола жаратылып және бір біріне се беппен байланыстырылып, пендениң ақылына өлшеу бер мейтін мықты, көркем законге каратытып жаратып да»⁵, — деген сөздерін келтіреді

¹ Абай А Т Ж 1945 ж 113 бет

² Сонда 186 бет

³ Сонда 344 бет

⁴ Сонда 369 бет

⁵ Сонда 383 бет

Сонымен біріе Абай, метафизиктердің дүние өзгермейді, табиғатта қозғалыс жок деген теориясына қарсы, дүниенің қозғалыс әрекеті заңды қасиет екендігін, әсіресе әлемдегі сан алуан заттар, денелердің бір-біріне тәуеллі, себепкер екенін, олардың барлығы кездейсоқ, быт-шыт құбылыс емес, табиғаттың мықты заңына сүйенетіндігін таныды.

Дүниедегі шексіз жұлдыздар мен табиғаттың құбылыстарының қымыл әрекеті гана емес, барша жан, мақұлық, өсімдіктер де сол заңмен дамитындығын Абай сезеді. Өзінің бұл диалектикалық болжауларын кейір өлеңдерінде де келтіреді.

Тоты құс түсті көбелек,
Жаз жайларда гүлемек,
Бәйшешек солмак, қырремек,
Көбелек өлмек, сиремек
Адамзатқа не керек,
Сұймек, сезбек, киинбек
Харекет қылмақ, жұғримек,
Ақылмен ойлап сөйлемек¹ — дейді.

Өсімдік те, жәндік те өмір суретіндігін, оларға да тіршіліктің қымбат екендігін Абай өз басына түскендей әдемі суреттейді:

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді издемекті,
Құн шақта жатады қалт құлт етіп
Одан гибрат алар жан бір өлекті²

Әсіресе, осы ойларына, философиялық шарықтаудың на қарағанда, Абай дүние тануды, адамның бір гана құнделік тіршілігінен асырып, оны кең дүние, байтақ өмір құбылыстарымен ұштастыруға әрекет жасауды Өзінен бұрын қазақта ешбір ойшыл дәл осындаі тұжырып, қорытып, қөркем тіл, терең оймен өмір құбытысқышын терең сырларын ашқан жоқ деуге болады.

Абайдың тануында адамның жаратылыс негізі мәттериалдық заттан, жер бетіндегі элементтерден тұрады, «Адамның денесі, өзің жүрген жердің битімдегі құмына ұқсас емес пе? Денеде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындаі емес пе?»³ — дейді ол.

¹ Абай А Т Ж 1945 ж 251 бет

² Сонда, 210-бет

³ Сонда, 353 бет

Өзінің 38 ғақлияллық-ғибрат сөзінде Абай адам баласының тіршілік байлығының аса зор екендігін, дүниедегі өсімдік, макұлықтар, табиғат күштерін менгеріп алатындығын, адамның табиғатка кожа екендігін, ғылыми жолмен әмірін жүргізе алатындығын да айтады: «Ақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәнддерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат, гүл-бәйшешектерді, ағаш, жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, хайуандарды сактатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құска, малға суын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мактасын, кендірін, жемісін, кен байлығын, гүлдер гүлін, құстар жұнін, етін, жұмыртқасын, хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін, сулар балығын, балықтар икрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін, һаммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі адам баласының таусылmas азығы.

Миллион хикмет бірлән жасаған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе?». Абайдың терең философиялық толғауларга бойкүйездігінің өзі ақындық мәдениетіне, ой-хиялдың жан-жакты шарықтауына байланысты. Өйткені: «Искусство — дейді Белинский,— ешқашан да жеке дара, немесе тәуелсіз болып дамымайды, керісінше оның дамуы да сананың басқа сфераларымен әрқашан байланысты, халықтардың сәбілік, жастық дәуірінде, искусство азды-көпті болсын — діни идеялардың көрінісін бейнелесе, ал ержеткен дәуірінде — философиялық ұғымдарды бейнеледі»².

Осы философиялық терең ұғымдарды поэзия тілімен, көркем сөзбен түсіндіріп отырған Абай, мұны тек қана жалаң философиялық түсініктермен аяқтамайды, онан тиісті қорытынды жасап, адамның міндетіне сай баяндайды.

Соншама әлемге, тіршілікке ие болған адам баласы

¹ Абай. А. Т. Ж. 1945 ж 375-376-беттер.

² Белинский В. Г. Толық жинақ, VIII том, 1907 ж, 63 бет

қандай болуы керек³ Оның адамдық міндеті, қасиеті не де⁴ Абай оған да тоқтап өтеді «Адам баласына — адам баласының бәрі дос»⁵. Адамды бұзатын тек мәнсапқорлық, құндестік, дүниекорлық, жауыздық. Сондыктан да дейді Абай,— «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі виноват»⁶.

Бұл жерде Абай адамды түзететін өз ортасы, заманы деп корытындылайды «Мен, егер закун қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тұлғы кесер едім»⁸ Абай адамды оның әлеуметтік ортасынан бөліп алып, жекеше проблема етіп карамайды Адамды өз ортасымен, әлеуметтік өмірімен, оның адамгершілік борышымен тұтастырып алады. Өйткені, жеке адамның қауымсыз өмір өмір емес, ол хайуанмен тең Әрбір адамның азаматтық борышы қоғамға, қауымға қызмет ету. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласын, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құттының бірі боласың»⁴ — дейді Абай.

Адамшылық қарызы үшін қызмет ет, өйткені, «әкесінің баласы адамның дүшпаны, адамның баласы — баурың,»⁵. Ақын айтқандай, әкесінің баласы болма, халықтың, елдің баласы бол—міне адам деген атты сонда ғана актайсың. «.. Қоғам идеясы мені мықтал құшағына алды, қашан кеудемде жалын сөнгөнше, қолымнан қалам ыршип түскенше еңбек етемін»⁶ деп 1840 жылы Белинский Боткинге хат жазды Осы идеямен Абай ойлары да жалғасып жататын тәрізді екенін жоғарыдағы мысалдар дәлелдейді.

Абай үшін жаратылыс пен материя нақтылы ақиқаттың белгісі. Адам тұрмысының негізі де, жаратылыс негізі де — сол материя, ол өмір тіршілігінің дамуымен тығыз байланысты, ешнәрсе де себепсіз жаралмаған және де жоқтан бар болмаған Міне ақын осылай тұжырым жасайды.

Бұл Абайдың өз өміріндегі көргендерінен тәжірибе

¹ Абай А Т Ж, 1945 ж., 364

² Сонда, 368-бет

³ Сонда, 368-бет

⁴ Сонда, 368 бет

⁵ Сонда 368-бет

⁶ Белинский В. Г Письма, т II, 1914 16 бет

алып, бертін келе орыстың атақты материалист-философтары: Белинскийдің, Чернышевскийдің, Добролюбовтың шығармаларын оқып, солардың идеясынан нәр алған материалистік көзқарастары. Бірақ Абайдың материалистік көзқарастары үнемі жүйесін үзбей, бір жолдан айнымайтын, тиянақты қорытынды болып отырмайды. Табиғат заңын, дүние құбылыстарын сан түрлі элементтерді, байлықты, адамның тіршілік процесін соншама айқын материалистік түрғыдан баяндап келеді де, олардың түпкі қазығын Абай құдайдан, соның хикметінен іздейді. Абайдың тағы бір олқылығы ең алдымен қоғамдық дамудың қозғауышы күштерінің заңын идеалистік түрғыдан тануынан байқалады.

Абайдың сезуінше, тарихи даму идеяның дамуымен байланысты, оның пікірінше қоғамның қозғауышы күші адамның ой-санасы мен білімі. Қоғамды өзгерту халықты ағарту арқылы іске асады. Сондықтан, «Фылымсыз — ақырет тे жок, дүние де жок» дейді ол.

Әрбір ғалымның, искусство қайраткерлерінің, соның ішінде Абайдың да рухани мұраға, фылымға, искусство мен әдебиетке қосқан үлесін бағалауда біз диалектикалық принциптен қарауымыз керек. Өйткені, тек сол ғана киын-киын жайлардан дұрыс қорытынды жасауға көмек етеді. Өткенде әдебиет пен искусство қайраткерлеріне баға бергенде кәзіргі өмір талабынан емес, сол өз дәүірі қойған талабынан, мұддесінен топшылау керек. Сайып келгенде ойшылдардың бізге берген мұрасының қай жағы басым жатыр: жақсылыққа жөн сілтеген сәүлелі жағы басым ба? Немесе өмір көлеңкесінен туған субъективтік мотивтері басым ба? Мінеки бұл — әділ сын айту үшін еске алатын жәйт. Абай жөнінде мұны ескермей кетуге тіпті болмайды. Эсіреле оның философиялық ойларына келгенде, бізді осы диалектикалық метод сара жолға салатын сенімді ақылгөйіміз.

Абай философиялық толғауларын өзгермейтін, бұлжымайтын метафизикалық заң түрғысынан емес, өзгеріп, өніп, өсіп, туып тұратын диалектикалық заң түрғысынан сұрыптасты. Сонымен бірге дүниенің, табиғаттың адам санасынан тыс өмір сүретіндігін ескертеді. Ал, Абайдың философиялық көзқарастарының көлеңкесі жағына келетін болсақ, ол осынша жаратылыс дүниесінің байлығы мен заңдылығында материалистікті тани отырып.

рып, бірақ соларға бір гүпкі ие бар, ол жаратушы құдай-тағала дейді

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңінде осы ойын анық та, басым айтады:

Замана, шаруа, міnez күнде өзгерді,
Оларға — кез-кезімен нәби келді!
Қағида, шаригаты өзгерсе де,
Тағрип алла еш жерде өзгермеді¹.

Ақын «Барша адам өзгерер — алла өзгермес»² деп тағлим қылады. Бірақ Алла (құдай) Абай түсінігінде — тек дүниені жаратушы ғана, ал дүние біздің санамыздан тыс, адамның араласуының өз заңымен дамиды. Адамның істеген әрекеті мен тіршілігі үшін құдай жауапты емес, сол адамдардың өздері, қогамдық тәртіп жауапты — дейді. Бұл мұсылман дінінің клерикалдық шағын ұғымынан өзгеше, тіршіліктің өзін, ондагы болып жатқан сан оқиғаларды тек алла ісі демей, адам ісі деп тануы Абайдың ой дүниесінің ислам ұғымынан жоғары екендігін, әділетті, тіршілікті көктен емес, нақты өмірден іздеу керек деп ұғатындығын дәлелдейді. Сөйтіп ол еңбекшілердің мұддесін молла мен поптарша о дүниедегі, немесе көктегі киялға сілтемей, нактылы өмір сахнасынан іздеу керек деп біледі.

Мінеки, сондықтан да Абай алланы осы дүниенің шартты бастамасы ретінде ғана, адамды тәрбиелеудегі этикалық ұғым, нравстволық категория ретінде ғана таниды. Абайша, алла шексіз де өлшеусіз, ал адамның ақыл-ойы болса, ол шекті де өлшеулі. Сондықтан да, біз өлшеулі бола тұрып өлшеусіз, шексіз нәрсені тануға дәрменсізбіз: Абай философиясының көлеңке жағы туýықтығы, міне, осындай.

Бұл жерде Абайдың ойы бір ғана өз түсінігі, өз топшылауы деу дұрыс болмас еді бұл тұрғыдан ол, біріншіден, өзі көп оқыған Сократ, Платон, Аристотельдердің идеалистік шылауында болса, екіншіден мұсылман шығысының ғасырлар бойы қалыптасқан байырғы ұғымы мен көзқарасының әсері болды. Бірақ, негізгі, күнделікті өмір тіршілігінде, әлеуметтік проблемаларда Абай орыс демократтарының жолынан, материалистік

¹ Нәби (Пайғамбар, хакім). Тағрип — алланы тану

² Абай А. Т Ж 1945 ж , 252—254 беттер

түрғыдан, принциптен айнымайды Сөйтіп, бұл жағы, философиясының тіршілікке ең қажетті сәулелі жағы, деңгей де, басым да, салмақты да жатады. Осы ерекшелікке түсінбекен адамдар, Абай философиясының түйінін шешүде заңды киындыққа кездеседі. Кейде оны идеалист, ал кейде тіпті сомдалған материалист, атеист қылуға тырысады. Абай философиясы — ол жалғызғана өз басының, өз ойының туындысы емес; ол өмір туындысы, заман жемісі. Ал Абай философиясындағы құнғарт, әлсіз жақтары — сол өмір қайшылығының көрінісі, қазақ елінің сол замандағы әлеуметтік дамуының тәмен дәрежеде болғандығының әсері,

Осыған қарағанда, шынына келсек, Абай өз елінің байырғы ұғымынан, үйреншікті түсінігінен жоғары да терең, тың идеялар берді. Сондықтан Абайды біз қазақ тарихындағы тұғыш рет философияның бетін ашқан ойшыл деп атауға аузымыз бара алады. Философиялық қабілеті жағынан ол өзге қазақ ойшылдарынан ерекше-де тұр.

Ол өз ортасының мешеулігіне карамастан, Сократ, Аристотель, Платон сияқты ірі философтарға үндесе келіп, ақыл-ойы ержете келе орыс философтары мен демократтарына бұлтақсыз бой ұрады. Сонымен бірге бізге өзінің терен философиялық түйінділері бар: «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Мен көрдім ұзын қайын құлағанын», «Өлсем орным кара жер — сыз болмай ма». «Тоты құс түсті қебелек», «Жүректе қайрат болмаса, ұйықтаған ойды кім түртпек», «Ескендір», «Масғұт» си яқты поэтикалық шығармаларын, қырықтан астам кара сөзбен жазған философиялық факлиясын қалдырды. Өнер білімге молыққан Петербург, Париж, немесе Афины, Рим жағдайында емес, көшпелі, рушылдық уызы арылмаған қазақ елінде бұл да едәуір алға басқандық еді.

Өзге философтардай университет бітіріп, европалық білім алса, зор мәдениет табағынан тоя дәм татса, Абайдың бұл ой-дәрежесінің оған шек болмауы күмәнсіз емес пе? Тұған елінің артта қалуына Абай кінәлі емес екенін де естен шығармауымыз қажет. Өйткені, сол артта қалышылық пен өмір сатысының тәмендігінен де ол тарихи материализмді түсіну дәрежесіне жете алмады. Міне, сондықтан да, оның философиялық ойында материализммен катар идеалистік ауытқулардың болуы да өзі-

нен-өзі түсінікті. Екіншіден, ол қофам дамуының обьективтік заңы, оның өзгертуші күші ағартушылықта деп түсініп, адамдарды таза, кіршіксіз әдсптілікке, жоғары ар-инабаттылыққа тәрбиеlesе, оларды әділ болуға, кайрымдылыққа, адамгершілікке баулыса, оқытып, саяватын ашса сөзсіз түзелер еді деп сенді. Ағарту мәселесіне қофамдық құрылышты өзгертертіндегі шешуші роль беруі Абайдың, әрине, сол тарихи материализм дәрежесіне жетпегендігінен, оның қиялынан туған көзқарасы еді. Абай түгіл оның өзі ұстаз гып отырған орыс философтары Чернышевский, Добролюбовтар да тарихи материализм дәрежесіне жетпеді, дұрысырақ айтқанда «орыс өмірінің жетілмегендігінен ол дәрежеге көтеріле алмады»,— дейді Ленин. Абай философиялық қағидаларды сол Чернышевскийден, Белинскийден үйрәнді. Бұл жөнінде өсіресе Чернышевскийдің шығарған «Современник» журналындағы оның философиялық көзқарастары, ашып айтқанда, «Философиядағы — антропологиялық принциптер» деген еңбегі әсер етті деп айта аламыз. Бұл енбек 1860 жылы «Современнике» басылып шықты, ал оны Абайдың үзбей оқығаны жайында Кәкітай да, досы Михаэлис те айтып жеткен-ді. Бұған дәлел, Абай философиясының түбекейлі мәселесі (antropos) адам, адамның тағдыры екені айқын көрініп жатады. Тұжырып айтқанда Абай материалист бағытындағы ағартушы-философ. Ол өз дәүірінің өмір сатысының шектелуінен ғана тарихи материализм дәрежесіне жетпеген. Осының салдарынан дүниенің тұтқасын құдаймен ұштастырып, мұны идеалистерше түсінген ойшыл Алайда, оның философиясында қунғірт жағынан гөрі сәулелі жағы басым. Сондыктан бізге Абай сол үшін қылмабат, сол үшін қадірлі, сол үшін де ол мәңгі жасайды.

АҚЫННЫҢ ДІНГЕ КӨЗҚАРАСЫ

Абай өзінің 27 ғақлиясында дүние туралы, оның жаратушысы туралы Сократ хакіммен Арестодимнің пікір таласын көлтіреді. Сократ хакім өзінің шәкірті Арестодимге дүниеде өнеріне таңырқап, бас иетін қандай адам бар дегенде ол атақты бәйітші (акын) Гомерді, трагедия жазушы Софоклды, суретші Зевксисті айтады. Оған

Сократ хакім қанағаттанбай, кім аса таңдануға лайық, жансыз, ақылсыз, құр шішінді жасаитын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма,— дейді. Арестодим де соңғысы лайықты деп келіседі.

Сократ — адамның сыртқы бес сезімін, көзді дүниенде жақсы-жаманды көру үшін, мұрынды жақсы жаман иісті білу, дем алу үшін, ауызды тәтті, ащаңдан ләззат алу үшін, құлақты жақсы үн, күй, ән, музыканы тыңдау үшін жаратқан; «көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп жесін деп; бізге керегі бар болса да жиіркенерлік жері бар тесіктерді, бұл бастағы ғазиз білімді жерлерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп, істелгендігіне дәлел өмес пе, депті. Сонда Арестодим тахиқ ойласа тексергенде жаратушы артық хикмет иесі екендігі және махаббатпен жаратқандығына шуббесі қалмапты»¹,— дейді Абай, жоғарғы гақлиғында.

Ежелгі дәүірдің философы Сократтың осы пікірін куаттаң Абайдың өзі де 38-ғақция сөзінде: «..Құдайтағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жараганнан басқа, бірінен бірі пайда алатын қылып, жаратты»². Сондықтан да

Махаббатпен жаратқан адам затты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті,
Адамзаттың бәрін сүй «бауырым» деп,
Және қак жолы осы деп ғадалатты³,— дейді.

Француз халқының даңқты ағартушысы, философы Вольтер де Сократ сияқты бір кездерде «Дүниенің ақылмен, ретімен белгілі бір тәртіппен жаратылғандығы құдайдың барлығынан деп дәлелдеген». Солай бола тұрса да Вольтер Францияда болған абсолютчілік, католик дін иелерін, феодалдық тәртіпті қатты сынайды. Құдай, Вольтердің ұғуыша, мінез-құлықты, адамды түзету үшін керекті құрал. Біракта, Абайдың біз Вольтерді оқыған оқымағанын білмейміз. Бұл жерде Абайдың дінге, дүниенің жаратуы мәселесіне келгенде деизм бағытын ұстағанын байқаймыз. Ал онан бұрын болған кей-

¹ Абай А. Т. Ж 1945 ж 352—353 беттер

² Абай А. Т. Ж 1945 ж. 375-бет

³ Сонта, 252 бет

бір атакты оқымысты — философтарда да, яғни Аристотельде, Декартта, Платонда, Вольтерде деистік көзқа рас болғандығы мәлім

Бірақ, Абай құдайды танығанымен, ислам дінінің схоластикалық құрғак дәлелдеріне қосылмайды, оған қарсы шығады, оны қатты сынайды Ислам діні адам өміріндегі барша қындықтар кедейшилік, ауру, түрлі бақытсыздықтың барлығы алланың әмірімен болады — дейді адамды сол жазмышқа, тағдырға қарсы келмеи, бағыныштылыққа шақырады Ал оған керісінше, Абай бай болу, жарлы болу, түрлі жамандық істер де алладан емес, адамның өзінен, заманынаң, ортасына болады, «баи қылған, кедей қылған құдай емес деп, на нып ұқсак болар, әйтпесе жоқ»¹, — дейді 28-ғақлия , сында

Әсіресе ислам дінін таратушы кожа-молдаларды өткір мыскылдармен өлтіре шенейді, олардың діни шолак уағыздарына Абай қосылмайды

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай болып сәлдесі
Малқұмар көңіл бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?²—

дейді ол

Дүмші молдалардың надандығын, елді бұзатындығын, жегіштігін көрген Абай былай деп жазады «Бұлардың сүйенгенні надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тасбығы мен сәлделері, онан басқа ешиәрсе де жоқ»³ Ойшыл ақын діни адамдарды батыл әшкерелейді Ол «Моллалар туралы, әсіресе, бұл заманның ишандарына бек сақ болындар Олар бүлдіруші, бұлардан залалдан басқа пайда жоқ»⁴ деп анық та ашық айтады

Абайдың ерекше данышпандығы сол — ол исламның діни оқуының адамның білім алудың, табиғатты менгеруіне, ақыл-ойы, сана- сезімінің есуіне азық береді майтындығын, халықтың прогресске ұмтылуына бөгет болатындығын ашық айтады Әсіресе, Ислам дінінің құрғак, жалаң қағидаларын оқу, арабша білім «Ұзак жыл

¹ Абай А. Т. Ж 1945 ж 252 бет

² Сонда 121 бет

³ Сонда, 384 бет

⁴ Сонда 384 бет

дар өмір өткізіл, ғылымды пайдасыз, ұсақ бақастар бір-лән күнін өткізіп, тіршілік дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, харекетке, лайқаты жок болған соң адам аулауға, адам алдауға салынады» — дейді Абай.

Діни окуфа Абай ғылыми окуды, ғылым табысын қарсы қояды. Молдалардай емес, «Хакімдер дүниеде тиетін пайданы сөйлейді»² — деген прогресшіл ой тастайды.

Дін мен ғылымның арасының алшақ та, алыс та екендігін, молдалардың ғылым табыстарына қарсы болатындығын Абай мына сезімен әділ түйеді:

«Бұл заманның моллалары хакім атына дүшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық пифыл «әл-инсан ғадду ләма жаһилге» (яғни бұзықтыққа — Ә Ж) хисап»³.

«Олардың шәкірттерінің көбі біраз араб, парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сез баҳас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жүртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі заарлар хасил қылады. «Най-ной» менен, мактандын қауымды адастырып бітіреді»⁴. Білімсіз, надан қожа-молдалардың құрғақ мактандына, онымен коймай, ғылымның сезсіз дәлелдеріне қарсы шыққандығына ақын ыза болады, шындыққа сенгендіктен оған төзіп отыра алмайды. «Рас сезге ор қазып, тор құрмак, не деген нысап, құр өзімшілдік»⁵ — деп қынжылады ол.

Ал иман деген ұғым ол, шындық пен әділеттік. Сондықтан да Абайдың діні оның өзінің алған біліміне сай сана-сезімінен туған діни философиялық түйінділері. «Ұят кімде болса — иман сонда»⁶. Сондықтан дейді Абай: «Кімнің ұяты жок болса — оның иманы да жок»⁷.

Дінге, оның тарихына Абай сын көзімен қарады. Ислам дінінен бұрын, қазақ елінде жабайы табынушылықтың болғандығын, кейінірек шаманизм діні (мұсінге та-

¹ Абай. А. Т. Ж 1945 ж 383—384 бет

² Сонда 379-бет

³ Сонда, 382-бет

⁴ Сонда, 382-бет

⁵ Сонда, 382-бет

⁶ Сонда, 366-бет.

⁷ Сонда, 377-бет

бынушылық) орын алып, отырған ел, жаулап алушы арабтармен ере келген ислам дінін бірден мойындай қоймағандығын Абай ашық жазады. «Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Қутайба атты кісі Кашқарға шейін келіп халықты исламға көндірген де бұлар да (қазақтар да — Ә. Ж.) мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы, балгерге иланып, отқа, шыраққа табынатын әдептермен исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісісі болса оны «Абыз» дейді екен. Ол Абыз демек, әуелде шаман дінінде гілердің өз молдасына қоятын аты екеч. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсенің құдай қызып тұр деп, дін тұтынтын әдептерін бізде кей жерде көргеніміз бар. Келін түсіненде үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді «Өлген аруаққа» арнадық деп шырақ жаққан секілді, жазғытурым әуелі бұлт күркірегендеге, катындар шөмішімен үйдің сыртын ұрып, «Сүт көп, көмір аз» деген секілді¹ табынушылықтар әлі жойылған жоқ — дейді Абай

Абай бұл сөздерінде, діннің эволюциялық жолмен дамығандығын, ислам дінінің алғашкы ретте зорлықпенен, әскери құшпен таратылғандығын, кейін бойға, сүйекке сінісе келіп, мемлекеттік дінге айналғанын баяндейды.

Әмірінің соңғы жылдарында Абайдың дінге көзқарасы бұрынғыдан да босаңы түседі. Бұл жөнінде сол уақыттардағы Абаймен кездескен адамдардың естегілере дәлел бола алады.

«1897 жылы қыстығұні мен Қемали ұзақреттің медресесінде оқып жүргенімде Мұсабай ноғайдың үйінде тұратын Абайға барып сәлем бердім, — дейді Ниязбек Келдібекұлы. Абай кітап оқып жатыр екен, басын көтеріп алып менен, не кәсіп істейсің деп сұрады. Мен тұрып, медреседе «Бидан» дейтін кітап оқып жатқанымды айттым.

Абай менің бетіме назарын сала қарап, Бидан бастағанда арабша «құдай» ол дүниеде де, бұл дүниеде де сен ізгі бакытты боласын» деген сөзben басталады

¹ Абай 1 Т Ж 1945 ж., 403—404 беттер

Сен осы екі дүниеде де бақытты боламын деп жүрсің бе? — деді. Жауап қайтара алмай, үндемей қалғанымда, Абай: білім іздесең орысша оқы, мал іздесең, қырға барып егін сал, ал Биданнан ешбір пайда жок»¹— деді.

Абайдың өзі намаз оқып, тақуа қылмаған адам, әксіндегі қажыға да барған жоқ, тек барша өмірін ғылым дүниесімен, халқына қызмет ету жолына сарп етеді. Кім адал болса, оның досы сол, иман да, хасиет те сонда.

Бұрын өзі үрлік қылып, енді тақуалықта түсіп, Мекеге барып «Хажы» атағын алып келмекші болған, келген соң ел көзіне «хасиетті» адам көрінбекші ниетіндегі мырза руының Байбосын деген байы 1901 жылы Абайға келіп, «Меке жолы туралы ақыл сұрағанда: — сенің Хажыға барғанда мақсатың не? Бірінші, сен «Хажымын» деп қадірлі болып, терге отырғын келеді, екінші, Мекеге барып құдайдың «үйін» көрген «хасиетті» адам атанғың келеді, үшінші, құнәларыңнан пак болғың келеді. Ал сенің туған-туыскандарыңың бәрі үрлік қылады, өзің де үры ұстап, мал жинадың. Хасиет қажылықта емес, адамдықта. Мениң ақылымды алсан, үйіне қайтып барып, туыскандарыңды жинап, Хажыға ұстайтын ма-лыңды сойып, қиянат пеп үрліғын қоюды сұра. Кедей, нашарларына мал бер, егін салдыртып, адал харекетке баулы. Сонда төрге де отырасың, еліңе де қадірлі боласың, халыққа пайдаң көп тисе, шын қасиет сонда,— деп ақыл берген екен»².

Жалпы Абайдың діни-философиялық көзқарасын екшеп, қорытқанда, табигат құбылысы, жаратылыс заңымен дамиды. Бай болу, жаксы, жаман болу ол құдайдан емес, адамның өзінен, туган жер, өсірген ел, өмір сүрген заманыңнан, дейді ол. Тәнір тек дүниенің себепкері (жырма сегізінші ғаклиясынан). Калған өмірдің бәріне адам өзі қожа, өзі би, не істесе де соның өз қолында, дүниеге ие сол адам баласы. Сондықтан Абай өмірге бигарал қарамай, белсенді кірісуге, текжатпауға, іске, әрекетке шақырады. Оның бұл терен түйінділері біздің кәзіргі заман тілегімен, яғни қоғам ісіне белсенді катышуши болуды, өмірді өзгертуші, жаңартушы адам болуды мегзеген идеяларымен қабысып жатады.

1 Ниязбек Келдібековтың есегісінен алынды

2 1947 жылды — экспозициядан жазылған түрлүү

САЯСИ-ЭЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСЫ

Абайдай халқын сүйіп, халқының тағдырына күйін ген, күңіреніп, көзінің жасын, жүректің қанын төккен, халқы ушін шын елжіреп, игілікті сөздер айтқан адад адан бұрынғы қазак тарихында ілуде біреу ғана еді.

Түшін өскен елі, кіндік қескен жері, кең байтақ сардалада мал бағып, қараңғылықтың торында, сәулетті өмірге көзін аша алмай шырмалған халқының қайғысы Абайға да маңдайға тиғен тастай болды. Өз халқының келешегі мен тағдырын ойлағанда, Абайдың көрген күні, қысқа түнде қырық аунап, мұз төсөніп, тас жастағандай болды. Өзі айтқандай, «Қайғы мен ыза қысқан соң зар шығады тілімнен» деп ол қайғы мен зарын ак қағаздың бетіне теге берді. Түнергендегі жаңы мұнының түңғиғына шомылған ақын Абайдың ет жүрегі елжіреп, талай-талай толғаулар мен мұнды жырлары түйдек тасқындал: «Қалың елім қазағым, қайран жұртый», «Қартайдық қайғы ойладық, ұлгайды арман», «Байлар жүр жиған малын корғалатып», «Қоңілім қайтты достан да, дүшпаннан да», «Караша жел тоқсан мен сол бір екі ай», «Қайтсе женіл болады жұрт билемек» деген тәрізді ақынның өлеңдерінде ел арманы, халық мұны жайынан шын мәнінде келелі сөздер қозғалады. Бұл жағынан да Абай Пушкинге ұксайды. Өйткені, дейді В. Г. Белинский: «Пушкин поэзиясы орыс шындығының тамаша айғағы, ол орыс табиғатын немесе орыс мінезін суреттеғенде, оның үні жалпы үнмен ұласып, оны орыстың ұлттық ақыны, халық ақыны етті»¹.

Абай да бір сословиенің, немесе бір белгілі топтың ақыны емес, қазақтың ұлттық мәніндегі ақыны. Міне, сондықтан да оның поэзиясынан біз заманындағы қазак өмірінің айнасын көреміз. Абай тілі сонша бай, қуатты, пәрменді тіл. Ол сөйлегенде жеке өз көзқарасы тұрғысынан емес, бүкіл халық жанарынан қарағандай, ұлттық хиялды қозғаңдай шебер тіл, шебер сөзбен, ел емеуірінен сөйлейді. Бізге оның қымбатты жағы да міне сонда жатыр. Ол ұлт мінезін — характеристерін жаманнан аршып, жақсыға қалыптастыруға ұмтылды. Пушкин жайында да осы халді, көріністі сезген Н. Гоголь: «Онда орыс табиғаты, орыс рухы, орыс тілі, орыс мінезі дүрбі-

¹ Белинский В. Г. О русских классиках. 1950. стр. 116

нің буаз шынысының аузындагы сәуледей таза, мөлдіреген сұлулығымен көрінді», — дейді.

Тұрақсыз, көшпелі өмір келмеске кетті. Бұл әр халықтың да басынан кешірген кезеңі фой. Ал сол өмірдің ақиқат суретін алғаш полотноға түсірген Абай бір ғана жалаң көрінісін беріп қойған жоқ. Онда ол тек фотограф қана болар еді. Ол сол өмірге араласа отырып, оның тамырының соғуын айырды. «Бет көргенге шырайы сондай жақсы» — деп өзі айтқандай, қазақтың сыртқы мінезі емес, оның ішкі ауруын да шырайынан қорі әжімін көре білді, оны туғызуышы себептерін де айыра білді. Міне бұл жағынан — ол шын художник. Әңгіме өмірдің мелшие қараған меңіреу суретін түсіруде ғана болса, онда женіл де тиген болар еді. Шынында, әңгіме оның сол өмірді байымдай білуінде, терең бойлап, сыртқы бейнесі емес, оның ішкі дүниесіне де ене білуінде, оның ішін актарып, сырт айналдырып көрсете білуінде.

Мінеки, сондықтан да, сол заманының өміріне Абай қарапайым қатысушы, тек байымдаушы ғана болса, онда оның бізге сәздері де басқаша, жалаң, сырдақы-сылдыр желдірме болып келер еді. Ол тек байымдаушы ғана емес, барлаушы да, өмір сандығын актарушы да, емдеуші де болды.

Тұзетпек едім заманды,
Таппадым көмек өзіме,
Көнбеді ешкім сөзіме,

дегенде, қараңғы надан көпшілікті түзетем, жаман қызығынан — рушылдық, партияшылдық, барымта, күншілдік сияқты мінезден арылтып, емдеймін деп жүріп, өзі де жігері де құм болғандай жапа шегеді. Сол кездерде көnlі сая таппай, хиялға, мұңлы моменттерге де қамшы басады. Оның бұл желістері Лермонтовтың ырғағына ұштасып, үндесіп жататын еді. Екі зор ақын бірінің көкейін бірі танығандай, іштей ұқсасып, бірін бірі көрмese де, дәл бір тілдескен адамдай болады. Бұл тұрғыдан Абай «Ішім өлген, сыртым сау», «Қайғы шығар ілімнен», «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп», «Жапырағы қуарған ескі үмігпін» тәрізді өзі ойынын, жеке басының қайғы-мұңын елестеткен өлеңдер жазды. Орыс ақындарының ішінде ең көп аударғаны да Лермонтовтың жүрек тебірентетін, көnlіл күйін шертетін нәзік лирикасы, бұл да кездейсок емес. Жүргіне дән, азық болғандық

тан құлды бір жан ашыр жақынын көргенде көңілде шері бар адамдай жылап-жылап алған сияқты, Абай да көңіл шерін мөлдіретіп төгіп-төгіп жібереді. Абайдың осы текес көңіл күйін баяндайтын қайғылы:

Қайғы шығар ілімнен,
Біза шығар білімнен,
Қайғы мен ыза қыскан соң,
Зар шығады тілімнен¹

деген өлеңдері сырт көргенге тарығу, зарығу, тұңілу, шаршау сияқты боп тұрады. Ертеректе осы жайды айып еткендер де болды. Ал сырт қарамай, Абай көзімен қарасан, бұл жеке басының құйттеуі емес, халық мұны, халық арманы болып шығады.

«Мен ішпеген у бар ма?» — дейді Абай, «Құлактан кіріп бойды алар» деген өлеңінде. Әділетіне келсек те солай, өз басына түскен бақытсызыңқа, елінің мұны да қосылып, тұтанып жатады. Осынау бір Абайдың көкірек сандығының кілтін біз тағы да орыс классиктерінен табамыз. Бұл жөнінде В. Г. Белинский былай деп ескертеді: «Ұлы талантта, ішкі субъективтік элемент асып жатса, ол гуманизм белгісі. Бұл бағыттан шошыма, ол сені алдамайды да, адастырмайды да, өзінің «мендігін» айтқанда, әлеумет туралы, адамзат туралы айтады, өйткені оның бейнесінде сан адамның ойы мен өмірі түнеп жатыр»,² — дейді.

Тамаша кілт, бұл Абайдың да сырын ашуға жәрдем етті. Ал өткен тарихи дәуірге, оның адамдарына сұрау бергенде, оған жауап іздегенде, біз оны сол өмірден, соның ескен топырағынан табамыз.

Елім дегенде «шырт үйқысынан оянып», төсегінен бір аунал түскен Абай:

Мамықтан төсек,
Тастай бол кесек,
Жанбасқа батар ұнқы жок³ — дейді.

Сондағысы өзі емес пе? Өзі дегені елі емес пе?

Осы жайларды терендейте түскен Абай туған халкының көзіргі өмірін, ертенгі өмірімен салыстырады, күн-

¹ Абай. А. Т. Ж. 130-бет.

² Белинский В. Г. О русских классиках. 1950 г стр 242

³ Абай А Т Ж 75 бет

пен күнге ауырлап, алауыздықтың өршіп, елдін берекесі кеткені жанына батып, елін ынтымаққа, берекеге, бауырмалдыққа шақырады. «Рас, бұрынғы біздің ата-бабала-рымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыйайы тілі, тазалығы төмен болған, бірақ (олардың — Э. Ж.) бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен» — дейді. Ол артық екі касиетті Абай кейінгі үрпакқа ғибрат алу үшін желтіріп отыр.

Ол кезде елдің ойлағаны ынтымақ пен достық екен. «Білектің күші, ак найзаның үшімен» жүргенде, ел билеуге ен әділ, ел қамын ойлад, халық жолына жанын құрбан ететіндегі адамды таңдайтын болған. Абай былай дейді:

«Бас-басына би болсаң, манар тауға симассың, бас алқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп, мал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды саған бердік деген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, соның жетпегенін жетілтемін деп жамандығын жасырып, жақсылығын асырам деп тырысады екен. Екінші, намысқор келеді екен. Аты аталып аруақ шақырылған жерде, ағайынға өнгө араздыққа карамас екен, жанын салысады екен.

Бұларда арлылық, намыстылық, табандылықтан желді. Бұлардан айрылдық. Ендігілердің достығы пейіл емес, алдау. Дүшпандығы кейіс емес, не күндеңстік, не тыныш отыра алмағандық»¹ — дейді ақын. Осы өситеттердің әлі де сыр бояуы жойылған жоқ.

Абай заманында шенкүмар, баққүмар, малқүмар алаяқ-пысықтар көбейіп, елді қынадай қырды, ру тар-тысы, болыстыққа таласу, ел шабу, барымта алу күн құрғатпады. Елдің берекесін кетірді. Сол мінез-құлықты Абай қатты синаады

Құндіз күлкі бұзылды, тұнде үйкyn,
Құш сынасқан күндеңстік бұзды-ау шіркін.
Қай жеріңен көнілге куат қылдық,
Қыр артылмас болған соң мінсе қырқын..
Бас басына би болған өңкей киқым
Мінеки бұзған жокпа елдің сиқын² — дейді

Дос жылатып айтады, дүшпен күлдіріп айтады де-ген ашы мақал сияқты, Абай елінің жаман мінезін жы-

¹ Абай, А Т Ж 1945 ж 389—390 беттер

² Соңда 24 бет

латқандай-ак суреттейді. Ол талай ғасырлардан бері сицип келе жаткан ескішілдікке, ру-патриархалдық әдет-ғұрыптарға, түрлі есکі ырымдарға да мейлінше қарсы болады. «Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтімен емген надандық алдақашан адамшылықтан кетірген»¹ деп, сол қылықтар туралы Абай өз шығармаларында көп жазды. Ондағы кейіпкерлер кім? Бірінші, ел сапырган болыс, билер, байлар, чиновниктер. Жаңа шыққан атқа мінер, пысық кім? — деп сұраса «Калаға шапса дем алмай, өтірік арыз көп берсе, көргендерден үялмай»², — дейді ақын.

Сол кездегі билеп-төстеуші, мал иесі байдың, бидің, болыстың сиқын Абай былай суреттейді.

Байлар туралы.

Мал жияды мақтаның білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке,
Өзі шошка, өзгегі ит деп ойлар,
Сорпа-сұмен, сүйекпен сүйдірмекке³

Болыс пен билер туралы

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп,
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен казақтан кегінді әперем деп⁴.

Осы билеп-төстеуші, момындарды жылатқандардың барлығын қоса шенеп, ақын:

Алыс-жакын казақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін бірі жүр ғой аңдып⁵

деп зәрлі мысқылмен қорытынды жасайды. «Казақтың бірінің біріне қасқунем болатындығының, бірінің тілеуін бірі тілемейтіндігінің, рас сөзі аз болатындығының, қызметке таласқыш болатындығының, өздерінің жалқау болатындығының себебі не?» — деп ақын сұрау қояды. Оған берген жауабында жоғарыдағы жаман адамдардың жексүрын қылықтарын мысалға келтіреді. Мұндай адамдар адамгершілікті ұмытып, дүниекорлыққа, мал-

¹ Абай. А. Т. Ж 1945 ж, 393-бет

² Сонда, 47-бет

³ Сонда, 21—22 беттер

⁴ Сонда. »

⁵ Сонда, 32-бет

күмарлыққа, мансапқорлықтың сонына түсіп, ел қамын ойламай, кәсіп, егін, сауда, ғылым, өнер секілді нәрслермен шұғылданбай, тек малым көп болса екен, әкемді, туысымды сатсан да, малды қәбейтsem, «етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлаң, отырсаң екен», — дейді. Қызығы да, шұжығы да бір ғана мал, кайтсем соны қәбейтем деген ой өрен жатыр.

«Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар қебейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізден кас сактадық, әрберден соң сыртымызға шыкты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға «сөзім етімді болсын және де ептең мал жиуға қүшіміз жетімді болсын деп қызметке, болыстық, билікке таластық»¹, — деп қынжылады ақын.

Өз замандастарының адресіне осындаған батыл сын, ауыр сөздерді айтқанда Абай осал қылықтарды сөгіп, баққумарлық, мансапқорлық, надандық сияқты зиянды әдettі мінеп, олардың келешекте болмауын көздейді.

Абай күр ғана мінеп-сынап, жаман мінез, пасық қылықтарды көрсетіп қана қоймайды. Соны айта отырып, елін жаксылыққа, адал іске, жемісті еңбекке шақырады.

«Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса — ауыздағы кетеді» — деп халық бекерге айтпаған.

Абай да, ең алдымен, берекені, бірлікті арман етеді:

Берекелі болса ел,
Жағасы жайлau ол бір көл
Жапырагы жайқалған —
Бұлғактайды соқса жел²

Береке болса, бәрі де болады, ырыс алды береке.

Берекесі кеткен ел —
Суы ашыған батпақ көл

Адам түгіл мал тұрмайтын батпақ көл кімге тұрак бола алады.

Жалпы елге арнап ақынның талай-талай аңы өлеңдер шығарғанын айттық. Солардың қортындысы сияқты мынау өлеңін келтірейік:

¹ Абай А Т Ж 1945 ж 320—332-беттер

² Сонда 76 бет

Талай сөз бұдан бүрын көп айтқанмын
Түбін ойлап уайым жеп айтқанмын
Ақылдылар арланып, ұялған соң,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын
Қазактың өзге жүрттан сөзі үзын
Бірнеше бірі шашаң — үқпас сөзін
Көздің жасы жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ште мұзын

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланышы, сыртын койып, сөздің ишин,
Ыржанда май тыңдасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес кой әңгіме үшін

Адасып, алаңдама жол таба алмай,
Берірек тұзу жолға шық қамалмай
Не ғылым жоқ немесе еңбекте жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай¹

Осы өлең ақынның талаи сөзінің түйіндісі ретінде айтылып отыр. Ел қамына қамыққан ақын халық мұңын ашина, күйіне жырлайды да, халқын тұзу жолға, яғни өнерлі елдің — Россияның жолына келуге мегзейді, соған шақырады; бұл оның зор саяси-әлеуметтік бағыты екені сөзсіз². Сол өнер, білім үшін, тіпті мал бағу үшін де бір қажетті нәрсе керек; ол — еңбек, еңбектің сую; еңбексіз мал да, байлық та, өнер де, білім де жоқ! Өйткені, дейді Абай, «Еңбексіз мал дәметпек — қайыршылық»

Өзиңе сен өзінді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақта.

Жалғандыққа, жеңіл табыска, одай кәсілке сенбе «еңбексіз тапқан мал қардың суы секілді, тез суалады, еңбекке сенсөн, қор болмайсың», «сақалын сатқан көріден, еңбегін сатқан бала артық». Міне Абай тұжырымдары осындей.

«Егерде мал керек болса, колөнер үйренбек керек, мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау коспай адаптация еңбекке сатқан колөнерлі қазактың әулиесі сол»², — дейді Демек, Абайдың саяси-әлеуметтік қозқараасында негізгі койған мәселелері бірлік, еңбек, өнер-білім, сиякты прогрестік тілектер болды.

Абайға дейін, егер Шокан мен Ыбырайды айтпасасақ,

¹ Абай. А Т Ж 1945 ж 165 беті

² Сонда, 362-бет

осындағы әлеуметтік дамудың прогрессік жолдарын, то-
лық программа етіп ешкім көтерген жок

Еңбектену арқылы басқа өнерлерге де қолы жететінін
ақын Әмірінің соңғы жылдарында жазған өлеңінде анық
айтады.

Түбінде баянды еңбек егін салған,
Жасынан оку оқып білім алған,
Би болған, болыс болған өчер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған¹.

Абайдың жастарды еңбекке, адаптация шақырған
жалаңды сөздері, біздің бүгінгі Әмір талабымызден де
үндесіп, тарихи-әлеуметтік мәнін жоймай жатады.

Озінің екінші ғакция сөзінде Абай еңбекке 1905-тегі
көршілес туысқан халықтарды — өзбек пен татарларды
мысалға алады. Олардың еңбекшіл, ұйымышыл хатық
екендігін, казактан гөрі егін салып, сауда істеп, бау-
бақша егіл, кол өнерімен шұғылданып, көшпелі Әмірден
бір қадам жоғары тұрғанын айтады

«Енді қарап тұрсым, өзбектің екпеген егіні жок, шы-
ғармаған жемісі жок, саудагері журмеген жері жок,
қылмаған шеберлігі жок, өзімен өзі әуре болып, бірімен
бірі ешбір жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда, қа-
зактың өлісіне қыріт дегені, тірісінің киімін сол жеткі-
зіп тұрды.

.Ноғайға қарасам: солдаттыққа да шыдайды, кедей-
лікке де шыдайды, қазаға да шыдайды... еңбек қып мал
табудың жолын солар біледі. Оның бәрі бірін-бірі қуып
кор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор
болғандыктан әсері. Орысқа айтар сөз де жоқ»², — дейді
Абай.

/Абай ұлтшылдық жолға мүлдем қарсы болды, оған
барша адам баласы бір туысқан еді, қай халық болма-
сын, соның жаксы қасиетін, ерекше тәуір әзгешелігін ол
көре білді. Соларды ақылының толғауына салып, өз хал-
қының надандырын, мешеулігін көргенде оның қаны қай-
нап, өзегі өртеніп кете жаздайды.

«Көкірек толған қайғы, кісінің өзіне де билетпейді;
бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас бо-
лып ағады, я тілден сөз болып ағады»³, — дейді ақын. Өз

¹ Абай А Т Ж 1945 ж 274 бет

² Сонда, 318 бет

³ Бұл да сонд., 325 бет

халқына жаны ашымаса, күйінбесе осындай бой шымыр-латқан өткір сөзді жазар ма еді ол?

«Жер жүзінде екі мың миллионнан артық адам бар, екі миллион қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мактаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы, ешбір халыққа үқсамайды. Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Уш миллионнан артық халқы бар дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіл, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазак ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден — бөтен жақтан түзу жолмен іздең, өрістерлік күн болар ма екен?»¹ — деп ақын зор арман қылады. Осын дай сөздерді оқығанда тілті Абай заманының адамының тартыншақтығына сенің де ызаң келеді.

Абай халық қабілетіне, келешекте дұрыс жолға түсіп, әмір сүретіндігіне кәміл сенеді. Оған дәлелге мына бір сөзін оқызық:

«Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады»², — дейді Абай. Мұнан артық күйіну, жан ашу бола ма? Адам өз бармағын өзі кесе ала ма деген сияқты, қанша ашынса да, айналып халқын, түп қазығын табады емес пе?

Күншығыстың буржуазияшыл-ымырашыл, көртартпа жолдағы Ысмағыл Гаспренский, Нұржан Наушабаев, Шангерей Букеев сияқтылары «панисламизм», «плантуркизмді» насиҳаттап, орыс мәдениетіне қарсы шықса, Абай қанаушы талтарды өткір сынға алды, өз өлін ескіліктің жолына гарптай, орыс мәдениетінің, демократиялық идеяларын қолдауға, барша елмен дос болуға шақырды.

Орыстың революцияшыл-демократтарының идеялары Абайға зор әсер етті. Абайдың азаматтық лирикасы мен әлеуметтік мысқыл өлеңдерінде халықты қанаушы бай, би, болыстардың кескіндері айдан-анық әйгіленіп отырады. Абай әлеуметтік сатираға келгенде Салтыков-Щедриннің, Гогольдің тамаша ұлгілерімен халықтың

¹ Абай. А. Т. Ж 1945 ж 325 бет

² Сонда, 336-бет

санас-сезімін оятын Қанаушы таптарға қарсы галай-тай-
лай мысқылдар мен өткір сыйқақтар айтып, тіпті олар-
дың саяси бейнесін, кескінін жасап берді. Ол орыс әде-
биетіндегі Щедрин мен Гоголь жасаған жинамды образ-
дар — Хлестаков, Городничий, Ляпкин-Тяпкин, Чичи-
ков, Плюшкин, Держиморда, господа Голевлевы сияқты
қазақ топырағына сай типтер, образдар жасады: «Құ-
лембайға», «Байы мен қатыны», «Дүтпайға», «Тәкежан»,
«Қөжекбайға», «Шәріпке», «Абралиға», «Қыздарға»
деген өлеңдерінде шенқұмарлықтың, малқұмарлықтың,
өсекшілдік пен тұрақсыздықтың образдарын түсірді.
Бұл, әрине, Гоголь мен Щедрин жасаған образдардың
көшірмесі емес, қазақ аулындағы тымақ пен салтама
етіктердің ындызын, бейілін, ұсқынын көрсететін жыны-
ды образдар. сол бейнелерді айқын көрсететін типтес
адамдар еді. Мысқыл, сатираға арналған «Құлембайға»
деген өлеңіне назар салып карайыкша³ Әуелі пара бе-
ріп, малын шашып, жөрінгеннің аузына тықпалап әрек-
тегендеге «зор мансапқа» — болыстыққа колы жетеді
оның:

Болыс болдым минекей,
Бар малымды шығындал
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындал

Болыс болғаннан кейін өзінің ұсақ айласы, азғана
есебі бар шенқұмар, бірақ үлкен тәсілі жок, Құлембай
өле сасады. Ары шабады, бері шабады, қарманады, пәң-
гіріп кетеді:

Арызшылар көбейді,
Болыстың көті шөмейді.

Әйткені, дейді Құлембай өзіне өзі:

Антүрғанмын өзім де,
Бір минезбен өтпеймін
Жұанды қойып жуасты
Біраз ғана шеттеймін
Кәкір-шүкір, көр-жерді,
Пайда көріп етпеймін

Барлық сенгенім аздаған айлам еді, енді соның да
көмектеспей тұрганын қарашы:

Біраз ғана айлам бар
Айлам күрсін білемін,
Болыстықтың жолы тар.

деп ол өкінеді, «қамыгады», ақыры мынадай қорытындыға келеді

Қолдан келмес қорлыққа,
Неге болдым мұниша інкәр

Әбден қылмысы асқан соң өзінің барап жерін нұсқайды да:

Өз қағазы өз көзін,
Жоғалтуға жарайды
Қөрмей тұрып түсеміз,
Темір көзді сарайды.

Болысты мұнан өткен сықақ, келемеж, масқаралау болар ма? Түрмені болыс үшін «сарай» деп мыскыл етеді, бұл біреу салған наз емес, өзім тілеп алған сазам дегізеді Қулембайға!

Осы тәрізді Абай бір ғана адам емес, кейде көпшилікке тән дәстүр, мінездерді де типтік ұфымға айналдырады, оны найзаға түйреп шашады, ондай жәйларды «ала жыдан, аш бақа күпілдектер», «аузымен орақ орган өңекей қыртың», «қу тілмен кулық сауған», «қыска күнде қырық жерге койма қойған» деп ру, патриархалдық мінездерді айтады.

Ал патша чиновниктерінің де елге келуі дәл Городничийге «Ревизордың» келуіндегі қорқынышты оқиға еді. Ояз начальнигі, кейде губернатор келерде болыс, байладарда да үрей қалмайды. Олар да жанын шүбереккә түйгендей қүйге түседі.

Жай жүргенде бір күні,
Атшабар келді лепілдеп,
«Ояз шықты, съяз бар »
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лұпілден¹,

Тұраксызын сезген болыстар екі жақты карсы топтың таласуынан кейде орнынан түсіп, қашан түскенше бакқумар қорлының сабыры кетіп, күндізгі ой, тундегі үйкідан айырылатын. Патша өкіметі чиновниктерінің — жандарал ояздардың «ылай судан балық аулағандай» койны-қонышы парага толады. Болысты сайлау үшін олар әрдайым ру тартысын, екі жақты топты қоздырып,

¹ Абай А. Т Ж 10-ю ж , 62—63-беттер.

елді біріктірмейтін лонқа дауға, итіс-тартысқа салады да қояды! Осындай әуре-сарсанмен, айтыс-тартыс, атыс-шабыс үстінде бірі түсіп, бірі «сайланып» кімде мал көп, кім айлалы, ұлықпен байланысты болса, сол жеңеді. «Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ» — деп Абай сондықтан айтқан еді.

Әділет, адамгершілік, шындық сөйлемей, мал мен ақша сөйлеген заман еді ол. Малы бардың — құрығы ұзын, ел билеушілер дүниеге сатылып, әділетті табанына басқан соң, көпшіліктен береке қала ма? Құлқыны бұзылған жемсau, пысықтар, ептілер, күшкештер көбейіп, олардың істегені қиянат, ойлағаны арамдық, көксегені мал мен бақ болды. Әсіресе кедей мен момын шаруаларға ақынның жаны ашыды, рахымы түспеген байларды, олардың арам пейілін сынады.

Кедейдің өзі жүрер майды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып
Тоңған иін жылдыып, тонын илеп,
Шеклен тігер қатыны бүрсең қағып

Жалшы үйіне жан ашып, ас бермес бай,
Артық хайыр, артықша қызметке орай,
Байда мейір, жалшыда пейілде жок,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай»¹ — дейді.

Абай өз заманындағы қазақ өмірінің айнасы болды. Халықты езуши патша чиновниктері мен байларды ақын әділ мысқылдады, олардың айлакерлігі сыртқы бейнесіне сай болса, ішінде жаманшылық пен зұлымдық түнейтіндігін көрсетті. Бірақ Абай осындай таптық айырмашылықты көріп, әлеуметтік өмірдегі қайшылықты танығанмен, одан тарихи корытынды жасай алмады. Сондықтан да, орыс халқының шаруаларын Чернышевский шақырған «балталы» күреске, Абай өз халқын тарихи шеңбердің тарлығынан шақыра алмады. Бірақ, халқының әлеуметтік өмірінде, феодалдық-патриархалдық ру идеологиясы мен діни фанатизмнің үстемдігі жағдайында Абайдың әлеуметтік көзқарасы озат көзқарас, прогрестік көзқарас, өз елі үшін желешек жарқын дүниенің нұр сәнлесі болды.

¹ Абай А Г Ж 1945, 88 бет

АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚАЗАҚАРАСЫ

Абай қазақ халқының мешеулікten, артta қалушылықтан күтылуы, надандығын жоюы үшін ең негізгі көректі нәрсе — ғылым, оқу деп білді. Өнер үйрене, басқа өнерлі жүрттардан ғибрат алса, сонда ол пайдалы қәсіпке де — егін салу, сауда істеу, кол өнеріне де тез жаттығар еді дейді.

Ал осы окудың көзі — мәдениет қазынасын қазақ кайдан ала алады? «Бұл күндегі ғылым үйрену, өскі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жок болды»¹ дей келіп, Абай енді пайдалы ғылым, күнарлы өнер кайда деген сұрауға тірелгенде орыс халқының ұлы мәдениет қазынасына жөн сілтейді. Содан үйрен, содан ғибрат ал, «орысша оқу керек, хикімет те, мал да, өнер де, ғылым да бәрі орыста тұр... Сен оның тілін білсен, кекірек-көзің ашылады»², — дейді ақын.

Орыс ғылымын үйренгенде шын мағынасында ғылым танып, өнерге бет бұрып, білім алу үшін үйрен, чиновник, болыс, адвокат, тілмаш болам деп үйренбе, Салтыков пен Толстойдай ғалым, дана болуға тырыс дейді ұлы ойышыл:

Ойында жок бірінің,
Салтыков пен Толстой,
Я тілмәш, я адвокат,
«Болсам» деген бәрінде он,
Талап қыл артық білуге¹
Артық ғылым китапта,
Ерінбей оқып көруге

Военный қызмет іздеме
Оқалы күм киуге
Бос мақтандыға салынып,
Бекер кекірек көруге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге³

Абай адамды адамнан оздыратын ғылым, «шаман қелгенше» білім иесі бол, өзінен ақылы жоғарыдан сабак ал, сондай хасиетті нәрсеге елікте, деп жөн сілтейді.

Орыстың атакты революцияшыл демократы Чернышевскийдің серігі Н. А. Добролюбов өзінің «Психология тәжірибесінің негізі» деген еңбегінде «адамның хайуан-

¹ Абай А. Т. Ж., 1945, 383-бет

² Сонда, 349-бет

³ Сонда 42 бет

нан айырмашылығының өзі — оның саналы, білімді болуында» — деп көрсеткен мәлім Ал Абай да өз өлеңдерінде осы жәйтті ескертеді, адам білімге талпынбаса, ұмытымаса, оның хайуаннан жайы қанша артық дейді Сол ғылымды қазаққа да оқып, үйренуге болатынын түсіндіреді¹:

Болмасаң да ұқсан бак,
Бір ғалымды көрсөніз
«Ондан ботмақ қанда» деп,
Айтпа, ғылым, сүйсөніз
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсөніз!¹

«Адамның көнілі шын мейірленсе білім, ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі»² — деп үгіттейді ол.

Оқуды, ғылымды халқыңа қызмет істеу үшін үйрен, өз кара басыңын қамы үшін үйренбе, тапқан өнерінді, білімінді ел үшін, жұрт үшін жұмса, «қазаққа құзетші боламын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт катарына косылуудың қамын жейік деп, ниеттеніп үйрену керек»³, дейді.

Әсіресе Абай «жастарды қор қылып, үйде ұстамай, жетпей жатып «сөндіріп», жастай колына құрық ұстасып коймай, оқыт, кайтсөн де оқыт», «барыңды салсан да балаңа орыстың ғылымын үйрет. Мына мен айтқан жол, мал аяр жол емес»⁴, — дейді Шынында, да бұл жолды Абайдың көптен аңсан, өзі кемеліне келіп, арманынан шығып кенеле алмғаған, бірақта «қолын мезгілінен кеш сермесе де» берік сеніп түскен жолы — орыс халқының мәдениетінен дүние танып, үлгі, өнеге алу еді

Міне, сол жолға түсіп, оқып жатқан казақ жастарын ол мейлінше құшағын жайып, қуанышпен қарсы алды. Өзінің «Интернатта» деген өлеңінде:

Интернатта оқып жұр
Талай қазақ баласы,
Жана өспірім көк өрім
Бейне қолдың саласы
Ежтиһатсыз, миңнатсыз,
Табылmas ғылым сарасы⁵

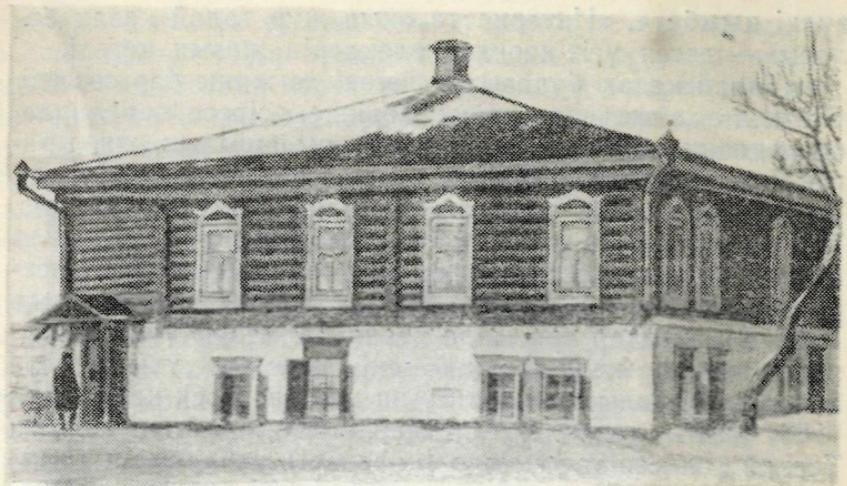
¹ Абай А Т Ж 1945 ж 36-бет

² Сонда, 349 бет

³ Сонда, 350-бет

⁴ Сонда, 41-бет

⁵ Сонда, 17 бет

Семейдегі Абай тұрған үй.

деп, шын қуанышын білдірді. Абай өз балалары, Абрахман, Мағауияны, қызы Гүлбаданды Семейге окуға берді, оларды ерте күннен-ақ ғылым жолына, адамгершілік жолына түссін деді.

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедин.
Баламды медіресеге біл деп бердім.
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедин!

дейді Абай. Өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде ғасырлар бойы қараңғылықта келе жатқан қазақ елін дүниеге көзін ашып оқытса, жаңа жолға салса, сонда ғана өзге ел катарына косылып, бұлар да жаман, ескі әдеттерін тастап, өнер үйреніп, өзгелермен терезесі тең болар еді деп білді Абай. Ол қараңғылық халықтың соры екенін сезді. Бірақ патша өкіметінің отаршылдық езуі жағдайында көпшілікті жаппай өнерге, окуға, ғылымға тарту, мәдениет дамуының кең жолына тусіру мүмкін де емес еді! Өйткенмен «сиыр су ішсе, бузат мұз жалайды» деген тәрізді, Россияда болып жатқан ұлы ояну әсері ауыл-үй қонған Қазақстанға да жетпей қалған жоқ. Абай сол туып, қаулап келе жатқан білімге, өнерге шакырып, «Ғылым таппай мақтанба», «Әсемпаз болма, әр неге, өнерпаз болсаң арқалан», «Жігіттер ойын арзан,

¹ Абай. А. Т. Ж. 1945 ж. 17-бет.

күлкі қымбат», «Интернатта оқып жүр талай қазак баласы», — деген үгіт-насихат өлеңдерін жазып кетеді.

«Талай қазақ баласы» — дегені де жаны бар сөз еді. Өйткені сол жездерде қазақ жерінде, әсіреле қалаларда, орыс-қазақ мектептері, интернаттары ашылып, жамыраған қозыдай жастар білімге үмтүла бастаған мезгіл еді. Торғай облысына қарасты Қостанай Ақтөбе, Ырғыз, Торғай уездерінің өзінде 1869—1895 жылдары арасында 51 мектеп үйімдастырылған. Бір ғана Ыбраі Алтынсариннің өзі Торғай, Ақтөбе, Ырғыз, Троицк қалаларында 1889—90 жылдар арасында қазақ балалары үшін интернаты мен орысша-казақша екі кластық училишелер ашып, жеті болыстық бастауыш мектеп, Орск қаласында 1883 жылы қазақ мұғалімдерін ғайындайтын мектеп, Торғай қаласында ремесло (колөнері) училищесін үйімдастыруды, ал Ырғызда қазақ тарихында тұңғыш рет қазақ қыздары үшін пансионды әйелдер мектебін ашқан «Мектеп — дейді, Ыбраі Алтынсарин — қазақтарға білім алу үшін ен басты тетік, үміт осында, тек солардаға на үмітіміз, қазақ халқының келешегі де сонда». Менің міндеттім «өз отаныма қайтсем пайданы қөбірек келтіру менің өмірімнің жалғыз ғана мақсаты осы, «осыған барша өнерімді салуға тиіспін, бұл менің адап борышым», — дейді.

Тұңғыш рет ана тілінде қазақ жастары үшін орыс білімін үрететін, орыс алфавитімен жазылған хрестоматияны да бастырған, орыс тілін үйренетін кітапты да жазып шығарған осы Ыбраі емес пе! Үскірік аязда да, үйтқыған боранда да, нөсер жауында да өзінің жанын шүберекке түйіп, мектеп үшін елден тыныш-тебен мен отын жинаған Ыбраиды қазақ даласы үмита ала ма? Елін оқыту үшін, надандықтан көзін ашу үшін «қап салып, кайыр тілеген» Ыбраі жеке басының қамын ойласа үйтер ме еді?

Ол Қостанай облысында, Қазақстанның бір мүйісінде күніренсе, Абай екінші мүйісінде күніренді. Бір-бірін көрмегенімен, адап ниет, ізгі ой арқылы жүз көріскеннен де күшті идея жолымен тілдесіп жатты ғой! Ол кезде Семей, Жетісу, Сырдария облыстарында да мектептер, мәдениет орындары қебейе бастады. Семейде де түрлі мектеп пен школдар, училишелер, кітапхана, музей, ғылыми коғамдар туа бастады

Бұл леп, бұл тыныс. бұл сәулө, ой тенізінің ордасы

Россиядан келген рухани самал, жанға жәилі, жүреккеге жылы тартты. «Қыр топырағы қаңсыса да, шөлден көтерілген азызакпен күресуге қыр табиғаты дәрменсіз бола тұрса да, егер қазактардың өздері бас тартпаған күнде, қазак өмірі үшін халықтың тұла бойында қуат пен құнардың мол рухани бұлағы жатыр»¹, — дейді Г. Н. Потанин. Қазактың қамын жеген қарт Потаниннің осы сөзі әкенің сөзіндегі емес пе!

Осы сөзді қалай түсінуге болады Ол мынаны үғындырады. Егер де тиісті, қолайлы шарттар, мүмкіндіктер болмаса, құнары жоқ тау-тасқа еккен үрығың өне ме! Сол тәрізді қазактың қолтума, мәдениет байлығына аршылған арна болмаса, топырағының азығы мен үйткесі болмаса, орыс мәдениеті де дән алмаған да болар еді! Оның да жайлыш орын тауып, гүл атуына жағдай тапкан шебер диканшы — Абай, Шоқан, Ұбрайлар еді.

ӘТИҚА МӘСЕЛЕЛЕРИ ЖӨНІНДЕГІ ПІКІРЛЕРІ

Заманында өз халқының энциклопедиясы болған Абай адамгершілік туралы көп жәйларды қозғады. Соның бірі — адамның мінез-құлқы, дәстүрі, салт-санасы, атап айтқанда, қазак елінің психологиялық өмірінің жақсы, жаман көріністері еді.

Адамның жеке қасиеті, қоғамдағы орыны қандай болу керек? Ол қайтсе инабатты адам болып, адамгершілік борышын ақтайды, қайтсе жаман қылыштардан арылып жақсыға ұмтылмақ? Қыскасы, ол моральдық-әтиқалық нормалар жәйінде көп пікірлер калдырды.

Бұл ретте Абайдың бірінші қоятын талабы — мораль жағынан үстамды таза болу.

Адам басқаға улгі болу үшін, басқаға тәрбие беру үшін, ең алдымен, өзі моральдық жағынан өнеге көрсетерлікте болу керек. Бұл тұрғыдан ақын алдымен, сыпайы мінезді, жақсы құлышты, әділетшіл, шыншыл болуды ұсынады. Жаман мінездер мен әдеттерден, «әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшак, өсекші, етірікші, алдамышы, кеселді осындай жарамсыз қылыштардан сақтанып...»² өзін одан жоғары санап, ондай қы-

¹ Г. Н. Потанин Русское богатство 1896 № 8

² Абай 1 Т Ж, 1945 ж 345 бет

лықтарды басына лайықсыз көрсө ғана адам парасатты болады,— дейді

Мұндай мінездер, «акылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі»¹. Бұл мінезді бойына тұтқан жақсылар мактанның аулак, өзімді жаман дегізбесем деп азаптанады, сонынан сөз ертпейді. Ал мақтан сүйгіш қулар. « демесін демейді, десін дейді. Бай десін, батыр десін, ку десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да «десін» деп, азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді»².

Жақсы мінез, жақсы қылыш қандай болу керек де генде Абайдың қоятын екінші талабы — тұрақтылық, « қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын»³

Демек, Абай айтып отырған пікірлер — адамның ұстамдылығы, өтірік айтпауы туралы. Бір мінезді, бір сөзді болу — ол адамгершіліктің табылmas қасиетінің бірі Өз заманындағы екі жүзді, патуасыз, уағдасыз адамдарды, өсіресе ел билеушілерді сынап Абай.

Қыдыры кеткен мал бағып
Қысыны кеткен сөз бағып
Ендігі атқа мінгендер,
Күнде ертеңге талмайды! — дейді

Сол заманың өзі күйреп, түп тамыры жойылса да, бізде әлі де болса күнде ертеңмен тойғызатын ұнамсыз қылыштар мен мінездердің калдықтары кейбір жеке азаматтардың басында әлі де жок емес.

Абайдың адамгершілікке қоятын үшінші талабы — әділетшілдік. Қара қылды қак жарған әділетті ұстая Абайдың өзіне біткен бір зор қасиеті болғанын біз өмірбаянынан көреміз. Абай өз заманында нағыз әділетшіл адам болған, оған досы түгіл, касы да келіп жүгінетін

Бұрынғы заманда казактың бір ұнамсыз, жексүрін мінезі адамның адамгершілігін, халыққа қызметін, ой дүниесін, өмірге қосқан үлесін, ғылым мен әдебиеттегі еңбегін оның маңызына, мәніне, жаңалығына, құнарлы-

¹ Абай. А. Т. Ж 1945 ж 345-бет

² Сонда, 45 бет

³ Сонда 361 бет

лығына қарай бағаламай, шен-шекпенине, әлді-әлсізіне қарай, қызмет орнына қарай, лауазымына қарай бағалайтын болған. Бұл, әрине, әділетшілікке жуыспайтын мінез-құлық, ақиқаттың шегіне жеткізбейтін жаман әдет

Абайдың:

«Кісіге қарап сөз алма,
Сөзине қарап кісіні ал»

деген өситетінің маңызы әлі де жойылған жоқ Өйткені, қазіргі өмірде де кейбір адамдар осы ескі әдет-ғұрыптан арыла алмай жүр.

Абай адамның осындай моральдық жоғары сапаларын өмірмен, қогам қызметімен байланыстыра айтады Элеуметтік міндетіне келгенде ол дүниені белсенді құрушы адамның бірі болу керек, халқы үшін, отаны үшін қызмет істеуі керек, сонда ғана ол адамгершілік міндеттің актайды дейді. Абайдың идеясы, адамға қоятын міндеті, этикалық норманың жоғарғы талаптары: «адам баласы — адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады»¹; «адамшылықтың алды махабbat, ғадалет, сезім»², — осылар жімде толық болса, сол нағыз адам,— дейді ол.

Абай өзің үшін қызмет істесең, өзің үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Халық үшін қызмет істе. Ұлан байтақ өмірден өзіннің тиісті орнынды тап.

«Сенде бір кірпіш дүниеге —
Кетігін тап та бар қалан» —

деген нақыл айтады. Өмірге селқос, шабан, немқұрайды қарамай, белсенді құрушы бол,— дейді.

Абайша адам жақсы мінез, жақсы қылыш, жақсы тәрбиені өсken үясынан, замандасынан, әлеуметтік ортасынан алады. «Ұяда не көрсөн, үшқанда соны аларсың» деген сиякты, адамды тәрбиелейтін — ата-анасы, ауылаймағы, құрбы-замандастары. Жалпы адамға тәрбие беретін, әлеуметтік средасы ол өмір ғезінің мықты құралы Екінші «адамды тәрбиелейтін — ол енбек, орынды харает». Өйткені, «әрбір орынды харатекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, қайғыны орынсыз күлкімен азайтпа, орынды харатепенен азайт»³

¹ Абай. А Т Ж 1945 ж 342 бет

² Сонда, 401 бет

³ Сонда, 323 бет

Баянды еңбек, тұракты көсіп іstemей күлкі баққан-
дарға:

Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақпаған
Касиетті болмайды ондай жігіт,
Әншайін құр бекерге бұлғақтаған¹

Жастықта бір құлгенің бір қаралық,
Күлкі баққан бір көрер бишааралық,
Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе,
Ең болмаса, еңбекпен мал табалық² — дейді.

Серуендік, салдуарлық, орынсыз ыржанмен өткен
өмір — өмір емес. Ол адамды бузады, ондай адамдар ар,
инабат, адал көсіптен аулақ болғандықтан өтірік-өсек,
жеңіл табыска еліктең тұрады,— дейді Абай.

Ынсан, ұят, ар, намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап³

дейді ол.

«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Со-
нан қашпақ керек. Әуелі надандық, өкіншісі еріншектік,
үшіншісі залымдық деп білесін, надандық білім — ғы-
лымның жоқтығы, дүниеде ешиәрсөні оларсыз біліп бол-
майды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік күллі
дүниедегі өнердің дүшпаны, талапсыздық, жігерсіздік,
ұятызыздық, кедейлік бәрі осыдан шығады. Залымдық —
адам баласының дүшпаны, адам баласына дүшпан бол-
са адамнан бөлінеді. Бір жыртқыш хайуан есебіне қосы-
лады»⁴. Абай кішіпейілдікті жақтаған адам. Такаппар-
лық, көкіректік ұстаған адамдар өмірге де, қауымға да,
жолдас-жораға да керіліп қарайды, орынсыз дардияды.
Осындай бояма мінез, орынсыз мақтан, жупілдектерге
ыза болғандықтан Абай:

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесен, нең құрайды.
Жақсы болсан, жарықты кім көрмейді?
Өз бағанды, өзіңнен кім сұрайды—

деп зілді назын білдіреді.

¹ Абай. А. Т. Ж, 1945 ж, 16-бет

² Сонда, 29-бет.

³ Сонда, 56-бет

⁴ Сонда 385-бет

⁵ Сонда 291-бет.

Әрбір мактаншақ адам өзі әрі дарақы, әрі кербез келеді. Кербездік деген — бір ауру, адамды бұзатын қылыштың бір түрі, «кербездің екі түрлі қылышы болады: бірі бет пішінін, сақал мұртын, мүшесін, жүрісін, қасқабағын қолдан түзеп, шынтағын көтеріп, қолын тарактап әуре болмақ»¹. Мұндай кербездер шаруадан аулак, ақылдан бос, ешнәрсеге жәнді икемі жоқ келеді. Осы типтес адамдардың тамаша бейнелерін суреттеген Абайдың мына өлеңін мысалға алайық:

Бір әршопке шапаны сондай шап-шак,
Мүшесінен бунып, басады алшақ.
Қарсы алдына жымырып келтірем деп
Ақ тымактың құлағы салтак-салтак
Жаздығуні ақ бөркі бүктелмейді,
Қолында бір сабау бар олдағы аппақ
Керегеге сабауды шашып қойып,
Бөркін іміп, қарайды жалтақ-жалтақ
Ку шалбар — құлғына болған айғак,
Тізесін созылайды қалталанса-ак...
Тірі жанға құрбы бол жалжасында-ак,
Қалжындаамақ, касынбақ, ыржандамақ
Бет-аузын сөз сөйлерде, жұз құбылтып,
Қас кермек, мойнын бұрмак, коразданбақ...
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Бар өнері ку борбай, сымпыс шолак²

Осы мінездес кәзіргі «кербездердің» (стилягалардың) кейбір нұсқалары әлі де арамыздан жоғалды деп айта алмаймыз.

Абайдың ерекше қарсы болып, өткір тілмен шенеп, жиіркенішті қөргені — жауыздық, пәлекорлық, қасқунемдік. Ондай адамдар — адамдық бейнесінен айрылған нағыз жыртқыштар, сұрқиялар, мұндайларға халық «елді құртқан алаяқтар», — деп ат қояды! Мінеки сондай адамдарды Абай да:

Құйрыры шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам
Кез болар қайда сорлыға³ — дей!

Бұл типтес жандар сырты жылмиып, түлкіше бұлаң-

¹ Абай. А. Т. Ж. 1945 ж 342-бет

² Сонда, 27-28-беттер

³ Сонда, 122-бет.

дан, өтірік күліп, сыпайы-сымақ болып келеді, ал олардың ішінде сасық зәр түнеп жатады. Ондайлар өзінен басқа кісіге жақсылық ойламайды, һеммә ойлайтыны қастық, аңдығаны пәле, ойлағаны жауыздық, тасығаны өсек, жала болады. Олар қайтсем біреуді күйелеп пайда көрем дейді, елді-жүртты бұлдіріп, «береке орнына әрекет тілеп» өтеді, әйтпесе көнілі қөншімейді. Мұндай қіслерден ел жыландаған жиіркенеді.

Абайдың өзіне де Үзікбай Бөрібаев сияқты сүмдар жала жауып, көзін жоймақшы болды, жалақорлар өзін «адалсып» елдің қамын ойлағансып келеді, жалақорлықпенен құншілдік бір туысқан. Сондай адамдарға Абай: «Ұялмас бетке талмас жақ береді!»¹, — дейді.

Беті ұялмаған, шіміркенбеген адамдарда ар-инабат, адамгершіліктің өзі жоқ болады. Олардың құралы — «талмас жағы». Құрым кигіз байлап ауылды, малды үркіткендей, коңырауын қағып олар «мен мұндалап» тұрады. Қайда орынсыз талас, бақастық болса, соны қоздырып, көрікпен басқандай тұғандырып жіберуге тырысады. «...мұндай хиял өзі де бұзықтарда болады»² — дейді ақын.

Абай заманында осындай сұмырай, сұрқия адамдар көп болды. Ескі дүниенің өмірге дақ салған осындай жаман қызықтарынан Абай келешек үрпақ мейлінше жиренсін, ғибрат алсын деп жазды. Жас үрпақты, ойлы, санағы азаматтарды бірлік-берекеге, достыққа, қайырымдыштыққа, адамгершілікке шақырды:

Кемдікүн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе біріндікін бірің жеткіз!
Құншілдіксіз, тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз
Бір жерде бірге жүрсөң басың қосып,
Біріншің бірің сөйле сезің тосып,
Бірінді бірің, ғиззат, құрмет етіс,
Тұргандай бейнә корқып жаның шошып»³

«Өзиңді-өзің силасаң, жат жанынан түнілер» деген сөкілді, Абай бірге туған әкедей ақылың айтып, мінез-

¹ Абай. А Т Ж, 1945 ж 358-бет

² Сонда, 360-бет.

³ Сонда, 30-бет

құлышты түзетуге келешек жастарға зор тәлім-тәрбие береді!

Бір ғана жолдасың, досың, құрбың емес, жамағатынды да сүй, орынсыз құржанда ма, көрінгенмен ыржанда ма;

Катының сені сүйсе, сенде оны сүй,
Коржаң сұық келеді кей сасық ми
Ері ақылды, катыны миңәзді боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй¹ — десіл

Жағымпаздық, жарамсақтық адамның сорлылығынан, дәрменсіздігінен туады. Ал кейде сол қулардың жалған мінезінің қырсығы сондай, ондай адамдар Абай айтқандай, көлеңке сияқты «басынды күн шалса қашып күттила алмайсың, басынды бұлт алса — іздең таба алмайсың»². Дәл осындай жағымпаздар, есепкорлар бүгінгі өмірде де кездеседі Олардың көбіне көздейтіні өз пайдасы. Жақсы қүнінде жарбанда жанынан қалмайды, қындық көрген күнінде ескеріп есіне де алмайды. Жалған хошеметшілер, жағымпаздар ешуақытта зиянын тиғізбесе, пайда келтірмейді.

Әрбір адам қанша өмір сүрсе де, дүниені көп көрсе де, жас немесе кәрі болса да өз қылығын, іс әрекетін байымдал, есептеп отыруы керек. «Егерде есті кіслердің қатарында болғың келсе, қүнінде бір мәртебе болмаса, жұмасына бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал»³, — дейді Абай.

Заманында Абайдың әлеуметтік көзқарасы, оның шінінде тәлім-тәрбиелік пікірлерінің маңызы зор болды. Қөптеген жас жеткіншектер бұдан үлгі алып, жақсылыққа тырысты.

Абайдың тәлім-тәрбиелік, ғибрат сөздерінің жастар үшін, маңызы әлі де зор. Өйткені, Абайдың жалпы адамгершілік сезімінен тұған талаптары: моральдық таза боту, тұракты болу, кішіпейілділік, әділетшілік, адалдық, еңбек сүйгіштік, халық үшін, қоғам үшін қызмет етушілік, достық және күншілдіктен, мақтаншақтықтан арылу — міне бұл талаптардың заманымызға сай екендігінде ешбір күмән жок.

1 Абай А. Т. Ж. Райыс (пейиш деген сөз) 31—32 бетте

2 Сонда, 369-бет

3 Сонда, 338-бет

АҚЫНДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

«Шын художник үшін өмір қайда болса, поэзия да сонда» (В. Г. Белинский).

Тіл — адамдардың байланыс, ұғыныс құралы. Тіл арқылы адам бірімен-бірі сөйлеседі, түсініседі, іштегі ойхиялының тамаша сырларын ашып, басқаларға баяндейды. Бүкіл адам баласы бір бірімен тіл арқылы әлеуметтік қатынас жасайды. Тіл байлығы сөзде, ал сөз байлығы үшан теңіз бейне бір мұхит тәрізді. Міне сол мұхиттың түбінде маржандай шөгіп жаткан поэзия — киыннан киыстырылатын сөз асылы құдды бір бисер (інжу) тергендей ақын оны сөз теңізінен сүзіл алмақ. Абай:

«Өлең сөздің патшасы сөз сарасы,
Киыннан киыстырап ер данасы» — дейді.

Поэзия дегенде аңсаған ақынның сусыны қанбайтын-дай-ақ көрінеді:

Өзеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтып қоярсың?
Оны айтқанда толғаның,
Іштегі деңті жоярсың!
Сайра да, зарла қызыл тіл!
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын!¹

Абай үшін өмір сәулетінің сәулесі де, көркемдіктің көркіде — поэзия. Сол поэзиямен «туғанда дүние есігін ашады өлең», деп ақын тіршіліктің қайығына мініп, өмір теңізінде жүзеді, тулаған толқын құшағында тербеліп, талай-талай тамаша жырлар жазады. Ақынның жүргегіне азық, көңіліне корек болған серігі, айнымас досы, сырласы да осы өлең.

Өмір қайышылығының қат-қабатына да, табиғаттың сыр-сипатына да, достық пен маҳаббатқа да, жақсылық пен жамандыққа да ақынға тіл қатқызып, шайыр сәулесін түсіретін осы өлеңі еді.

Міне сондықтан да біз Абай мен поэзияның, поэзия мен Абайдың кіндігінің бір екендігін, егіздей төл екенін, бірге өмір сүргенін көреміз. Казак поэзиясы

¹ 16ай А Г Ж 1945 ж 111 бет

Абайды тұғызыса, Абай қазақтың сыншыл реалистік поэзиясын тұғызды Абайдың ерекше ақындық орны да осында.

Біз қазақ поэзиясын сөз қылғанда, Абайды атамай кете алмаймыз, Абайдың поэзияда жасаған тамаша бейнелері әрдайым біздің ақындық рухымызды қөтереді. Абайдың өзі өлсө де, бізге оның өзіне біткен ақындық қуаты мен көркемдік данышпан өзгешелігі қалды.

Абай ақынды дәл бір қыран бүркітпен тенеңді. Ол «қыранша қарап Қырымға», бүкіл әлемге көз жібереді, өмірдің тәскейінен көкке самғал, төрт түлікті шолады. тебіренеді, шарқ ұрады, поэзияның шынына шығады. Поэзиялық мұраның ұлы пафосының психологиялық сырын Абай осылай суреттейді. А. М. Горький ақындықтың қалыптасуына негізгі элемент үшеу дейді, олар: 1) талант, 2) тәжірибе, білім 3) тіл. Біз осы данышпан қагидаға сүйене отырып, ақын творчествосын бағалау талаптарына тоқталмақызы.

Жаллы қай ақынның болса да творчествосын бағалауда негізгі талаптар, қасиеттер төртеу:

Бірінші, тіл шеберлігі, сөз көркемдігі, бұл екеуі бірінен бірі туып, септесіп өзара қабысып отырады. Екінші — ақын ойының тереңдігі, философиялық мәні, аз сөзге көп мағна беріп жырлауы; үшінші — поэзияның адам өмірімен ұштасуы, қоғам тұрмысы мен әлеуметтік тілектен туың отыруы; төртінші — поэзияның сыртқы көркемдігіне ішкі мазмұнының отасып, іші-сырты бірдей жарасымды болуы — форма мен мазмұнның тұтастығы.

Абайда осының төртеуі де толық кездеседі. Сондыктан да ол төрт түлігі сай ақын. Поэзияның ішінде оның ұлылығы осы белгілермен дамып, түрленіп, байып отырады. Абай тұстас және XX ғасырдың басына дейінгі ақындарда мұндай төрт аяғын тең басқан поэзия жорғасы кездеспейді. Біреуінің бірі жетсе, бірі жетпей жатады.

Біз жоғарыда ақынның бірінші қасиеті деп келтірген тіл шеберлігі, сөз көркемдігі деген өлшем сұлулыққа, поэзияның эстетикалық қасиетіне жатады. Осы қасиеттің барлығын біз Абайдың өлеңдерінен кездестіреміз. Мысалы, Абай аттың сыртқы түрін, көркем келбетін былайша суреттейді:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлак,
Кой мойынды, коян жақ, бөкен қабақ,
Аузы омыртқа шығыңқы, майды жалды,
Ой желкелі, үніретен болса сағақ.
Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабыргалы, жоталы болса құшты.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті¹

Біз осы екі шумак өлеңнен аттың бітімінің сұлу екен-
дігін көрмей-ақ сезіл отырмыз. Егерде суретшіге осы
аттың келбетін суретке салып бер десе, ол аттың өзін
көрмей, оның қой мойынды, коян жақ, бөкен қабағын,
шоқпардай кекілі мен қамыс құлағын дәл келтіре алма-
ған болар еді. Аттың мойны жұп-жұмыр, жағы қоян жақ,
ай дөңгелек болып, бөкен қабақты, маңдайына шоқпар-
дай кекілі түсіп тұрса, ойынды еті бүркіттің бөтегесіндегі
шығыңқы, омыраулы, салқы төсті болса, бұл аттың кел-
беті Абай айтқандай-ақ сұлу, көркем болар еді, Абайдың
сөзге шеберлігі сонда, ол аттың жайшылықта ешкім кө-
ңіл аудармайтын, мән бермейтін тұмсығын «теке мұрын,
салпы ерін, ұзын тісті» деп оған бір ерекше ын, көрініс
белгілерін беріп отыр. Егер бұл туралы басқа біреу айт-
са, ең мактауын жеткізгенде көңсірікті, басы бір кез, қом
сауырлы екен деген болар еді.

Біз Абайдың жогарыдағы екі шумак өлеңінен — оның
бір ғана тілге шебер, сөзге ұста екендігін сезіп
отырғанымыз жоқ, сонымен бірге оның аса байқағыш,
сыншыл екендігін көреміз. Әрі художник, әрі сыншыл
Абайдың аттың бас бітімін суреттеуі, ел азызындағы
атақты Толыбай сыншының баласының тұлпардың кү-
рап қалған бас сүйегін көріп, «мұны тұлпардың басы деп
кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім ай-
тады», — деп егіліп жылағаны есіне түседі. Ал Абай сы-
нап отырған кескін нағыз тұлпардың бас бітімі. Бейне-
бір әлгі қу бағты тірілтіп жан бергізгендей, оған бір
ерекше бояу, ерекше тенеулер тауып, қой мойынды, қоян
жақ, бөкен қабақ, теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
бота тірсек — деп әсерлендіріп көптеген басқа жануар-
лардың дербес біткен ерекшелік, жаратылыс бейімдері-
мен тәсестіре суреттейді. Бұл аттың тек сырт көрінісі,
сырт әсемдігі, бірақ ол әлі Абайша көңілдегі ат емес.
Сондықтан Абай аттың келбеті туралы айтқанда «теке

¹ Абай А Т Ж 1945 ж , 38 бет

мұрын, салпы ерін, ұзын тістімен» тынбайды, «Қабырғалы, жоталы, болса күшті», — деп, оның ішкі қасиеті де сырткы сұлулығына сай болса екен — деген тілек білдіреді.

Шідерлігі жуандай, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді мініп жүрсек.
Екі көзін төңкөріп, қабыргалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек..

Деп оның мінезді, жуас, қылышты болуын айтып келді де: —

Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен, осындаған ат мінбесем! — дейді.

Бұл жерде біз аттың сырткы әсемдігіне, қасиетіне оның ішкі сырның сәйкес келіп демек, поэзияның сырткы көркемдігі мен ішкі мазмұнының бірдей болып шықканын көреміз.

Аяңды тымакты алшы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл-қағып жүргізгендей
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желис,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей —

деп арман етеді ақын.

Жайшылыхта, қарапайым тілменен аяңшыл, желіс-кор, жүрдекі ат деген сөздерге Абай теңеу беріп, көркейтіп «аяңды тымакты алшы кигізгендей, кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей», деп тындаушыны еліктіріп, әсерлендіріп айтады.

Демек, Абайдың суреттеп отырғаны шабан, байырғы сүріншек, жүріссіз ат емес, өзі сұлу, өзі мықты, өзі жүйрік, мінезді ат. Абай сыны тек сондай атқа ғана лайық келеді.

Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңінде — біз ақындықтың бірінші және төртінші қасиеттерінің белгілерін көрдік. Енді мұнан да ерекше тағы бір қасиет — Абайдың асқан сыншылдығы, үнемі ел көзіне түспейтүғын тұлпардың сипатын суреттеп, келістіріп айтудында.

Адам бейнесіне желсек, ақын мұнда да эстетикалық принциптерді бұлжытпай қолданып отырады. Эйелдің көркемдігі туралы Абай:

Қактаған ак күмістей кең мандайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жінішке қара қасы сыйып қойған,

Бір жана ұқсатамын тұған айды
Мандайдан тұра түскен қырлы мұрын,
Акша жұз, ал қызыл бет тіл байлайды
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген іш қайнайды
Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағнальы,
Күлкісі бенине бұлбұл құс сайрайды.

Абай сұлу әйелдің көркін сондай тамаша суреттеп келеді де:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ермे¹
Әйел жақсы болмаиды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көніл берме! — дейді.

Абай адамның көркі оның тек сұлулығында, жылтыраған сыртқы көрінісінде емес, ішкі сыр, ішкі көркінде екендігін атап көрсетеді.

Абай әйелдің көркемдігіне сай оның мінезді, әдепті, ақылды, іскер, байыпты болуы керек деген талап қояды:

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Қедей қызы арзан деп күмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынаң ғапыл қалма².

Абайға искусство искусство үшін емес искусство өмір үшін жаратылған, сол өмірдің көркі болып отырады. Өйткені, көркем өнер мен поэзия әлеумет үшін, халық үшін қызмет атқаруы қажет, сондықтан да Абай өзінің поэзияға негізгі қойған мақсатын:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок-барды, ертегіні термек үшін,
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін —

деп ашып айтады. Бұл Абай поэзиясындағы үшінші — эстетикалық принциптің, әлеуметтік түйіннің күштілігін дәлелдейді.

Сол сияқты, Абай табиғаттың көрінісін, жыл мерзімін, адам мінезін суреттегенде де оның тамаша көрінісін өмірмен, тіршілікпен ұштастырып, тілдестіріп, сұлулық-

¹ Абай. А Т Ж 1945, 31 бет

² Бұл да сонда, 32-бет.

қа дәнді өң, рух беріп отырады. Мәселен «Құз» деген өлеңінде Абай:

Жасыл шөп, бәйшешек жок бұрынғыдай,
Жастар құлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей тусі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш қурай.

Сидиған, көркінен айрылған ағаш-курайды, мұсәпір, өмірінің көркі жок қайыршы шал-кемпірге ұқсатады акын; немесе:

Қар жауса да тоңбайды бай баласы.
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Құз түсіп, табиғаттың құлпырған әсем нұры кеткен соң, ол жабырқанқы тартып, қабағы түсіп, сұр бұлт пен дымқыл тұман қантап, қара сұық малдың да, адамның да табиғаттың да реңін кетіреді. Сонда, күз біреуге құт, біреуге жұт бол келеді. Бай жылы үйде отырып, ет жеп, қымызын ішіп, сонау күздің аяғына дейін малын семіртіп, соғымын баптай отыrsa, кедей қундіз қарасуықта мал бағып, кешке жыртық үйде бұрсен қағып, жағуға отын, союға соғымы жок, қылышын сүйретіп келе жаткан қыстан шығуы оған зор уайым болмак. Сондай-ақ «Жазды күн шілде болғанда», «Жаз», «Қыс» деген өлеңдерінде де акын табиғатты өмірмен, тіршілікпен көркейтеді, Абайға табиғатқа құрғақ еліктеу, таңдану, «эстетстволық», жалаң «шыңылтыр искусство» жат болды. Бұл Абай поэзиясындағы үшінші эстетикалық принциптің белгілеріне тағы да куә болады.

Ақындықтың аса бір артықшылығы, адамның ой қиялының тереңдігі, аз сөзге көп мағна беріп айта білуінде. Бұл жөнінде Абай өз тұстасы, өзінен бұрынғы казак поэзиясында тенденсі жок акын болды. Абай жастарға арнап:

Эсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан,
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар қалан¹¹ — дейді.

¹¹ Абай АТЖ 1945 ж 152-бет

Төрт ауыз сөзге адамның өмірлік мақсатын, негізгі адамгершілік міндеттін философиялық толғауға сиғызып айтады.

Бұл Абай поэзиясында — екінші эстетикалық принципің, аз сөзге терең де көп мағна беріп, тыңдаушыны таңдандыра алатындығына дәлел.

Абайдың аскан суретші, көркем сөздің ұстасы, өзінің кернеген акындығымен тамаша газель-жыларды маржандай төгілдіретіндігі оның лирикалық өлеңдерінен де айқын көрінеді:

Су сылдырлан, жел гулеп, құн шуақтаң,
Жылылық пен достықты тұрса мақтап.
«Өнген, өскен жақсы» деп емен ағаш,
Тәңсөліп айтып тұрса ол шайқақтап!¹

Жазғы түнді Абай әсем де көркем сөзбен суреттейді:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп².

Абайдың бұл өлеңдерін оқығанда маhabbat пен дос-тықты, ізгі тіршілікті немесе өзен бойындағы ауылдың түнгі тыныштықта тек қана күрілдеген өзенмен самаладай айдың судағы дірілдеген сәүлесі көз алдыңа елестеп, түнгі табиғаттың көркемдігімен тілдестіреді.

Жаз көркі, табиғат сырьы, Абай өлеңінде өмірмен, тіршілікпен ұштасып отырады. «Жазғытыры» деген өлеңінде ақын былай дейді:

Түйе боздал, қой қоздап — қорада шу,
Қобелек пен құстар да — сайды ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбыр қағып, бұрандал ағады су .

Мұнда да табиғат құбылысы өмір тіршілігімен көркейіл, жазбен бірге түйеге де, қойға да, қобелекке де, құстарға да, гүлге де, ағашқа да жан бітіп, масайраған тәрізді.

Немесе

Құн күйеүін жер көксеп алақыстай,
Біреүіне біреуі қосылыспай;
Қөңілі құн лебіне тойғаннан соң
Жер толықсып, түрленер тоты құстай³

¹ Абай. АТЖ, 1945 ж., 208-бет

² Бұл да сонда, 202-бет.

³ Сонда, 114-115 беттер

Жазбен бірге жан бітіп, қаратастан басқаның бәрі жадырар — деп Абай айтқандай, күн мен жердің ерлі зايыпты адамдай бірімен бірі ғашық екендігін, күн көзі күлімдеп нұрын төккенде, калындығы жер көк майса жасыл желегін жамылып, тоты құстай түрленетінін та-маша келтіреді.

Абайдың асқан суреткерлігі сонда, ол меніреу табиғатқа да жан бітіріп, мұңын айтқызып, адамдай өксітіп кояды:

Қонады бір күн жас бұлты,
Жартастың төсін құшақтап
Жөнелді ертең, қалды үміт,
Қек жүзіне ойнатап.
Ажымды жүзі тершіген,
Кәрі жартас таң қапты,
«Бәрі осы-ау» деп қыз деген,
Томсарып тұрып жылапты!

Өсімдік пен жәндіктен жүрдай болған жып-жылтыр жартаста да өмір бар, оның да ынтығы бар, ол қеудесін күшкан жас бұлт, тұман болса, жартасқа да жан бітеді, ал бұлт кеткенде томсарып тұрып жылайды. Эсіреле Абай Лермонтовтың «Теректің сыйы» деген өлеңін аударғанда, табиғаттың данышпан суретшісі екендігін, өзінің шеберлік шынына жеткендігін көрсетеді. Сонан үзінді келтірейік:

Асая Герек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып, жол салған, тасты жарып
Арыстанның жалындарай бүйра толқын,
Айдаңардай бүктеліп, жүз толғанып.
Қавказдан шықты жайнап, қылып у-шу
Тұзу жерден жол кернеп, ұлғайды су
Қалың, қайрат бойында, беті құліп,
Мочынсынғаң пишінмен ағады — қу
— «Қавказдай!» құзда туған перзенттенмін
Бұлтын сүтін ішіп ержеткенмін
Қазбектен ағам, сені көксеп шығып
Кім қақтықса жолымда күйреткеңмін
Зор қеуде адамзаттың айласына
Қөнбей бүгін күшімді көрсеткенмін
Екі езүім көпіріп, айғайласам,
Шын күтіреам, шың тасты тербеткенмін
Алтыңп, асая інің келді, ақсакал!
Тау-тасқа, адамзатқа салып жанжал,
«Дем алайын» деп келдім, аш қойныңды
Сәлем-сауқыт әкелдім, қош көріп ал!

Абай аударғанда Лермонтовтың бұл өлеңінің негізгі сюжеті мен идеясын ғана сақтаған, ол қазақ түсінігіне қондырып өз ақындығымен өте шебер етіп шығарған. Кейбір жерлері тілті Лермонтовта жоқ, «Әкелген бұғы менен маралым бар» немесе «Бақша, зауат жайларды қылдым талқан, әрбір бай жалдап жатыр жұз кедейді» деген сияқты жолдарды өз ойынан қосқан.

Сөз жоқ, бұл құр ғана аударма емес, Абайдың өз толғауымен тыңдайтып, түрлендіріп, әсерлендіріп жазған до-лы «Теректің» міnez-құлқы. Абай Теректің асау толқынын, міnezін:

Арыстанның жалындай бүйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жұз толғанып.

немесе «Екі езуім көпіріп, айқайласам, шын құтырсам, шың тасты тербеткемін», — деп суреттейді.

Сондай долданып, буырқанып, езуінен көбік шашып, айдаһардай бүктеліп, жұз толғанған Теректің алқынып келген асау ағыны тенізге келіп құлағандағы суреттемесі мынадай:

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты
Жылы жүзбен Терекке амандасты
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қытықсыз арапасты

Арыны катты дария жолындағы адамды да, аңды да, тау тасты да бүйім көрмей, қаншама екпіндеп, долданып келсе де, ұшан теңіз суға қеліп құйғанда оның жұмырына жұқ болмайтындығын, бұрынғы еркелік кетіп, жыбыр қағып қозғалып, сылқ-сылқ күліп, Каспийдің ұлы денесіне майдай сіңетіні өте шебер келтірілген. Қазақ әдебиетінде табиғатты осындаі суреттеуде Абайға теңдес ақын болған жоқ десек, қателеспейміз.

«Теректің сыйының» Лермонтов жазған нұсқасы мен Абай жазған нұсқасын салыстырып, екеуінің де асқан көркем екенін, сонымен бірге бұлардың өзі орасан зор шеберліктің үлгісі екенін көресін. «Теректің сыйы — дейді Белинский — поэзиялық салтанаттың айғағы, бұл та-маша, көркем пъесадан бұл жиһазды, екпінді, қуанышты фантазияны бөлшектеу мүмкін емес» — дей келіп, Белинский мынандай корытындыға келеді: «Біз Лермонтовты Байронға да, Гетеғе де, Пушкинге де тенемейміз Бұл тек кана Лермонтов», — дейді

Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» деген өлеңін де Абай сондай тамаша дәлчі-дәл аударған; мысалға алғанда екі жолын салыстырып көрсек, Лермонтов

— Выхожу один я на дорогу —
Сквозь туман кречнистий путь блесгит —

десе Абай

Жолға шықтым бір жым-жырт тұнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды будан әлсіз

Сол сиякты Абай Лермонтовтың атақты Гетеден аударған өлеңін қазақшылағанда да ақсан шеберлік көрсетеді.

Горные вершины,
Спят во тьме ночной
Тихие долины,
Полны свежей мглой,
Не'пылит дорога,
Не дрожат листы
Подожди не много,
Отдохнешь и ты —

дегенді Абай былай аударады

Қараңғы тұнде тау қалғып,
Үйқыға кетер балбырап
Даланы жың жырт, дел сал ғыл
Түн басады салбырап
Шан шығармас жол дагы
Сілкіне алмас жапырак
Тынығарсың сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ

Қандай тамаша өлең, құндізгі харакеттен босағанда, түнгі тыныштықтың бесігіне тербелген адам сезімінің сымбатты азызын Гете бере білді дей келіп, Белинский Гетеңің өзінен кем түспей аударған Лермонтовтың өлеңіне сондай риза болып насаттанады. Гете! Гетеден — Лермонтов, Лермонтовтан — Абай! Қандай тамаша поэзиялық рухтың ұштасуы, ақындық мәдениетінің ұласуы десеңізші!

Алайда Абай мұны қазак тіліне шебер аударып қана қойған жоқ, табиғаттың түнгі тыныштығына лайық тамаша мелодия — ән де шығарған. Бұл өлеңді әнімен добыраға косып, сүйсіне айтуға болады Оны жүрт осы құнде де айтып жүр

Бұл Абайдың поэзиялық мәдениетінің жоғары шабытта болғандығын дәлелдейді. Өз дәүіріндегі қазақ ақындарынан Абайдың күшті болғандығын, олардан анағұрлым асып жатқандығын, ақындар ағасы болғандығын Абайдың өмірі мен творчествосынан айқын көреміз. Абай өткір сыншы болды. Ол қазақ әдебиетінде, поэзияның әлеуметтік маңызын көтірген, көркемдік дәрежесін түсіріп, бәтен сөзben шұбарлаған немесе өмірден аулақ, құрғак қиялға түскен ақындардың шығармаларын үнемі сынап, кемшілігін көрсетіп поэзияны дамытып, көркейтіп отырды. Бұл жөнінде талай мысалдар келтіруге болады. 1889 жылы Абай Тобықты мен Найман ішіндегі көрнекті үш ақынның жазған өлеңдерін естиді. Оның бірі Абайдың досы, шәкірті Қекбай, өзінің бір поэмасындағы геройын ескі араб жүртінің батыры Элимен теңестіреді, екіншісі ақын Эріп Тәңірбердин өзінің «Зайда» деген поэмасында әйелдің көркемдігін «Алтын иек, сарала қызы, гаянтар жүзді» деп мактайды, үшінші керенау жас ақын Абайдың інісі Шәкерім өзінің өлеңінде жәрілікті жамандап, оған өлімнен басқа тіршілік жоқ, сондықтан жастық артық деп жастық-салдуарлық өмірді мактайды. Абай бұлардың үшеуін де катал сынап, былай деп жазады:

Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жок алтын иек сары ала қызы,
Жәрілікті жамандап, өлім тилеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз
«Әсіре қызыл емес» деп жириенбеніз,
Түбі терек сөз артық, бір байқарсыз¹

деп үшеуін де бір-ақ түйреп тастайды

Жастарды өнер-білім үйренуге шақырмай салдуар лық, тұрақсыз жеңіл мінез-құлыққа шақырып, не бол маса адамын көркін алтынмен, гаянтармен, қайратын айдаһармен салыстырғандық реализмге, шындыққа жат пайды, ол бишаралыкты көрсетеді, ақын үлгілі, мағнасы терек өлең айту керек,— дейді Абай

1885 жылы, екі дуан бас қосқан бір жыныда² Абай мәжілісте отырганда Өскемен жағынан келген Найман Саржомарт елінің ру басы — ірі чиновник Элихан Тілеуберді баласынан сол елдің Жылтыр деген ақыны насыбай сұрап:

¹ Абай А. Т. Ж 1945 ж, 77-беті.

² Семей Өскемен уезі бас қосқан жынылыс

Эр кімнің бір жары бар басы байлы
Кызылсу Шарға¹ құймай тасымайды
Жаманга жақсы қолы ұжымақтай,
Әлханжан бері таста насыбайды —

дегенде, Абай отырып Әлханға қарап, ескі ақындардың осылары несі екен, үйдегі әйелдерді, даладағы аққан сұмен теңестіріп қосқаны несі, онан да былай айтсаңы депті:

Ханым сен, қарашыңмен, басы байлы,
Ханы жақсы болса, қарашысы жасымайды
Жаманга жақсы қолы ұжымақтай.
Әлханжан бері таста насыбайды.

Жиналған жүрт Абайдың өлеңін ұтымды деп табады.

Ал сол кездегі көптеген ақындардың өлеңдерінде үй-кассыздық, сөз алалығы, орынсыз теңеулер жиі ұшырайды. Бұл Машұр Жүсілте де, Нармамбетте де, Әрілте те, өзге ақындарда да қездесіп отырады.

Мысалы, Нармамбет әйелдің көркін мактағанда

Алтын бас қалқам,
Ак маңдай
Каунарлы жүзін
Жаунардай
Оймақауыз,
Ақша бет
Пісте мұрын,
Жез таңдай² — дейді.

Әйелдің сұлулығын мактағанда: аузын оймақпен, бетін ақшамен, мұрнын пістемен, таңдайын жезбен, басын алтынмен, «каунарлы жүзің жаунардай» деген бір сөзбен суреттеуі ешбір ақындық шеберлікке жатпайды.

Абай өлеңдеріндегі аса бір зор қасиет оның өлеңі ба сынан ақырына дейін, іші-сырты бірдей болып, көркем дік, магналық желісі үзілмей ойы мен сөзі тұтасып жатады. Абай өлеңдерінде адамның суретін, келбетін, дене мүшелерін ыдыс-аяқпен, болмаса асыл тастармен, не өзенмен теңеулер жок.

Абай адамның ішкі сезім дүниесін, адамгершілік қасиетін ешуақытта оның сұлулығынаң бөлмейді. Бұл — оның екінші артықшылығы.

¹ Кызылсу — Шар, Семей облысындағы өзендердің аттары

² Нармамбет өлеңдері, 66—67-беттер.

Қандай акын болса да Абай өзінің жүргегіне қонбаған өлеңі болса, соған жауап ретінде олармен ақындық та-ластырып, сын-өлең жазып отырған. Кезінде Қекбайға жаздықунгі ауылдың көрінісін жаз деп талсырып, онын жазғаны нашар болып шыққанда, сондай-ақ аттың си-нын да оның жазғанына қанағаттанбай Абайдың өзі жазғандығын біз жақсы білеміз. Абай жазған «Аттың сиңы» мен «Жаз» деген өлеңдер казак поэзиясында әлі теңдесі жоқ шығарма!

Абай Нармамбеттің·

Нәпсі жел, қояң өзен толқын ұрған,
Ми патша, ақыл дария кеңес күрған.
Таупықсыз ақыл макұл болмайды екен,
Білмесен, күр суретсін бекер тұрған.

деген өлеңін естіл

Ой самал, өлең дария толқын ұрған,
Ми патша, ақыл үәзір кеңес күрған
Фылымсыз ақыл таупық болмайды екен,
Болмаса күр суретсін бекер тұрған,

деп түзетіп жазады Бұл жерде сырт карағанға екеуді де көржем, шебер айтылған, бірақ Абайдың түзетіп жазғаны анағұрлым өмірге жуық, магнады болып шыққаны күмәнсіз.

Нармамбеттің өлеңінде қайтармалау бар ол бір өзен-ді біресе «көңілге» біресе «ақылға» тенеп екіушты маг-нада алады. Немесе тағы бір мысал: ІІ. Алтынсариннің мына бір өлеңін естіл Абай онымен ақындық өнер салыс-тырады:

Адам қөркі баставы,
Мәндайдағы қастағы
Кеңшілкте әркім дос,
Таршылықтағы қаиралған достағы

Абай мұны быладай айтады.

Бес мұшеден бөлекші бас та өзгеше,
Қиғаш біткен мандайдағы қас та өзгеше.
Кеңшілкте дос та дос, қасың да дос,
Таршылықтағы қайрылған дос та өзгеше¹

Абай өлеңдерінің ұтымды жатқанын тізіп жатпасак та болар.

Ал Абайда бір сөзді екі рет, екі магнада қайталау

жок, өлеңнің мазмұны ой мен хиялға, ақылға байланысты ішкі жібін үзбейді.

Белинский ақындықтың, таланттың, данышпандықтың маңызды және күрделі қасиеттерінің бірі оның ерекшелігінде, өзгешелігінде, бұдан кейін оның идеясы мен мұдделерінің тереңдігінде, қауымшылдығында және өзінің өмір сүрген дәуіріне тарихи әсерінде екенін айта келіп, былай дейді: «Данышпандық легеніміз жеке адамның творчестволық ең биік сатысы Талант данышпандыққа қарағанда творчествоның кемірек дарындылығы Біріншілері мезгілінде түсінілмей, танылмай, көбінесе өз замандастарынан құғын мен көре алмаушылыққа ұшырайды, олардың даңқы келешекте өздерінің сүйектері курал қалғанда мәлімденеді, екіншілері өз дәуірінің сүйегін, беделін жүргізетін адамдары болады, бірақ тірісінде күрметеліп, мактавмен бақытты бол өтсе де, өлген сон бұл маңызды ала бермейді, ал кейде көз тірісінде де олар өз даңқының сөнгеніне күә болады»¹.

Осы тұрғыдан қарағанда Абай нағыз данышпан ақын. Келешекке жол ашқан, әдебиеттің жаңа дәуірінің басы болған Абайдың ұлылығы бір ғана қазақтың сыншыл реалистік поэзиясын жасауменен тынбайды, оның ақындық мәдениеті орыстың ұлы классик ақындарының мөлдірекен тұнық суымен суарылып, асылданып, асқақтай түскен ардагер ақын. Бұл ретте Пушкиннің Абай аударған «Евгений Онегинің» айтпай кетуге болмайды.

Евгений Онегин поэмасы орыс поэзиясында теңдесі жок роман, өз заманындағы орыс өмірінің айнасы. Сол тамаша романды казақ тіліне аударған Абай Евгений Онегиннің және Татьянаның образын қазақ халқына сүйкімді, елінің ұлы мен қыздарының образындағы етті. Халыққа ұғымды болып, тез тарауы үшін ол Онегин мен Татьянаның хаттарына лайықты мелодиялар шығарды.

Жан сүйсінер өлең айт бой еріллік,
Өлгенте қыбырлатып жан берерлік
Қапа көңіл қайғысын таза жуып,
Сергек дене мас болып сендерлерлік —

деп, ақын Ақылбай айтқандай, Абай поэзиясы естушінің бойын елжіретіп, бұлдыры заманда жарқырап туған жұлдыздай, қазақ әдебиетінің ұлы поэзиялық рухы еді. Осы

¹ «В. Г. Белинский, Обзор русской литературы от Ломоносова до Пушкина, 1898 г стр 56

ұлы дәрежеге жеткізген, бір жағынан Абайдың өзінің асқан даналығы болса, екінші жағынан, орыстың асқан классиктерінің үлгілері, олардың тәсіздей терең ойлары еді. Абай мұралары Салтыков пен Гогольдің шыгармаларымен ұштасып, әлеуметтік, демократиялық қөзқарасы Белинский, Чернышевский, Толстойлардың идеясымен жымдасты жатады. Терең поэзиялық үлгілері Пушкинмен; көніл күйі, жүрек сырьы, табиғат суреттегеуі Лермонтовленен ұласып кетеді. Осылардың ұлы идеясы мен үлгілері Абай поэзиясында қазақ шындығы арқылы еніп отырады.

Абайдың поэзиялық данышпандығының ерекшелігі сонда, ол пікір мен ойдың таусылмас қазынасында. Оның шыгармасы идея мен мазмұн жағынан көп қырлы, терең сырлы болып келеді, өйткені оны оқыған сайын әр адам жаңалық тауып, жана ойға, тың ұфымға, колтума пікірлерге молығып отырады. Оның таланттының құпия сырьы міне осында. Абай поэзиясы бейнебір жарқ етіп нұрын шашқан алмаздай, мындаған бояу төгіп, сәуле мен құбылыс беріп өшпестей нұрланып жатады.

АБАЙ ЖӘНЕ ШЫҒЫС КЛАССИКТЕРІ

Абай шығыска сырт айналған еместі. Сонымен бірге оған бусанып, құлай берілген де жок! Шығыска дегендегі біз алдымен оның классикалық әдебиетін айтамыз. Шығыстың мәдениетінің алтын дәуірінде шықкан өшлес жұлдыздары Эбілхасым Фердауси, Низами Ганжеви, Хожа Хафіз, Омар Хайями, Абдурахман Жами, Элішер Науайлар өз заманының рухани басалқасы, батагейі, ақындықтың қайнар бұлағы болды. Шығыс әдебиетіне еліктеп бір кезде батыс классиктері де талай-талай одалар, эпиграммалар, шыгармалар жазған: Шекспирдің, Гётенің, Байронның, Монтескьеңің, Шиллердің, Пушкинің, Лермонтовтың күншығыс мотивіне, әдебиетіне арнап жазған өлең мен шыгармалары аз емес?

Ульям Шекспирдің «Отелlosы», Джон Гордон Байронның «Абидостық қалындығы», Александр Пушкинің «Бахша сарайындағы фонтаны», Шарл Монтескьеңің философиялық роман мен жазылған «Персиялық хаттары» — француз өмірімен персия өмірін жарыстыра отырып, романның бас кейіпкері Өзбек хаттары арқылы батыстың буржуазиялық салт-санасын, деспотизмін сый-

науы, Мари Франсуа Вольтердің құншығыс тақырыбына жазған грагедиялық драмалары: «Зайра», «Мұхаммет». М. Ю. Лермонтовтың грузин халқының өмірінен алып жазған поэмасы: «Демон», «Мцыри», немесе Низами Ганжевидің «Жеті ару» (Хафет Пейкер) дастанын Фридрих Шиллердің назарын аударған Карло Гоцидің «Принцесса турандотының» сюжетіне кіргені сиякты мысалдар келтіруге болады. Ертеде дүние жүзіне тараған Низами мен Науайдың бес дастанын «Хамсәсін», яғни «Ләйлі Мәжнүнін», «Хосров пен Шірін», «Фархат-Шірін», «Ескендір намә», «Сырлы қазнасын», Жамидің «Ескендір намәсін», «Жүсіл Зылихасы», «Ләйлі Мәжнүні», «Алтын тасбығын», «Жеті тақтын», Фердаусидің «Шах намәсін», арабтың «Мың бір түнін» білмейтін кәзірде Азия мен Европада халық жоқ деуге болады.

Бір ғана «Ләйлі-Мәжнүн» адам сүйіспеншілігінің ұлы дастаны, ұлы романтикасы. Дүние жүзінің әдебиет қазнасы болған Шекспирдің «Ромео мен Джульєттасынан», «Ләйлі-Мәжнүн» кем бе, дәллірек айтсақ Ромео Джульєттаның алдында тұрған тамаша дастан осы ғана? Арабың Арон Рашид халифа заманында, Индияның ұлы моголдары, Персияның сасанидтер мен сельджуктар тұсында музика, архитектура, философия дамуы өз заманының шыңына жетті, сонымен бірге үш континенттің гүйісі болған Орта теңіз арқылы бүкіл Еуропаның рухани дамуына да құншығыс эсер етті. Немістің ұлы идеалист — философы Гегель: «Ғылым мен білім, әсіресе философия, арабтардан батыска ауысты, германдықтардың арасында поэтикалық жалын мен бостандық фантазиясын тұтатқан Құншығыс болды. Әуелі Гетеңің өзі де қуншығысқа шырай беріп өзінің «Диванында» ешбір тенденсі жоқ тәтті хиялымен жанқозғарлық бірнеше поэзия маржандарын берді¹. Бұл жерде Гетеңің «Диванының» екінші тарауы «Хафиз кітабина» арналғанын айтады. Ал Гетеңің өзіне келсек, Шығыстың жеті ақыны бар, со-лардың ең нашары менен артық деп жазады. Бұл күттү мұбәрәк, ак ниеттілік болса, онда шындықтың да сарыны жоқ еместігіне кепіл.

Өлеңнен мен орнаткан биң сарай,
Сокса да нөсер, дауыл талай-талай,

¹ В Гегель Лекция по философии истории, т I в стр 435—437

Қаймықпас жылдар бойы бұл енбегім,
Санаалы ои оки берер әрмен қарай¹

деген Фердаусидің бәйітінде де атақты лирик Омар Хайямның «Зираттағы гүл мен шөптер өзгеден өзгеше қаулап құлпырып өседі, мұның топырағы мындаған адамның тәнімен тыңайтылған, біз аяғымызбен таптап басып тұрған шөпте, бәлкім бір заманда сонша қадірлеғен адамның тән мүшесі бар шығар, осы күнге дейін ғажайып сезіне немесе әніне таңданған адамның да дене боршасы бар шығар.

Біліп қой, басып тұрған жеріңниң аточында,
Тынысы сұлу жанның естілгендей»² — дейді.

Алайда сырлы сөздердің бүкпесінде озатшыл ойдың сығалап тұруы, хош иісті қызғалдақтан өлім лебінің естіллуі, даналықтың да кірілтарлық пен мұқтаждыққа душарланған тәркі заманы алыста қалды, кәрі тарих пен оның бейнесі де өшті. Тек археология ғалымдары ерте заманың қалған материалдық мұраларын зерттеп, ғылыми мәліметтер жасайды. Ол заманнан бізге әлемге әйгілі құншығыстың Ажкердегі «Тадж — Махалы», Самарқандагы «Шах — зиндасы», «Эл Регистаны» Стамболдағы «Ая софья» сияқты сарайлары, әжейіп күмбездері мен классикалық тамаша поэзиясы қалды. Әлемді тітіреткен патшалар өлді. Бірак, халық даналығынан туған искуство шеберлерінің ісі мен есімі өлген жок!

Қабырыма бас иіп өткендерге,
Тәнірім жалғасын құрмандық еткендерге

— дейді Саади. Қоңе өмірдің көгіндегі сол үркердегі жеті жұлдыздың ішінде өздерінің данышпандығымен Европа мен Азияға көп тараған Фердауси мен Хожа Хафиз, ең соңғы зор тұлғасы Әбдурахман Жами еді.

Әсіресе Хафиз бен Жами терең сырлы, нәзік, жаның ақкан бұлағындағы лирик акыны, бұлардың газельдері әлі күнге дейін құншығыс әдебиетінің алтын бесігі. Бұлбұлша сайраған Хафизге ұлы Гете «Өлшеусіз» деген өлеңін арнап жазды; онда ол Хафизге мынадай баға берген:

¹ Әбілхасым Фердауси Из Шахнамә 1949, 13 сұр

² Омар Хайями, 32-беті

Ақындықтың сен кілті тұлған асқан,
Тулаған толқындардай жырын шашқан.
Әзірмін жарысуға толқынынмен,
Кернеген кеудемді өлең суша тасқан.
Шөлдеген, азызаған көnlім менен,
Жүргім құшақ жайып қойнын ашқан! —

деп келеді де:

Жан берші жалындағы поэзияда
Канша ескірсең боларсын сонша жана.

Міні ұлы «Фаустың» авторы Гетеңің аузынан шықкан тамаша өлеңі осындай. Ұлы Пушкин де 1829 ж. Хафизге арнап «Майдандағы даңқыңа бос мастанба» деген өлеңін жазды, соган үндесе кейінде Хафіз газелдерінің үлгісімен:

«Торға түстім Раушан қызы,
Ұялмаспаз тордан біз»,
Гүл бақшаның бұлбұлындағы,
Ән еркесі сайраймыз біз

Міне осыларды зерттеген, оқыған Абай да:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науай, Сағди, Фердауси,
Хожа Хафіз — бұз һәммәсі,
Мәдәт бер я шағири Фәрняд!

деп сыйынады. Өлеңіме медет бер, ұлы ақындар! Бұл жас ақынның тұңғыш тырнақ алдысы, поэзияның есігін енді ғана ашып, ақындық табалдырығынан алғаш аттауы.

Шынында оқиға осылай еді. Абай ең алғаш Семейде мұсылман мәдресесінде оқыды, онда шығыс кітaby, шығыс оқуы, шығыс әдебиетінен басқа дүниені көрген де жоқ еді, алғаш өмір шымылдығын ашқанда оған көрінген күншығыс әдебиетінің үлгісі болды. Э дегенде аршылмаган жас ақындықтың қуаты буганда пір тұтып, сыйынғаны шығыс классиктері болды. Бұл өленді Абай 14 жасында жазған.

Сол мәдреседегі жылдарында ол шығыс классиктеріне бой үрып, солардың үлгісімен газельдер түрінде «Эліфби», «Иузі раушан» — деген екі өлең жазады. Бұл өлендерге фарсының ғаруз өлшемін қолданған. Сонымен

¹ Өленді рді аударған автор Гете. Избранные лирика, стр. 214.

бірге өлеңнің өлшемі де, тілі де, үйқасым ырғағы да шығыстың шағатай үлгісімен, шағатай мәдениетінің ақындарына ұқсас жазылады. Осыған айқын дәлел «Әліфби» өлеңі. Абай:

А. Әліф дек ай йузіңе ғибрат еттім,
Б. Би, бәлан дәртіца нисбат еттім.
Т. Ти, тілімнән шығарып турлі әбият,
С. Си, сәнай мәдхіза хұрмәт еттім,
Ж. Жем, жамалың қандай ақ рузи маған,
Х. Хи, халайық таппадым жәнім сәнан

деп араб әліппесіндегі 29 әріптің әрқайсының атымен бастап лирикалы-газель жазады да сөзін:

Я,— ярым қалай болар жауап сөзің!
Мәт қасың, тәштіт-кірпік, сәкін қөзің!

Абай адрессіз қызға арнаған осы бір өлеңінде араб әрпін түгел өңгере леп белгілерінде қанжығасына байлаш ап:

Үтір мен асты үстілі жазу да бар,
Болуға асты үстілі көнсөң өзің!

деген әзілқой мысқылмен бітіреді! Бұл не? Оған жауап беру үшін өзбектің XV ғасырдағы ұлы ақыны Науайдің:

Шаһзадаға айтты ол ғылым сүй деп,
Ғылымның цегізі сол «Әліф-би» деп,
Әліф — алаң өзінше үкты Фархад,
Би — бола тыңдау болмас содан артық.
Кайғы оның тал бойын билеп сүйіп,
Алтақ болды әліфті талша иші.

Осы сияқты Науай, басқа парсы, өзбек, шағатай ақындары тек жеке әріптерді өлең арасына әлде қалай пайдаланған болса, Абай бүкіл әріпті түгел алыш, тамаша шеберлікпен бір сәтте жазып шығады, сөз тіркестері, жүйелері қабысып, бірімен бірі жымдасып, бір ойға, бір мақсатқа қызмет етеді, бұл әрине оның, ақындық шабытының пәрменді қуатынан. Абайдың осы қуатын біз кейінірек «Оспанға» жазған жоқтау өлеңінде де көреміз, бұл, әрине, сыртқы формаға бойсұну немесе жалаң әріпке күйттеу емес, өйткені қанша сұлу жазылғанмен күр

Таңдамалы өлеңдері. Алматы, 1949 ж. 103-беті.

ғана әріпті айту да эстетикалық мән шамалы, бұл керісінше ішкі рухтың жемісі, ой ағымының желісі, ақындықтың тамаша өрнегі, төл үлгі, қолтума форма, тың сарын, қазак үлгісі. Дәлірек болу үшін өлеңді келтірейік:

Жайнаған туың жығылмай,
Жассанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай.
Жақсы өмірін бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек сұынбай,
Жан біткеннең түнілмей,
Жағалай жайлай дәулетін,
Жасыл шөбің қуармай,
Жарқырап жаткан өзенін,
Жайдак тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдактап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай —
Жақсы өлісің япымай!..

«Жа» әрпімен басталып «ай» мен аяқталатын бұл жоқтау өлеңі, ақындық арынның еркіндігі, сөздің өзінен өзі бұлактан акқандай тігісін білдірмей жымпиып тұтасып кеткеніне айғақ. Жыр шапкан аттай жосылып жатыр. Осы сықылды Абайдың «Жалын мен оттан жаралып», «Самородный сары алтын» атты шеберлікгің үлгісін көрсетерлік өлеңдері окушыны тамсандырады. Дыбысқа құйттеп құрылған өлеңді «аллитерация» деседі. Ол үлгі шығыс классиктерінен көбірек кездеседі, батыс ақындарында да жок емес. Бірақ Абай «күйттеуі» сол 14—15 жасындағы «Әліфби» мен барша әріпті бірақ тізіл өңгеріл әкетеді де тынады. Теренірек қараганда:

Үтір мен асты үстілі жазу да бар,
Болуга асты үстілі көнсөң өзің!

деген қорытынды жолында яғни соның өзінде зілсіз мысқыл жатыр, онысында әлі ашылмаған бір терең сыр бар сиякты? Оған жауапты кейінірек табамыз. Ал «Оспанға», «Самородный сары алтын», «Жалын мен оттан жаралып» — бұл әріпті тұгендеуден көрі, ақындықтан туған жеміс, «Әліфби» сиякты әріпке жалаң еліктеу емес. Батыс пен Шығыс ақындарында Абай тәрізді, «Әліфбиді» түгел өлең ету немесе бір әріппен бір ойды тұтас беру үлгісін біз кездестіре алмадық, сондықтан бұл Абайдың өзіне тән ерекшелігі.

«Әліфбиден» соң Абайдың сол жылдар күншығыс классиктеріне түрін, мазмұнын, үйқасын ұқастырып жазған өлеці — «Иузі раушан».

Иузі раушан, көзі гауһар
Лағылдек бет үші әхмәр,
Тамағы қардан наң биңтар,
Кашың құдрет, коли шигә...

Бұл да сол жас қезіндегі алғашқы көрген шығыс классигінің «ғаруз» үлгісі. Шығыс әдебиетінде ғасырлар бойы адам бейнесін, қуатын, сезімін — қымбатты, асыл затқа, жиһазға теңеу дәстүр болды. Сол сарынмен Абай да сұлудың көзін гауһарға, бетін «лағылдек» асыл тасқа теңейді, тамағы қардан ак, қолы шигә дейді. Бұл өлеңді айтып түрған ақындықтың есігін енді ғана ашқан жас Абай. Ал ержеткен, ақылы толған, кемеліне келген Абай не дейді, енді соған келейік:

Сөз айттым әзірет әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз,
Кәрілікті жамандап өлім тілең,
Болсын деген жерім жоқ жигіт арсыз
«Әсіре қызыл емес» деп, жиренбеніз,
Түбі терен сөз артық бір байқарсыз.

Бұл 1889 жылы ақынның 44 жасында үш ақынды сыйнап — бірі Көкбай өзінің поэмасындағы геройын ескі араб әдебиетінің геройы Эзірет Эли мен теңесе, екінші ақын Әріп Тәнірбердин өзінің «Зайда» атты поэмасындағы әйелдің көркін «алтын иек, сары ала қыз, гауһар жүзді» деп суреттейді, үшінші ақын қарлікте жамандайды. Бұл жерде Абай жалаң сөз, жылтыр тенеуді сыйнап, адам келбетін затпен, табиғатпен салыстыру сияқты шығыстың ескі дәстүрінен көрі адам сұлулығын өзінен, кейіпкердің ішкі сезім дүниесінен ізdegенін поэзияда «әсіре қызыл» арзан сөзден көрі, терен мағналы сөздің ұтымды екенін айтады. Сөйтіп Абайдың сыйнышыл реализмге мықтап ауысқанын көреміз. Тағы да бір мысал келтірейік. Ол 1866 жылы 8 марта Абайдың туған інісі Халиуллага жазған хаты¹. «Сізге ғизатлу уа хұрматлу ғазизи мукарам ініміз Халиулла мырзаға бізки ағаңыз Ибраһимдан дұғай сәлем...». Хат аяғына ағаңыз Ибраһим Құнанбай үғлы дану білесіз» деп көл қойған. Бұл

¹ «Қазақ әдебиеті», 12/VI 1959 жылы.

хат түгелдей сол замандағы ресми кеңсе, медресе тілінде, яғни шағатай тілінде араб, парсы сөздерін молынан колдана отырып жазылған. Абай заманының кітаби жазба тілі міне осындай еді. Эрине бұл тіл қарапайым халықта түсініксіз болды. Бірақ «Әліфби», «Иузи раушан», «Халиуллаға» жазылған хатында өмірден аулак халқына түсініксіз кітаби тілден Абай тез шайлығады. «Әліфбиге» еліктеу, алтын, күміске еліктеу де қалады, бұлар жалан форма екеніне көзі жетеді. Енді мұнан былайғы жерде өзінің ана тілімен, соның тәтті, шұрайлы, өткір, орамды үлгілерін шебер қолданып, дамытып, поэзияны, әдеби тілді байытады, қазақ сөздерін бал тамғандай тамылжытады. Ақын өзінің бұл ойын:

Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпак,
Наданның көңлін қойып, көзін ашпак.

деген өлеңінде анық сөздіреді. Абай біздің әдеби тілімізді ұстартушы, сомдаушы ақын. Ол бір ғана тіл ұстартып, жетілтіп қойған жоқ, ол тілді басқа мәдениеті жоғары үлттардың — орыстың, араб, парсының, шағатай тілдерінің сөз байлығын алғанда өзі айтқандай өлеңді «әсіре қызыл» яғни сәндеу мақсаты үшін емес, ана тілін толықтыру үшін, орынды, қонымды жерде ғана өз тілінегі соған лайық балама, түсінік берерлік сөз табылмағанда ғана алып отырган. Бірнеше мысал келтірейік:

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсекіз.
Білгендердің сөзіне,
Махаббатпен ерсекіз,— дейді.

Осы жердегі ғылым, дүние, махаббат деген сөздер араб сөзі.

Кейбіреуі, закунчик,
Ондырмассып берсе арыз.
Кейбіреуі пірге қол берген,
Іши залым, сырты абыз.

Закунчик орыс сөзі, пір—фарсы сөзі, абыз ерте заманнан ескі тіліміз. Ол кезде ғылым махаббат, пір, закунчик деген сөздер қазақ тілінде жоқ та еді. Абай қазактың қолтума сөздерінің өзін де ұстартып, талай-талай жаңа бояулы, жаңа рең, жаңа шырай беріп тың сөздер жасады. Бұған мысал: «құтырған ешкі көзденіп», «ала жылан

аш бақа күпілдектер», «қырқың мінсөн, қырқа аспас өңкей қыкым», «ұқсайды қаса сұлу шомылғанға», «Аяны бұлбұл қағып жүргізгендей», «Дегенге бұқа буға, азбан дуға» деген сияқты жаңадан ұстартылған астарлы сөздер.

Күншығыс әдебиеті Абайға үлгі емес, тек азық қана. Оған бірнеше тарихи себептер болды Абай а деп оқудың шымылдығын ашқанда көрген сахнасы шығыс болды, бірақ орысша оқып, қала өмірімен таныса бастағаннан кейін ол тәркі шығыстан өзгеше, басқа дүниені, алыс атамзаманғы күңгірт дүние емес, өзіне үндес, сырлас, қунделік өмірімен бір қазанда біте қайнап жатқан өмірді көрді — ол орыс өмірі еді. Ал «өнерді өнер үшін» емес, өмір үшін жұмсаған Абай жалаң искуствоға еліктеу, «Иузи раушан көзі гауһар», «Әлифби» сияқты жансыз сөздерден ғөрі:

«Катың етім, қазағың, қайран жұртый,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» — ды

артық көрді. Ол неліктен? Шығыс классиктері Фердауси, Низами жырлаған өмір мазмұны жағынан мың жыл бұрынғы дәуір, алыс та, жат та өмір еді, оқушы үшін ол бір ертегі, өткендеңі көрініс. Шығыс поэзиясының әсем өрнектеріне Абай тұшынса да, олар жырлаған өмір қалыбы, қойған мақсаты, заманаусына, халқының өміріне Үйлеспеді. Абай халық жоқшысы, алдымен поэзияда сол халықтың түйсігін, мұзын жырлайды, дервиш сияқты бірғана жеке, өз басындық болса кілегей, жалаң формагағана еліктер еді де, «алтын иек сары ала қыздан» ұзамаған да болар еді. Жоқ, Абай ол емес, заман үні, соның соққан тамыры, озат екілі болды. Сондықтан ол Шортан-байлар сияқты «баяғы замандағы», жойылған хандықты көксемеді, келешектің қамын ойлады.

Абай мұсылман азиясына тараған соғы-акындары Хожа Ахмет Яссави, Сүлеймен Бақыргани, Соғы-Аллајарды мектепте оқыса да оларды жақтамады, соғылық, мистикалық оған жат еді, сонымен бірге қазақтың ескі әдет, ғұрпы да оған жат болды. Оған да бірер дәлел: 1889 жылы Ақмола ведомостінде қосымша қазақ тілінде шығатын «Дала уалаяты» газетінде Машһұр Жұсіп Көпееў Құнанбайды мактап, өнен экене ас бермедін «ата-

даш бала тусигеді, ата жолын қусигеді» деп Абанды жамандайды, соған жауап ретінде Абай ғомендей өлеңді жазады:

Соры қалың, соккы жеген пышанамыз,
Қайтып, сұып жалғаннан қүсे аламыз,
Құр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтаншаққа нысанамыз.

Абай өлерінен бір жыл бұрын 1903 жылы 18 апрельде Семейдің соғыс губернаторы Сухотин қазак арасында өкіметке қарсы үндеу тарап жүр деп соны жедел тексеруге әмір етеді, әсіресе Арқат почтасы арқылы тіркеліп өткен Абайға ариналған құдікті хатты іздetedі. Осынан тінту жүргізген чиновник былай деп рапорт береді: «Мен сол сәтте-ак Шыңғыс болысындағы Құнанбаевтың аулына жүріп кеттім, 25 апрель күні, күндізгі сағат 12 де сол болыстың қазагы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауы мен оған тиісті сол қыстау маңындағы үш киіз үйге — бірі өзінікі, ексүі баласы Магауия мен Турағұллдікі — мұқият тінту жүргіздім. Тінту үстінде Құнанбаев пен Ибрагимовтардың көптеген сандықтары мен үйлердегі жазба хаттарын арестіге алдым». — Патша өкіметін састырган бұл хат Көкшетау молласы Шаймерден Коңығұловтікі, Абайға пантюркистермен одектасайық, дін мұсылман болып бірігейік соған атсалыс деп шақырған үндеу хаты екен¹, бұл ұсынысын Абайдың қабылдамай тастағаны мәлім. Манағыдан іздегендерің мынау ма деп Абай калтасынан әлгі қағазды алып беріпті де, осы бір адам қандай «накұрыс», танымасам да соңымнан қалмайды депті². Сонымен Абай мұсылман фанатиктеріне де, оның дін мұсылман ұранына да қосылған жоқ. Ал ол кезде Исмағұл Гаспренскілер мұны модаға айналдырған-ды. Абай өзінен бұрынғы қазактың ескі ақындары мен билердің де ата мұрасын құған ұнамсыз қылықтарын сыйрап, мансұқ етіп отырған.

Бұрынғы ескі биді тұрсаң барлап,
Мақалдап айтады екен, сез қосарлап,
Ақындары ақылсыз, надан келип,
Көр жерді өлең қыпты жоктай кармап .

Ескі бише отырмен бос мақалдаң,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап

¹ Қаз. Орт. архивы, фонд 64, іс 938, 145 листі.

² Тураш естегісінен.

Сөз түзеллі тыңдауши сен де тузел,
Сендерге де келейін енді аяңдал.

Батырды айтсам, ел шауып алған талаң,
Қызыды айтсам, қызықты айтсам, қыздырмалап,
Әништін күн өткізбек әңгіме үшин,
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап!

Осы арада да сыншыл ақын, әшейін атам заманғы әңгімеден ғөрі өз заманының тілегін, арманын қөксейді «Ақырын жылжығаннан қорықпа, бір жерде тұрганнан қорық» дейді қытай мәтелінде. Біз орысқа дейін араб мәдениетімен 6—7 ғасырдай өмір сүрдік, сондағы жылжығанымыз иненің жасуындаған, кәдімгі бір таязға келіп қайраңдан қалған кемедей бөгеліп қалдық. Заманаушыл, өміршіл ақын Абай мұны сезбей де койған жок! Өйткені, өмірден тыс поэзияның өзі де оған арзан, көрекіз, жалаң күйттеу еді. Елдің көбірек назарын аударатын Абай «Ескендір», «Масын», «Әзім» атты үш поэма жазды. Ия, мұның үшеуінің де такырыптары шығыс тұрмысынан, шығыс әдебиетінен Абайдың бұл поэмалардың қай кезінде жазғаны мәлімсіз, жылы көрсетілмеген, біздің ойлауымызша, егде тартқан кезі емес, жас кезінде жазған сияқты. Оған жоғарыдағы 1887 ж. жазған «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінен келтірғен «Сөз түзеллі, оқушы сенде түзел» дегендеге, ендігі ізdegені өртегі, ескі хикая емес, өз заман өмірі, мінездүкүліктары тақырыбына көшкенін айтады.

Ал жоғарыдағы үш поэманың сюжеті, тақырыбы шығыс классиктеріне ұқсағанымен де мұнда шағатай тілі, үйқасы, ырғағы мұлде жок, өз тілімен, қазак ұлтісімен жазылған Идея, мазмұнына келсек ол шығыс классиктерічен мұлде басқаша, ол заманың дәстүрінен көрі өз заманының қалыбына, мұддесіне сай жазылғаны байкалады. Мысал үшін «Ескендір» поэмасын алайық. Мұны алғаш рет жазған ұлы Низами XII ғасырда өмір сүрген. Поэчаның бас геройы Ескендір тақта отырған философ, ғалым, заныштан, мейрімді адам бол суреттеледі. Ал Абай поэмасында кан ішер, согыс құмар, дүннеге көзі гойчанғын мешкей патша болып суреттегеледі. Шындықта солай ғой! Низами поэмасының «Иқбал ғамә» (бақыт кітабі) деген екінші тарауында Ескендір айналасын-

¹ 16аý, А 1 Ж 1945 ж., 55 беті

дағы ежелгі заманың атакты хакімдері Аристотель, Аполлони, Гермес, Платон, Сократтар аталады, алайда олардың білгірлігі Ескендірге жетпейді. Ал Абай поэма-сында Ескендірдің тоймас аранын Аристотель ақылмен тойғызыады, тоқтатады. Аристотель ақыл иесі болып көрінсе, Ескендір зорлық иесі, арансыз, жалғыз өзі жалғанды жұтатында жеміт болып көрінеді. Бұл Абайдың орыстың сыншыл реализмінен алған әсері. Абай:

Бұл адам көз сүйегі деді ҳанға,
Тояма адам көзі мынмен санға,
Жеміт көз, жер жузіне тоймаса да,
Өлсе тояр көзіне құм құйғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тояма екен,
Канша тірі жүрсे де өлген күні,
Өзге көзбен бірден-ақ болады екен.

Сондықтан:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсан өзіңнің нәпсінді жең —

деп Абай оқушыға өсиет айтады. Сайып келгенде Шығыстан Абай не тапты деген заңды сұрап туады? Абай шығыс әдебиетін азық өтті, шығыстың классикалық мұрасының рационалды дәнін ғана алды, оның өзін де сыншыл реализмінің елегінен өткізді. Абайдың ұсташан үлгісі ұлы орыстың XIX ғасырдағы классиктері болды, ол бір ғана ұлылығымен емес, заманалығымен ақынның ойын тебірентіп, мұнымен табысып жатты, бұл жайында жетерліктей ілгері тарауларда баяндадық. Алайда бұған қарап Абай шығыстан қол үзді, немесе оны сыртқа тепті деген қортынды жасау да ұшқарылық болар еді. Бойлап қарағанда, Абай творчествосын да, өмір күресін де шығысты окта-текте жанап өтіп отырады, онсыз мүмкін де емес еді. Өйткені өмірге көзін тырнап ашқандағы алғаш сүйн татып, Мұқтар айтқандай, жағалауында өскен шығыс, кейде соның жылы лебі, ақынның өлеңдеріне сыйрын, бояуын тигізіп, елес беріп отырады, мысалы:

Сенсін жан ләззаты,
Сенсін тән шәрбәтті,
Сүлуды сүймектік,
Пайғамбар сүннәті.

деген тәрізді Бұған қарап Абай шығыстың жемісі деуге
де болмайды Өйткені бұл бояу, бұл елестер түбегейлі
әсер, тұбірлі көріністер емес, оқта-текте орынды жерде
ұндағы қалу ғана Бұл эхо естіледі, елестеиді, бірақ ол
акынның үнемі қоинында емес Міне Абай шығысы осын
дай Тек осылай ұғынсақ қана сағымды, сәуледен айырамыз
Алаида көзір ол кездегі шығыс жок Қазіргі шығыс
Абай тұсындағы емес, табиғаттаған, оянған, бостандыққа
жаппай жұмылған шығыс Сапа жағынан жаңа шығыс
Ол отарлық бұғауының кісениң үзіп шыққан Қытай, Ин-
донезия, Индия, Араб елдері, олар жаңа өмір жасап жа-
тыр, ендігі шығыстың болашағы зор, қақпасы кен Біздің
міндеттіміз орыс, европа классигімен бірге көзіргі шығыс-
тың да өмірін, тілін, бұл күнгі мәдениет өрнектерін де
зерттеу, игере білу, өйткені

Такаббар адамзаттың ұлымын мен,
Кұлдықсыз азаттықтың құлымын мен

деген ұлы Хафіздің арманы іске асып келе жатқан шы-
ғыс

АЛЫСТАН ҮШҚАН ҚАРЛЫГАШ

(*Абайдың өмірлік достары*)

Е. П. МИХАЭЛИС

(1841 - 1913)

Қазақ даласына саяси айып тағылып жер аударылған, алдыңғы қатардағы орыс ғалымдарымен Абайдың дос болуы, оның әлеуметтік-творчестволық өміріне тың жол ашты.

XIX ғасырдың бірінші жартысында саяси айыптыларды аударатын орындардың бірі патша үкіметінің орталығынан алыс Орынбор өлжесі мен Батыс Қазақстан болды. Мұнда, белгілі ақын Тарас Шевченко, Плещеев, Михайлов, кейбір Петрашевскийшілдер, Польшаның үлтбостандық қозғалысының қайраткерлері тағы басқа көптеген жер аударылғандар келген болатын.

Қазақ даласына саяси жер аударылғандардың саны 1882 жылдан бастап үдегі түсті. Бұдан бұрын әкімшілік жолымен сотсыз жер аударылғандардың негізгі көпшілігі Сібірде болды.

Сібір полициясының мәліметі бойынша, 1823 жылдан 1887 жылға дейін Сібірге 772 979 адам жер аударылған. Бұлардың көпшілігі алпысыншы жылдардағы Россиялық революциялық қозғалысқа байланысты. Мысалы, 1853—1862 жылдары 101 238 адам жер аударылған болса, ал 1863—1872 жылдарда бұлардың саны 146 380 адамға жеткен.

Патша үкіметі Россияда революциялық іс былай тұрсын, тіпті еркін ой білдіріп, «еркін сөз» айтқаны үшін де адамдарды түрмелерде шірітіп, каторгаларға айдал, Сібір мен Қазақстанға топтап шұбырта куды.

Қазақстанның даласына, Омбы қаласына жер аударылғандар темір жол жоқтықтан полицияның ресми бақылауына алынып, көлікпен Петропавлға, Қекшетауға, Ақмола мен Атбасарға, Семей қаласына, Керекуге, Өскеменге, Қарқаралы мен Зайсанға бөлініп таратылатын.

Жер аударылғандарды облыстарға бөлуді Омбы қаласы Даға генерал-губернаторы басқаратын, ал қалаларға бөлөтін облыстық соңыс губернаторлары еді. Жер аударылғандар үшін мұның кейбір айырмашылығы болды.

Өйткені, ол кезде тек қана Петропавлды, Семейді, Өскеменді, Павлодарды қала санына қосуға болатын еді. Ал Қарқаралы, Зайсан, Қекшетау, Ақтау мен Атбасарлар онша үлкен емес, бір-екі мың ғана халқы бар ірі поселкалар еді. Бұл туралы Ақмоланың губернаторы 1883 жылы майда Даға генерал-губернаторыла былай деп хабарлады: «облыстағы Омск мен Петропавлдан басқа барлық қалалар өте кішкентай, онда жер аударылғандардың күн төре алмауы былай тұрсын, керек десе мұнда жұмыс істейтін келісті үй де ж...».

Жер аударылғандардың тұрмыс-хауыт өте ауыр болды. Қөпшілігінің өмірі ылғи жоқшылық пен қайыршылықта өтті. Тек олардың біразы ғана жасырын саяси үйірмелер мен қөпшілік ұйымдарынан кейде шамалы көмек алагын. Жұмыс алу үшін департамент полициясының рұқсаты керек болды. Мәселен, Атбасарға жер аударылған мұғалім М. Н. Ивановский 1885 жылы қоқтемде жергілікті қазак мектебіне күзетші болуға рұқсат сұрады. Бірақ үкімет орындары осы болымсыз өтінішінде қабылдамады. Жер аударылғандар полицияның қатаң бақылауында болды. Бұлардың жазған хаттарын да өкімет орны оқып-тексеріп отырды. Қазақстанға саяси жер аударылғандар осындай ауыр жағдайда өмір сүрді. Семей қаласына дәл осы кезеңде саясій айыппен жер аударылып Н. Г. Чернышевскийдің, Н. В. Шелгуновтың шәкірті Е. П. Михаэлис келеді. Михаэлис пен Абай бірі патша өкіметіне карсы күресіп, өзінің адаптісін үшін өкіметтен жәберлік шегіп, Петербургтан өзі бұрын көрмеген көшпелі ел ортасындағы сығырайған Семейге келіп, екіншісі сол қыр даласынан «етек басты» болып, қалаға келіп білім қуып, серік іздеп, мұндасар кісі кезікпей жүргенде біріне бірі кез болады. Бұл орталықтағы Петербург пен қыр даласы тілдескендегі оқиға еді. Бірінен бірі қоңліне қуат алып, бұлар айрылmas дос, айнымас жолдас болады.

Евгений Петрович Михаэлис 1841 жылы 26 октябрьде, Петербург қаласында дворян семьясында туған. Евгений Петровичтің әкесі, Петр Иванович Михаэлис оқы-

E. P. Михаэлис

ған, мәдениетті адам болған, семьясында: Николай, Александр, Евгений деген үш ұлы және Людмила, Мария деген екі қызы болады. Ол сыртқы істер министрлігінде, кейіннен соттар палатасында қызмет істейді. 1839 жылы Санкт-Петербургтың қала начальнигі болады, 1848 жылы отставжага шығады. Шлиссельбург уезінде Михаэлистердің «Подол» деген кішкене иелігі болған.

Михаэлистің шешесі Евгения Егоровна балаларына зор тәлім-тәрбие берген өте саналы әйел екен. Михаэлистің қарындасы Л. П. Шелгунова: «Менің шешем өте ақылды әйел еді, Пермьге жер аударылған — Герценмен

және Оболенскийлермен¹ танысуы аркасында кітапты қөп оқып, дүние тану жолымен шұғылданды. Расында ол залдыңғы қатардағы әйел болатын. Жетпіс жасқа жеткенше оның акыл-ойы, үфымы өзгермеді. Келешек жастарға ол умітлен қарады, бет ажарынан да айырылған жок, тіпті менің шешем сол уақыттың өзінде отызыншы жылдар аяғындағы әйелдердің правосы, әйелдердің еңбегі жөнінде сөз қозғаушы еді²,— дейді. Михаэлистің шешесі сонымен бірге тамаша музыканы болады. Ол бірнеше рет концерттерге қатысады, музыка сабағын да әқытады. Евгения Егоровна көрнекті демократ, жазушы Н. В. Шелгуновтан кеңес алғып, оның көрсеткен кітаптарын оқиды.

Михаэлистің апасы Людмила Петровна, Н. В. Шелгуновтың әйелі, революциялық қозғалысқа белсене қатынасады, бұған байланысты тұтқынға да алынады. Людмила революциялық жұмыспен шұғылданып, өзіне тапсырылған міндеттерді сеніммен аткарады. Ол осы жолда өзінің қүйеуі Н. В. Шелгуновқа өле-өлгөнші шын адал, мызғымас серік бола біледі. Бір ғана Шелгунов емес, революциялық демократтардың басқа көрнекті қайраткерлерінен жан аямай жәрдем көрсетеді. Мысалы, қүйеуімен бірге Нерчинск каторгасындағы ақын-революционер М. И. Михайлловтың каторгіден кашу жұмысын ұйындастырады, бірақ іс сәтсіздікке ұшырап, қолға түсіп, қүйеуі екеуі де тұтқынға алынады. Оның орыс тіліне аударған көркем әдебиет шығармаларының ішінде Чарльз Диккенстің кітаптары да бар еді.

Ол бірнеше журналдарда қызмет істейді, Түркстан өлкесіне арналған ең бірінші оқу кітабын құрастырады. Орыс халқының ұлы қайраткерлері Герцен, Огаревтермен де жақсы таныс болады. Оның үйіне кезінде орыстың атакты жазушылары, ғылым қайраткерлері Чернышевский, Добролюбов, Писарев, Полонский, Тургенев, Лев Толстой, Писемский, Аполлон Майков, Некрасов, В. О. Ковалевский тағы басқалары жиі-жиі келетін болған. Евгений Петрович Михаэлис те өзінің сүйікті апасының үйіне көп барытын еді. Жас Михаэлиске осындай ор-

¹ Князь Оболенский Е. П. 1825 жылы болған патшаға карсы қозғалысқа қатысқан демократ, белгілі декабристердің бірі

² Л. П. Шелгунова — «Из далекого прошлого» СПБ 1901 г. стр 11.

танаң идеялық ыкпалы үлкен әсер етеді. Евгений Петрович өзінің ақылды апасын әрі катты құрметтейді, әрі өте жақсы көреді, кейін өзінің қызының атын Людмила деп кояды.

Михаэлистің қарындасы Мария Петровна да Россиядағы революциялық қозғалысқа белсene қатысады, ол Чернышевскийдің шәкірті болады. Патша үкіметі 1864 жылы 19 майда Чернышевскийді халық алдына шығарып, азаматтық өлімге бұйырып, шартты өлім жазасын колданған кезде, Мария Петровна бүкіл топты жарып Чернышевскийге ғүл лақтырып халақтың назарын аударады, бірақ полиция табанды Марияны тұтқынға алып, өзінің туған жеріне аударып, полициялық бақылау кояды¹. Кейін Мария Петровна «Земля и Воляның» көрнекті қайраткері Н. Н. Богдановичке тұрмысқа шығады. Өзінің туған жерінде ол ұста дүкенін ашады, дүкенде студенттер жұмысшы болып жүріп, шаруалардың арасына революциялық насиҳат ісін жүргізеді. II Александр патшаны өлтірмек болған А. К. Соловьевтың ісімен байланысты деп Мария Петровнаны тұтқынға алып 1879—1881 жылдар атакты Петропавл қамалына қамайды.

Міне Е. П. Михаэлис осындаған семьяда тәрбиеленеді. Бала кезінде оны француз тілін үйрену үшін Шевалье деен адамның үйне тұрғызып оқытады. Евгений Петрович алдымен Петербургтегі екінші гимназияда оқып, кейіннен Александр Лицейіне түсіп, мұнда үш жыл оқиды Лицей ақсүйектерге ариалған оку орны еді, онда оқығандар әкимшілік сатыдан тілеген қызметін ала алатын, бірақ Михаэлис мансап іздемейді. Лицей білімі Михаэлисті қанағаттандырмайды, ол Петербург университетінің физика-математика факультетінің жаратылыс бө-

¹ Сол кездегі Петербургтің әлеуметтік топтарына жақын болған адамның бірі Е. А. Штанкшнейдер осы уақиға туралы өзінің құнделік дәптеріне 1864 жылы 26 июльде былай деп жазған «дарға таңылған Чернышевский Маша Михаэлис бір топ гүл лактырды. Бұл уақиға 1864 жылы 19 майда сағат таңертенгі 8-де Петербургтің Мытный алаңында болды» Сонымен бірге Штанкшнейдер Машаның ерлігін көзімен көргенін айтады Қызыды тұтқынға аттанды ол полициейскийді ақмак деп жекіріп, пәуескесінің шине кірмекши болғанда, поліцейскийді оған кіргізбей, пәуескесін артына отырғызыды. Кейін қыздан «Чернышевский сенин туысқаның ба, оған неліктен гүл тастадың дегендеге, жауап алып отырған тергеушіге «мен оған ғашықтын» деп көлемеж ғып, мазақтаған еді» — дейді

«Голос минувшего» № 4, 1916 г. стр. 49—50.

ліміне емтихансыз түседі. Ол кездегі жастарға жаратылыс гану ғылымы өте қызықты еді, өйткені жаратылыс тану ғылымы жастардың ақыл-ойын өсіріп, дүниеге материалистік көзқарасын қалыптастыруға жәрдем ететін.

Михаэлистің дәуіріндегі жаратылыс тану ғылымының даңқты оқымыстылары Сеченов, Мечников, Менделеев, ағайынды Ковалевскийлер, Тимирязев, Павловтардың атағы жер жүзіне тараї бастап еді. Бұлар кейінгі буынға үлгі болып, жастарды ғылымға шақырғандай әсер ететін.

Евгений Петрович Михаэлис университеттегі үш жыл ішінде өзінің зеректігімен, үғымталдығымен, жақсы мінезімен, керемет шешендігімен қөзге түседі, ол студенттер ортасында әрі беделді, әрі ықпалды болады, оның айтқанын студенттер ықласымен, мейлінше маңыз беріп тыңдайды.

Орыстың революциялық қозғалысының тарихындағы бұл бір ірі, ерекше қызу кезең еді. Он тоғызынышы фасырда Россияда болған революциялық қозғалыстың дамуын В. И. Ленин сол кездегі таптардың қатынасуына сәйкес үш түрлі дәуірге бөледі:

бірінші дәуір — дворяндар қозғалысы дәуірі 1825—1861 жылға дейін;

екінші дәуір — әр тектілер, яғни буржуазиялық-демократиялық қозғалыс дәуірі — 1861 жылдан 1895 жылға дейін; Үшінші дәуір — пролетариат қозғалысы дәуірі — 1896 жылдан кәзірге дейін деп 1914 жылы жазған еді¹.

Е. П. Михаэлис революциялық ағымның осы екінші дәуірінің «алпысыныш жылдар қозғалысы» деп аталған қозғалыстың белсенді қатысушысының бірі болады, осы «алпысыныш» жылдардағы ұлы революцияшыл-демократ Чернышевский бастаған қозғалыс патша үкіметіне, оның орыс шаруаларын езуіне қарсы бағытталды. Россиянда шаруаларды крепостниктікten азат ету туралы реформа қабылдады. Патша өкіметі шіруі жетіп, қүйрөйін деп келе жатқан помещиктік құрылышты осылайша корғап қалмақшы болды. Бірақ бұл алдамыш реформа халықтың наразылышын, әлеуметтік сана-сезімнің өріс-

¹ В. И. Ленин. XVII том, 341-бет, 3-басылуы.

теуін тоқтата алмады, бұл реформа қалың шаруалар бұкарасының тұрмыс халін бұрынғыдан да ауырлата түсті. Өйткені, жеке басы азат етілгенімен орыс шаруалары тұрмыс, шаруашылық жағынан помешиктерге мұлдем бағынышты күйінде қала берді, олар жерсізденіп, бұрынғыдан да жүшті қаналуға душар болды. Сонымен бірге бұл реформа Россияда арзан жұмысшы қолы көбеюге байланысты капитализмнің дамуына жол ашты.

Россиядағы патшалық режимге, жаңа шыққан алдамшы реформаға қарсы 60-шы жылдың басынан-ақ наразылық өсті. Шаруалар көтерілісі, студенттердің толқуы кен өрістеді. Россияның түлкір-түлкірінен астанаға окуға келген жастар Герцен, Добролюбов, Чернышевскийлердің жанды қозғар жалынды сөздеріне қатықтай ұйып, болып жатқан қатал саяси оқиғаларға тек наразылық білдірумен тынып қана отыра алмады.

Е. П. Михаэлис сол XIX ғасырдың 60 жылдарында өріс алған студенттер қозғалысында ерекше міндеп атқарады. «Расында университетте студенттер арасында ол белгілі орын алды. Бір күні кешке М-ге (Михайлов-қа — Э. Ж.) Добролюбов келіп: «Михаэлис деген студентлен танысайын деп едім, ол жөнінде ізгі сөздер естідім, ол маған келіп амандаусын күтпей-ақ, өзім іздел келдім»¹, — деді. Михаэлистің атқарған қызметі жөнінде жазушы П. Д. Боборикин былай деп жазады: «Студенттер үйрмесінде «Әкелер мен балалар» (Тургеневтің романы — Э. Ж.) жарықта шықпай тұрып, жақсы идеяны колдаушы студент Михаэлиспен таныстым. Ол Шелгуновың бауыры, сол кездегі студенттердің басшысы, М. И. Михайловтың досы еді»².

Боборикин тағы былай деп жазады: «Мен кірген үйрімде шешуші рольді атқарған Михаэлис пен ағайынды Неклюдовтар еді. Қозғалыста «старостанын» міндептін атқарған Михаэлис болды. Ол ақылды да, іскер де болатын. Сыртқы түрінің өзінде лицейліктерден студентке

¹ Л. П. Шелгунова, «Из далекого прошлого», 1901, ст. 109

² П. Д. Боборикин, «За полвека», М. Л., 1929, стр. 154

П. Д. Боборикин, патша үкіметі реформа туралы манифест жариялаған күні, 1861 жылы 19 февральда Михаэлистің үйінде болған революцияшыл үйрімеге қатысқан. Онда ақын революционер М. И. Михайлов пен Е. П. Михаэлистің реформаны қатты сынапанын, оның алдамшы манифест екендігін әшкерелегенін өз құлағымен естігенин айтады.

көшкен, ұнамды, Тургенев суреттеген сияқты нағыз та-за қанды нигилист¹ еді. Бұл үйірменің ішінде Чернышев-скийге бірден бір аралас адам сол ғана еді, өйткені Чернышевскиймен ол М. И. Михайлов арқылы байланысты болғанға ұқсайды»².

Осы пікірді қуаттап студенттер қозғалысының бел-сенді қайраткерлерінің бірі Л. Ф. Пантелеев өзінің есте қалғандарында былай деп жазады: «үйірменің басшылық қызметінде студент Михаэлис болды. Бұл студент Н. В. Шелгуновқа жақын жүрді және комитетте қатаң ұсыныстарды қуаттап отырды»³. Михаэлис туралы Н. В. Шелгунов: «Михаэлис тамаша жеткіншек, мен көр-ген жастардың ең жақсысы еді. Одан кейін мен ондай уытты жасты көргенім жоқ. Оның жарқын жүзінде, арыстандай айбат, қажырлылық, турашылдық бар еді. Өзін-өзі жоқ қып жіберуге дейін баратын, онда ерлік, мықтылықпен қатар токтамдылық, көңілділік, сондай жанға ыстық жағымдылық, жұғымдылық қасиеті де бар еді»⁴ — деген еді.

Енді бір жерде Шелгунов тағы былай дейді: «Ол тамаша дарынды, қажырлы жас болды. Ол кезде мұндай келісті адамдар сирек кездесуші еді»⁵.

Петербургтегі революцияшыл-демократтардың алдыңғы қатарындағы адамдармен жақындасу Е. П. Михаэлиске зор эсер етеді. Михаэлис Шелгунов пен Чернышевскийдің әрі досы, әрі адал шәкірті және солар бастаған істі жүргізуі революционер-демократ болды. Михаэлис патша самодержавиесіне, крепостниктік құрылышқа барынша қарсы болды. 1861 жылғы реформа кезінде Чернышевскийдің көзқарасына толығымен қосылды және оны қуаттады.

Россия тарихының осы бір революциялық белесінде,

¹ Нигилист деп ымрашыл, қартартпа элементтер патша режиміне қарсы адамдарды атаған «Нигилист» деген термин «барлығына қарсы» деген сез мағнасында. Шынында бұл саяси бағыттағы патша үкіметінін жауларын әдей «құбжық» қып көрсету үшин келемеждеп айтылған Нигилистер өз заманындағы халық мұддесін жоқтаушылар еді. Мұны солай түсіну қажет.

² Сонда, 170-бет.

³ А. Ф. Пантелеев Из воспоминаний прошлого «Academia» 1934, стр. 182.

⁴ Н. В. Шелгунов. Воспоминания, 1923, стр 36

⁵ Юбилейный сборник литфонда, 1859—1909, стр 408.

жасырын революциялық үйірменің жетекшісі болып, Михаэлис революциялық ұрандар жазып, оны тарату жұмысына үзбей қатынасады. Ол жылдарда революцияға шақырған ұран, үндеулер, прокламациялар өте көп болады. Оның кейбіреулері халық ортасында үлкен баға алады. Жұртшылықтың назарын тез аударады. Мысалы, Чернышевский жазған «Мырзалардағы шаруаларға» және Шелгунов пен Михайлов жазған «Солдаттарға», «Жас ұландарға» деген листовка-үндеулер жүртшылыққа тез тараиды, үлкен әсер етеді. Ақын М. И. Михайлов жазған «Жас ұландарға» деген прокламация 1861 жылы Лондон қаласындағы Герценнің «Орыстың еркін баспа-ханасында» басылып, жасырын турде Россияға жеткізіледі.

Михайлов бұл прокламацияны либералдық-профессор Всеволод Костамаров арқылы тараттырады. Костамаров полицияның тыңшысы еді, ол мұны қолма-қол мәлімдейді, ел көзінше өзі де «тұтқынға» алынады. Михайлов мұны сезеді де, Шелгунов пен Михаэлистің ақылымен өзінің тұрғын үйіндегі прокламацияны алып, басқа жерлерге таратып, бір тобын почта арқылы алыс аудандардағы ірі-ірі аксүйектерге жіберіп үлгіреді. Бірақ көп ұзамай тұтқынға алынады, оны Шелгунова мен Михаэлис ертіп шығарады. Осы уақыға жөнінде кейіннен ол былай жазған:

«Полиция жауап алғанда менен Чернышевский, Добролюбов, Герцен туралы ғана сұраған жоқ, жас Михаэлис пен оның апасы Шелгунова жайында да катты сұрады... Бұл мырзалармен сойлесу маған өте ауыр болды. (Мырза деп полиция начальникін айтады — Э. Ж.) Жауап алғанда өте корқытып, қорлап, зәре үшырып отырды Әсіресе, қоймастан түрлі адам аттарын қайталап айтып сұрады. Іштен мен олардан сескенсем де, сыр берmedім. Олар пышақпен ойнаған сиқыршыларға ұқсады... Әсіресе маған Вене (Е. П. Михаэлис — Э. Ж.) туралы көп сұрақтар койды. Ол деревнядан қашан келді, Петербургте болды ма? Мен шет елден қашан қайттым? Осылардың бәрі сұралды. Эрине, бұл сұрақтар мені қамалға камар алдында қойылды»¹.

Ақырында Михайлов бар жінәні өз мойнына алып, жолдастарын, әсіресе Михаэлисті көрсетпей, аман сак-

¹ М. И. Михайлов — Записки, 1922 г., стр 30—36.

тайды. Өзі Сібірге жер аударылып, көп үзамай айдауда қайтыс болады.

«Жас ұландарға» деген үндеудің авторы, шынында Н. В. Шелгунов еді, бірақ ол Михайлотовтың катынасуымен жазылған болатын. Үндеу расында 60-жылдардағы орыс революцияшыл-демократтарының саяси платформасы болды. Бұл үндеудің саяси бағыты Михаэлиске де зор әсер етіп еді.

Үндеуде 1861 жылғы реформа талданып, оның мазмұны қатты сыналды. Крепостнойлық правоның жойылуына байланысты Россияның саяси жайы, халық тұрмысы үндеуде айқын көрсетілді. Үндеуде патша өкіметі де, оның алдамшы реформасы да, екіжүзділік саясаты да қатты сыналды. Үндеудегі революцияшыл-демократтардың негізгі әлеуметтік бағыты осындай бола тұрса да, оның саяси талаптары айқын, нақты қойылмаған еді.

1861 жылы сентябрь-октябрь айларында Петербург студенттерінің қозғалысы бүрк ете түседі. Бұл қозғалыстың тез шығуына мынадай жағдай себеп болды. Жана ережелер мен жана нұсқауларға сәйкес университетте студенттер өздерінің депутаттарын сайлай алмайтын болды. Жәрдем кассалары жабылды, оку ақысы көбейтілді, студенттік форма киілмейтін болды. Студенттердің кітапханасы және оку үйлері жабылды. Студенттер бұған көне алмай реакцияға қарсы құреске шығады. Олар көтеріліс жасайды, полициямен және әскер бөлімдерімен қару алып шайқасады. Барлық бостандық сүйгіш жандар олардың құресіне зор көніл аударып қарайды. Студенттердің корған «Колоколдың» бетінде Герцен мен Огарев мақала жазады. Чернышевский «Современникте» мақала жазып, студенттер қозғалысын ашық қуаттайтын және олармен кеңесіп, ақыл беріп, байланыс жасап отырады. Студенттердің көрнекті басшысының бірі, үйымдастырушысы Михаэлис болады.

Россиядағы тұңғыш студенттер қозғалысының үйымдасуы жөнінде «Россиядағы жұмысшы қозғалысының жәйі» деген белгілі кітаптың авторы В. В. Берви-Флеровский бұл туралы өзінің естегілерінде былай деп жазады:

«...Мұндай іске кірісу үшін студенттер өздерінің жақсы дайындалғанын көрсетті. Олардың ортасындағы Михаэлис деген біреу, бұл жұмысты іске асыруға өте ақылды жоспар жасаған. Студенттер бірнеше үйірмеге бөлін-

ген, Михаэлис олардың ішінен сенімді, іскерлерін іріктең алып, орталық басшы үйірме жасаған, олар пәтер үйде не басқа жерде құпия жиналып, мәселені талқылап, не істеуді ыңғай көпшілік дауыспен шешіл отырған»¹.

«Михаэлис арқылы біз университеттің тамырының қалай соғуын білуші едік», — дейді Шелгунов.

Көп ұзамай латша үкіметі көтеріліске катынасқаны үшін Михаэлиспен бірге үш жүздегі студентті тұғқынға алады. Ишкі істер министрінің және Петербург генерал-губернаторының басшылығымен құрылған ерекше комиссия біржарым айдай тергеу жұмысын жүргізеді. Комиссия 32 студентті оқудан шығарып, көтерілістің басшыларынан алты студентті жер аударумен тынады. 1861 жылы декабрьде Михаэлисты Петрозаводскіге жер аударады. Бірақ, губернатор А́рсеньевтың — «қаладан 20 шақырым жердегі қыз ұзатқан тойға катынасты», — деңгей өтірік жаласын сылтау етіп, 1863 жылы Михаэлисти Тобол губерниясындағы Тара қаласына жібереді.

Н. В. Шелгунов — «Сібірге, тіпті Тара қаласына 18 жастағы баланы жер аудару баланың келешегіне балта шапқандық еді, расында да Михаэлис Сібірде қалды. Михаэлис ынды дарынды адамдар көрі тарихпен бірге жасына жетпей қартайды»² — дейді.

Революциялық жүртшылық Михаэлисті айдауда жүргендеге де ұмытқан жок. Төрт жыл өткеннен кейін 1865 жылы шет елде, Женева қаласында басылып шықкан М. И. Михайлловтың өліміне деген атты шағын кітапшада оның аты сүйсініл аталады.

Тара қаласында Михаэлис алты жыл тұрады, 1869 жылы оны Семей қаласына жібереді. Мұнда ол 13 жыл тұрады. Семей қаласында жүргендеге Е. П. Михаэлис Абаймен танысады, оның келешегіне үлкен жол сілтейді.

Семей қаласында саяси айып тағылып, айдалып келген жүз шамалы адам бар еді. Ол кезде Семей қаласында 2000-дай ғана халық тұратын, ол топырак пен күм басқан шеткөрі, көнілсіз қаласымак еді.

Жағдай осындай бола тұрса да, Семей қаласы Сібірге қараған қазақ даласының өте қажетті сауда орны

¹ B. B. Берви-Флеровский, Голос минувшего № 4, 1915 г. стр. 156—157

² Эдебиет корының мерекелі жинағы, 1859—1909 ж 408—409. беттер.

болды. Темір жол қатынасы болмаса да, Орта Азиямен, Қытаймен сауданы дамыту үшін Семей қаласы Россияның негізгі сауда базасының бірі болды. Сауда жұмысын өркендету үшін Ертіс арқылы жүретін кемелер Семейді басқа қалалармен байланыстырып отырды. Ертіспен төмен қарай қытайдың товарлары жіберілсе, жоғары қарай, былғары және басқа Сібір товарлары жөнелтілді. Оған қосымша Семей облыстың орталығы болды. Бұл облысқа Өскемен, Павлодар, Карқаралы, Зайсан және Семей уездері қарады. Ол кезде қала халқының дені алып-сатар саудагерлер, олардың көпшілігі орыстар, татарлар, ұсақ қолөнершілер болатын. Қала жөндемеген, мәдениет те артта қалған-ды. Қаланың халқы көбіне арақ, сыра ішіп, той жасап, діни мейрамдар өткізумен болатын. Қаланың тәуір жағында Орта Азияның алып-сатары, байлары тұрды. Патша үкіметі саяси жауларын айдайтын ұлан байтақ Россия мемлекетінің алыс түпкіріндегі Семей қаласының сыр-сипаты осындай еді.

1870 жылдан 1880 жылға дейін Семей қаласына саяси айыпталған әртүрлі ұлттардан 120 адам айдалып келді. Олар белорус, грузин, украин, еврей, поляк, армян тары басқалар. Бұлардың мамандығы да әртүрлі болатын: студент, жұмысшы, дәрігер, оқытушы тағы-тағылар. Бұлар сонымен бірге әртүрлі саяси топта болған адамдар еді.

Саяси жұмысына байланысты айдалып келгендер айдаудың, бақылаудың қын жағдайына төзе жүріп, өз күштері жететін істерін істеуден тартынған жоқ, қайта қайраттана, шоқтықтана жүріп халыққа жәрдем тигізуғе талпынды. «Айдалып келгендердің алдыңғы қатарлылары өздеріне тың өлкедегі халықтың тұрмысын, жаратағылыс байлығын зерттеп, мәдени қоғамдар, ғылми мекемелер үйымдастырып, көп еңбек сінірді»¹.

Осындай игілікті істерді бастап, зор жігермен мәдениет негізін қалағандардың бірі Е. П. Михаэлис болды. Ол 1869 жылы Семей қаласына келген соң Ішкі істер министрінің арнаулы рұқсатымен әскери губернатордың жанындағы облыстық басқармада ерекше талсырмаларды орындағын кіші чиновник болып қызмет істеді. 1871 жылы минералды отын шығатын өндіріс орнын

¹ Швецов. Батыс Сибирде саяси жер аударылғандардың мәдени жұмысы, «Каторга және айдау», № 3, 4, 10, 1928 жыл.

зерттеу үшін ол Зайсан уезіне командировкаға барды. Сонымен қабат Тарбағатай, Сауыр тауларындағы жөн мұз төбелерді де зерттеді. Михаэлис келесі жылы да зерттеу жұмысын жүргізді, бұл кезде ол аға чиновник болп істеуші еді. Мұз тауларын зерттеу жұмысының жемісті нәтижесін мақала етіп Орыс география қоғамына жазып жіберді. География қоғамы ол мақаланы өзінің «Известиясына»¹ бастырып шығарды.

Михаэлистің ұсынысымен 1878 жылы Семей қаласында облыстық санақ комитеті ұйымдастырылды. Бұл комитет қазақ өлкесіндегі экономика, тарих, шаруашылық және табиғат мәселесін зерттейтін ғылыми мекеме болды. Евгений Петрович сол комитеттің тұнғыш секретары болып қызмет атқарды.

Облыстық Комитеттің жаңынан Михаэлис алғаш рет кітапхана ұйымдастырып, мол кітап қорын жасады. Қазіргі Семей қаласындағы Гоголь атындағы облыстық көпшілік кітапханасы соның негізінде құралып еді. Михаэлис пен Абай тұнғыш рет осы кітапханада кездесіп, танысады.

Михаэлистің басшылығымен 1883 жылы Семейде тұнғыш өлкетану музейі ұйымдастырылды.² Михаэлистің бойындағы жалындаған қоғамдық, ғылыми талант сан алған еді. Жыл сайын ол экспедицияға қатынасып отырды. 1879—1880 жылдар Ертіс бойымен өрлең Ертіспен журеттің кемелердің жолын, Ертістің іірімдерін, Зайсан көлін зерттеп, су жолы картасын жасады, осыған байланысты қоپтеген ғылыми материалдар жинағы.

Сібірдің және Солтүстік Жонгарияның моллюскелерін зерттеп, ол талай жаңалық ашты. Ол жаңалықтарын орыстар да, шет ел ғалымдары да колладады.

Саяси жұмысы үшін айдалып келген белгілі ара өсіруші (пчелевод) А. Н. Федоровпен бірге Михаэлис Алтай өлкесінде ара өсіру жұмысын өркендешу мәселесімен де шүғылданады. Бұл жөнінде ол американдар мен француздардан орыс арашыларының тәжірибесінің артық екендігін дәлелдеді.

Михаэлис Шығыс Қазақстанның тау-кен орындарын, өсімдіктері мен географиялық ерекшеліктерін уздіксіз зерттейді. Оның бірнеше ғылыми мақалалары да жарияланды. Орыстың атағы әйгілі ғалымдары: Д. И. Менде-

¹ Известия РИГО, II том, 1874 ж 122—126-беттер.

леев, А. О. Ковалевский, Н. В. Шелгунов және Л. Ф. Пантелеевтермен ол үнемі хат жазысып, пікір алысып отырды. Михаэлис дала қазақтарының төтенше съездеріне де катынасады. Семей мен Қарқаралы арасынан тас жол салу жұмысын зерттейді.

Семей қаласында және қазақ даласында сауда жұмыстарының, ұсақ өндірістердің жайын тексеруге де ара-ласты. Облыстың жай-күйі туралы үнемі баяндамалар, есептер жасал отырады. 1881 жылы Михаэлис уездік соттың және облыстық прокурордың міндетін атқарады.

«Қыр қазақтары» туралы заң жинағы Михаэлистің катынасымен шығарылады, ол жинаққа Михаэлистің баяндамасы толығымен кіреді¹. Осындағы істердің нәтижесінде Евгений Петрович қыр қазақтарының тұрмысын, өмірін жете біліп зерттейді және сол қазақтарды бауыр тартыш, тузындағы жақсы көреді.

«Евгений Петрович талай жаңалықтар ашу жолында еңбек етті. Откен ғасырдың 80 жылдарында ол әуеде қалқып жүретін көзіргі аэроплан деп аттайтын аппарат ойлап шығарды. Бірнеше рет тәжірибе жасауының арқасында, Михаэлистің моделі жерде жүгіріп жүріп, әуеге тез көтерілетін болды. Ол сонымен қабат әуеде ұшып жүретін аппараттың ғылымдық принципін дәлелдеді. Бірақ ол ойындағысына жете алмады. Оның тәжірибесі мен ғылыми жолында кейіндегі аэроплан жасап шығарушылардың пікірі бір еді»².

«Е. П. өзінің лабораториясында жерден қазылып алынған пайдалы тастарға да зерттеу жасады, әсіресе алтын өндірісіндегілер оның ақылын тыңдал, көп пайда тапты. Ол бүмен жүретін қайықтарды шығаруды да ойлады, жасап та көрді. Ол өлген соң оның үйінде толып жатқан қайықтардың, кемелердің чертеждері, ғылымдық-математикалық терең есептері мен түрлі жобалары табылды. Кім біледі, мүмкін, сол қағаздардың зор ғылымдық құны да бар шығар»³.

Михаэлистің ғылымдық енбегі ғылымның сол кездегі көрнекті қайраткерлеріне мәлім болды. Ол орыс тілінен басқа ағылшын, француз, неміс тілдерін де жақсы білді.

¹ Е. П. Михаэлистің естеліктері Географиялық қоғамның Батыс Сібірдегі бөлімшесі. VIII шығармасы, 1914 ж.

² География қоғамының Семейдегі бөлімінің жинағы, VI шығ. 1917 ж. З-бет.

³ Сол қоғамның жинағы, XI шығуы, 1914 ж. З-бет.

Сондыктан да ғылымның жаңалығымен үздіксіз танысып отыратын. Қазақстан аймағын жақсы зерттегені үшін Михаэлис Орыс география қоғамының медалымен нағрадталды. Денсаулығы нашарлаған соң өзі сұранып Михаэлис 1882 жылы Өскемен қаласына келіп, акциялық мекемеде қызмет істеп тұрады. Бірақ бұл кезде де Семейден қол үзген жок, жій-жій келіп, катынасып отырды. Өскемен қаласында да бұрынғысында әр алуан ғылыми-мәдени қызметтер атқарды.

«Өскемен қаласында Е. П. Михаэлиспен кездескенімді айтпай отыруыма болмайды дейді,— профессор Сапожников,— өйткені Е. П. Батыс Сібірдің генерал губернаторының (Казановтың — Э. Ж.) бүйрығымен Нор-Зайсан көлін, оны қақ бөле ағатын Тынық Ертіс өзенін зерттеп өте толық карта жасады. Бірақ бұл еңбек осы уақытқа дейін жарыққа шықласа керек, Е. П. Михаэлис бізге келешектегі сапарында талай тамаша істер істейтіндігін мәлім етті»¹.

Бұкіл әлемге даңқты, совет геолог², академик В. А. Обручевпен бірге 1911 жылы Е. П. Михаэлис Ертіс-Тиң күмын зерттейді. Алтай тауларының бірнеше жерінен алтын шығатын орындар табады, калай дұрыс пайдаланудың жолын көрсетеді.

Е. П. Михаэлистің тапқан алтын шығатын жерлері көзірігі күні де ірі алтын өндірістеріне айналып отырғаны мәлім.

Е. П. Михаэлис Өскеменде 31 жыл тұрды. 1913 жылы 2 декабрьде 72 жасында жүрек ауруынан қайтыс болды.

«Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы интелигенцияның ішіндегі жалынды жас айдауда, байлауда журсе де қажымай-талмай халыққа еңбек сіңірді. Ол қарандырылған шетте шырақтай жанды. Жайнаған жанның жалынды қызметі, жұлдыздай жарқырап шыққан ғылымдық еңбегі кезінде бағаланбағанына қайғырамыз», — деп жазды Орыстың географиялық қоғамы.

¹ В. В. Сапожников, «Катон и его источники», Томск. 1901 г. 65 стр

² Е. П. Михаэлистің ғылыми еңбегі жөнінде академик В. А. Обручев 1947 ж. автордың атына жазған хатында былай дейді: «Тарбагатай, Саур, Алтай тауларын зерттеген жұмысы жөніндегі кішкене есебі менің еңбегімнің ішіне кірді. («История геологического исследования Сибири», 3-том, 1851—1888 ж. Академия баспасы, 1934 ж. 67-бет).

«Егер заманы басқа болса, Михаэлис екінші Менделеев болушы еді. Ол қырланбаған өткір алмаз еді, бағаланбай арманда кетті». «Ол қараңғы қыры далада тот басқаң асыл тас еді»¹ — дейді профессор Сапожников.

Революцияшыл-демократ, талантты білімпаз, шаршамай-талмай өлке зерттеген орыстың ер ұлы Михаэлистің есімі ұмтылмайды. Оның аты тарихта қалады. «Михаэлиске барлық қазақ даласы борышты, өйткені шыңғыс болысындағы талантты қазақ ақыны Абай Құнанбаевты жарыққа шығарып жеткен осы Евгений Петрович болатын»².

Алғашқы рет Михаэлис пен Абай өте бір қызық есте қаларлық жағдайда кездеседі, Абай Семейдегі кітапханаға келіп Л. Н. Толстойдың бір шығармасын сұрайды. Ол кітап Михаэлистің қолында еді, Абайдың сұрағанын көріп, Михаэлис Абайға келіп кітапты оған беріп, түңғыш рет екеуі танысып тіл қатады. Кейін бұл танысу зор достықка айналды.

Олардың алғашқы танысулары кітапхана ішінен басталады, өйткені ол кезде кітапханада орыстың, Батыс Европа кітаптарының қоры молая бастаған еді. Кітапхана Семей жүртшылығының бір үлкен мәдениет ошағына айналып еді.

Михаэлиспен кездесу Абайдың өмірге, дүниеге көзқарасын шындаған түседі, ал Евгений Петрович Абайдың ақыл парасатын танып, окуға, білім алуға деген зор талабын көріп, кітапты көп окуға кеңес береді. Абай: «Мениң көзімді, дүниеге ашқан Михаэлис» деп оны аузынан тастанмайды екен.

Бұл жөнінде Абайдың өміrbаянын жазған Қәкітай Ысқақұлы Құнанбаев былай дейді: «Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Салтыков, Тургенев, Белинский, Добролюбов және Писаревтың шығармаларымен таныстырған адам Михаэлис.

¹ Мұнымен қабат менің «Алтай үзінділері» деген мақаламда (Землеведение журналы № 13) Михаэлистің ағылшының «Nature» деген журналында 1886 жылы, басылған, Алтай тауларындағы мұз дәүірін зерттеген мақаласын, қызықты болғандықтан әдейі орыс тілінде жарияладым, өйткені орыс Алтайы мен Тарбағатай, Саур тауларындағы мұздар туралы бұл түңғыш мәлімет еді».

² «Б. Г. Евгений Петровичті еске түсіру», Географиялық қоғамының Семейдегі бөлімінің VIII жинағы, 1914 ж. 6, II. 13-беттері.

хәэлис еді. Ол туған әкемнен де артық еңбек етіп, менің дүниеге көзімді ашты деп отырушы еді¹.

Орыстың революцияшыл-демократтary Чернышевскийдің, Добролюбовтың, Шелгуновтың саяси жолын жақтаушы, әрі шәкірті Михаэлис осы алдыңғы қатардағы демократтардың әлеуметтік идеясын Абайға ауызша жеткізді, астана өмірінен әр жайда түсінік беріп, әнгіме айтатын. Кәкітай Чернышевскийдің «Современниктегі» мақалаларын Абайдың оқып отырғанын өз көзімен көргенін ерекше атап көрсетеді. Сонымен бірге Михаэлистың өзі де ақындық қабілеті бар адам тәрізді, оған оның мынау өлеңі дәлел:

Шөп ғұлдеп, өзен тасып жамырасар,
Серпіліп қара түнек бір күн қашар,
Оянып тіршілік пен жондіктер де,
Өмірмен жаңа туған амандасар.

Таң жиектен бозарып, су сарқырап,
Тұрмайды түндегіше ай жарқырап,
Коңыр жел денең сүйіп, бойың балқып,
Жақсы өлім таң сәріде ажал сұрап.

Шық түсken, шөп түрленген, меруерт басып,
Күн шығып, мұнар тауға нұрын шашып,
Тұңғынқ қаранғымен қайғың кетер,
Өле алсан атқан таңмен амандасып.

Оянып, езілгендер көзін ашар,
Азат жерге ие бол көnlі тасар,
Көре алмай жарқын өмір, туар күнді,
Мен өлемрін, топырақ бір күн басар².

Михаэлистің қолжазбасының ішінен табылған осы өлеңнен оның келешекке әбден сенетінін, езілген елдің ауыр үйқыдан «оянатыны» және «олардың азат жерге ие болатындығын» куана жыр еткенін байқаймыз. Абай өзінің сүйікті досы Михаэлиспен бірнеше жыл бойы қатынасып, араласып жүреді. «Жыл сайын А'бай декабрьден март айына дейін Семей қаласына барып жататын, Михаэлиспен әнгіметесетін. Үнемі оқып шұғылданған Абайдың еңбегінен үлкен нәтиже шықты. Абай асқан ерекше адам болды. Оның тамаша өлеңдері қазак далаына тез тарады, Абайдың аты жұртшылыққа әйгілі болды».³

¹ Абай. Жинақ, 1909 ж., 109-бет.

² Аударған автор.

³ Семейдегі географиялық когамының VIII жинағы, 1914 ж., 6 б.

Михаэлистің Абаймен алғашқы кездескен уақыты жетпісінші жылдың аяғы болуға тиіс, өйткені, кітапхана сол кезде ашылған, 1882 жыл шамасында Михаэлис Өскеменге кеткенмен Абай екеуінің арасындағы қатынас үзілмеген. Абай да, Михаэлис те Семейге келіп-кетіп жүрген. Михаэлис қырдағы Абай аулына да барып, қонақта болған, ал Абай Михаэлиспен Өскеменге барып та кездескен.

Михаэлистің туған қызы Л. Я. Хатимская әкесі тұралы есте қалғандарында былай деп жазады: «Өлерден біраз бұрын 1893 жылы Абай әкеме келіп қонақ болды. Достар бірнеше күн айрылмай бірге жүрді. Абай аяулы адам еді, ол мені қолына алып көтерді, еркелетті. Мен ержеткенде, әкем досы Абайдың қыныңдығын, онымен Семей кітапханасында танысқандығын, Абайдың өзінен өзі оқып үйренуіне жәрдем еткенін, Семейдің губернаторы әкеме және басқа айдаудағы Абайдың достарына, Абаймен сейлесуге рұқсат етпей, «Абай патша үкіметіне зиянды, хауіпті адам» деп, онымен кездесуге тыйым салғанын, Абайдың соңына да жасырын полицияның тыншысы қойылғанын айтты»¹.

Абаймен көп жылдар дос болған Михаэлис өз дәуіріндегі жастар арасындағы зор қайраткерлердің бірі болды. Бірақ та оның саяси-әлеуметтік жұмысы, қазақ даласы сияқты артта қалған мешеу жағдайда құлаш көріп дами алмады. Осы жайды ескеріп Михаэлисті «Қырдаласында қырланбаған алмаз» — деді орыс оқымыстылары. Ал Михаэлиспен бір скамьяда оқыған, жасырын саяси үйірмеде сottалар кезде бірге болған досы, Николай Утин патша үкіметінің қақпанына түспей Европага қашып барады. Әлеуметтік даму сатысының қыр тұрмысынан жоғарғы жағдайында зор саяси дәрежеге жетеді. Утин Карл Маркстің досы болады. Ол I Интернационалда орыс секциясының жетекшісі болып істеді. Әсіресе белгілі анархист Михаил Bakunin Интернационал ішіне ірткі салып Карл Маркске қарсы шыққанда, Утин Bakuninniң саяси теріс идеясын, марксизмге қарсы бағытын әшкөрелейді. Кейін Bakunin басқарған «Народное дело» журналына Маркстің тапсыруымен редактор болады. Михаэлис — революцияшыл ұяда өсті, оның семья-

¹ Л. Е. Хатимская, «Прииртышская правда», 3/III 1945 ж. № 152-саны.

сы кілец революцияшыл адамдардан құралған еді. Сонымен бірге ол Чернышевский, Добролюбов сияқты ұлы демократтардан сабак алды. Михаэлис пен Абай сияқты өз заманындағы саналы адамдардың дос болуы Абайға да, Михаэлиске де, рухани медеу болды. Өктем күшке, патша тәртібіне Россия халқының өз ішінен де қарсы адамдар бар екендігіне Абайдың көзін жеткізді.

Н. И ДОЛГОПОЛОВ

(1857—1922)

Нифонт Иванович Долгополов Воронеж губерниясындағы Бирюч қаласында, 1857 жылы туды. Оның әкесі Бирюч уездік дворяндар басқармасының кеңесесінде іс жүргізуші болып қызмет істеуші еді.

Долгополов Воронеж қаласындағы діни семинарияны таусықан соң, Харьков университетінің медицина факультетін бітірді, бірак, диплом ала алмады. 1879 жылы университеттен шығарылып, жер аударылды.

Ол жиырма жасында-ақ саяси өмірге белсене қатынасты. «1878—1879 жылдарда В. П. Теллалов, И. Глушков және И. Блиновтар басқарған Харьковтегі революцияшыл үйрімесіне мүше, студенттердің белгілі бір басшысы болды¹.

Семейдегі облыстық әскери губернатор, генерал лейтенант Цеклинскийге, Дала генерал губернаторы Колпаковский 1884 ж. 26 апрельде жазған ерекше жасырын мәлімдемесінде былай дейді:

— «Ішкі істер министрінің серігі мырза, полицияның бастығы 26 марта 1356 номерлі қатынаспен Бирюч уездік дворяндар басқармасының кеңесесіндегі іс жүргізушінің баласы, Воронеж губерниясында туган Нифонт Иванович Долгополов, Харьков университетінде оқып жүргенде студенттердің арасына социалистік идея таратқаны үшін, полиция мен университет инспекциясының назарын сан рет аударып еді.

Долгополов 1878 жылы, университетте болған бүліншілікке және студент Синдеевті жерлеуге қатынасқанда ол табыттың бет тақтайын көтеріп келе жатты, ал ол

¹ «Деятели революционного движения в России», Био-библиографический словарь. т. III вып. II. 1204—1207 стр. биография Н. И. Долгополова.

тактайды «социалистерден социалистерге» — деген жазу болды. Жалғыз бұл да емес, Долгополов өзінің жолдастарына, студенттерге, басқа адамдарға сорақы прокламациялар оқыды, революциялық журналдар, кітапшалар таратты.

Тергелу жүргізгенде; Долгополовтың 1878—79 ж. Харьков қаласында болған революцияшыл үйірмеге мүше болғаны, ол үйірме мушелері Сходке (мәжіліс) үйымдастырып, тыйым салынған шығармаларды оның ішінде «Земля и Воля» журналын оқығаны анықталды.

Жоғарғыларды еске ала келіп, Харьковтың бұрынғы үақытша генерал-губернаторы Долгополовты 1879 жылы полицияның бақылауымен Батыс-Сибирьге жер аударды, онда барысымен Тобол губерниясының Курган деген қаласына жіберілді¹.

Сибирьге жіберер алдында Долгополов Вышневолоцкийдегі саяси тұтқындар абақтысында, жазушы В. Г. Короленкомен бірге отырды. Короленко өзінің «Мениң замандастарымның тарихы» («История моего современника») деген кітабында «Украинфилдармен» (оның біреуі Долгополов) болған таластарын жазды.

Долгополов 1880 жылы 28 августа Курган қаласына мерзімсіз үақытқа айдалып келді, бірақ ол саяси істен бас тартқан жок. Сол жердегі айдауда жүргендердің ол басшысы болды. Жергілікті үкімет басшылары онан қатты қауіптенді, мазалары кетті. Даала генерал-губернаторына жазған мәлімдемесінде Тобыл губернаторыбылай дейді:

«Саяси қылмысты, барып тұрған мазасыз, басқа айдалып келгендеге зиянды ықпал жүргізген Чудновский Курган қаласынан, Шығыс Сибирьге сырғытылып жіберілгеннен кейін, тұп-тура соның орнын жаңа келген Долгополов басты. Ол мұндағы айдалып жүргендердің басшысы болып алды. Курган қаласының халқына да саяси ықпалы мен беделі күшейді»².

Курган қаласында Долгополов саяси айып тағылып, айдалып келген Хася Шургे³ үйленді. Хася Шур Могилев қаласында туған революцияшыл еврей жастарының

¹ Семей облархивы ф 31, оп 116, св 9, стр 192 Долгополовтың саяси ісі

² Семейдің облыстық МВД архивы, оп 116 ф 31, св 9л 5

³ Семей полициясының реєсми документінде Шейна немесе Александра Шур делинген.

бірі болатын. Хася Шур Россияда да, шетелде де революциялық жұмыс жөнінде бірнеше рет қуғынға ұшыраған екен, ол өзі дәрігер еді.

Долгополов пен Хася Шур қосылған соң Курган қаласында дәрігерлік істі кеңінен жүргізе бастаған. Бұл жөнінде Хася Шур былай деп жазады:

«Н. И. Долгополов келісімен қалалық аурухананың бастығы, дәрігер А. Г. Головко бізге ауруханада қызмет істеуге келісім берді. А. Головконың өзі ауруханага мұлдем қоңіл бөлмейтін, өте сирек келетін. Бізге ауруханада жұмысты көп істеуге тұра келді, төулігіне 18 сағаттан қызмет істедік. Қалада үш-ак дәрігер бар еді, олар: қылмысты жұмыспен айдалып келген Белинский, уездік дәрігер Н. Бертышевич, ол ауруларды қарамайтын, тек ғылыми медицинамен шұғылданатын. Оның үстінен жоғарыда аталған қалалық дәрігер А. Головко әбден қартайған, медицинаға, қоғам жұмысына назар аударудан қалған адам болатын. Бұл көбіне қоңіл көтерерлік, ермек етерлік карта ойны сияқтылармен шұғылданып, ауруханага неңкүрайды қарайтын адам еді»¹.

Х. Шурдың сөзіне қарағанда, қалада ауруларды емдейтін кісі жоқ еді. Ауруханада жалғыз ғана кәрі фельдшер Дымкин деген болыпты. Ол ақыны жақсылап төлеғен адамның тісін ғана сұрып тастайды екен, қолынан басқа дәнeme келмеген.

«Аурухананың жағдайы өте нашар еді, үйі сондай кокырсық, екі-ак бөлме және кеңсе ғана бар, аурулар жататын 14 койқадан басқа дәнене жоқ-ты.

Біз дәрігер Головконың рұқсатымен қызметке келісімен-ақ кеңсе тұрған бөлмені, операция жасаітын үй ғыл алдық. Керекті құрал-жабдықтар, дәрі-дәрмектер алғызыдық. Біз келгенге дейін бүкіл уезде ауруларға операция жасаітын ешкім болмапты, операция жасаітын құралдар босқа жатыпты, сондықтан да жұмыс қызу түрде жүрді. Жан аямай жұмыс істеу біздің көтепten аңсаған арманымыз еді. Бірақ, сонымен бірге біз Головконың алдында, оның жергілікті үкіметтен рұқсатсыз бізді емдеу жұмысына араластырғаны үшін ерекше жауапты да едік»². Бұдан кейін Х. Шур былай деп жазады:

«Аурухана топ-топ адам жиналатын үлкен бір орта-

¹ Хася Шур. Воспоминания Курск 1928 стр., 121—122

² Хася Шур. Воспоминания Курск 1928 стр 122—123.

лыққа айналды. Құніне сансыз адам, арбалар, көліктер келіп тұруши еді.

Мұнда орыс шаруалары мен қырғыздар, татарлар дәрігерлік жәрдем алуға көп келетін. Ауруханаға халықтың көптег келуі, жергілікті жандарм полковнигіне ұнамады, ол дәрігер Белинскиймен бірігіп өтірік мәліметтер жинауға кірісті. Олар саяси жұмыспен айдалып келген дәрігерлердің дәрігерлік қызметіне тыым салу үшін, саяси айыптылардың емі зиянды деп губернатордың атына өтірік мәлімет берген, адамға ақы төлеп, неше алуан қулық-сұмдық жалаларды жапқызып отырды».

Осының нәтижесінде бір жарым жылдан кейін губернатор Курган қаласындағы ауруханадан Долгополов пен оның әйелі Х. Шурды қуғызып шығарады.

«Аурулар бұдан соң біздің тұрган үйімізге келіп карала бастады, күн санап халық тағыда көбейді, алыстағылар арбамен келді. Жандармерия губернаторға саяси айдаудағы дәрігерлер үгіт жүргізіп жүр, басқа жаққа айдалсын деп жазыпты. Онымен коймай, жандармерия Долгополовқа келген кейбір ауруларды тұтқынға алғып, тергеу жүргізді.

Курган қаласында 1881 жылы ноябрь айында Долгополов патша Александр III ге «тағзым» етіп, ант беруден халық алдында бас тартты. Сондықтан 1882 жылы 12 апрельде ерекше мәжіліс айдаудағы Долгополовты 5 жыл полицияның қатаң бақылауында болсын деп шешім шығарды.

Тоболдың губернаторы Курганның округтік исправнігіне:

«Батыс Сібір генерал-губернаторы 30 октябрь қуні 266-қатынаспен Курган қаласында саяси полицияның бақылауында жүрген Нифонт Долгополовтың шектен шықкан қылмысты істері үшін және жаман ойлары меч қыңырлығы үшін, патшага ант беруден бас тартқандығы айқындалғандықтан, оған үкіметтік және қоғамдық мекемелерде қызмет етуіне ешбір мүмкіндік бермеуді маған ескертті»¹ — деп жазды.

Долгополовтың жүрген ізі аңдылып, әрбір аяқ басқаны жөнінде Петербургтегі полиция департаментіне мәлімделіп отырылды. Одан «қауыпсыздықты» сақтау үшін жергілікті жерге ерекше нұсқаулар келіп отырды.

¹ Семейдің облыстық МВД архивы, Оп. 116 ф. 31, св. 9 л.

Кауылсыздыкты сактау мақсатымен Долгополовты Курганнан солтустіктегі Сургут деген кішкене қалаға айдау туралы үйгарылды. Бірақ қыс түсіп, пароход тоқтап қалғандықтан, күздігүні басқа жол болмағандықтан бұл үнғару орындалмады. Оны қолма-қол 1882 жылы Сибирьдегі Тюкалинск деген қалаға жібереді.

Д. Кеннан бір кездे (Семей қаласында Долгополовпен танысқан — Э. Ж.) өзінің кітабында: «Тюкалинск исправникі — Ильин өте үятсыз, қызба мінезді, аю сиякты мейірімсіз адам екен. Жас дәрігер келісімен-ақ сол хайуанмен соқтығысынты. Оқиға былай болады: дәрігер Долгополов жәйғана дәрігер емес, ол қайрымды инабатты адам. Соңдықтан «Ереженің» катаң 27-статьясының көрсеткеніне бағынып отыра алмаған, өйткені Долгополовка сүзек болып ауырған, не көзіне ақ түскен шаруалар келсе, оларға дәрігерлік ақыл айтып, не операция жасап отырған. Мұның барлығына ешбір ақы алмай, азаматтық борышым деп білген. Долгополовты халықтың көбірек білгенін исправник ұнатпайды. Оны полицияға шақырып 27-статья туралы айтып, абақтыға қамап қоям деп корқытады, ақысыз да ешбір адамды емдеуге рұқсат етпейтіндігін ескертеді»,¹ — дейді.

1883 ж. күздігүні Тюкалинскінің қала бастығының әйелінің аяғын мылтықпен баласы байқаусыз жарапап алады. Қаладағы дәрігерлер тек қанынғана тоқтатады, бірақ операция жасап, оқты ала алмайды. Қала бастығы — Балахин Долгополовке келіп, әйелінің аяғына операция жасаудың сұрайды.

«Мениң оны емдеуге правом жоқ», — дейді жас дәрігер.

«Ойбай-ау, мәселе өлім мен өмірде түр ғой», — дейді сасқан Балахин.

«Маған өте аянышты-ақ, бірақ исправник екеуіміздің арамыз жақсы емес. Дәрігерлік етуге тыйым салынғаннан кейін де мен бір жұмыс жөнінде қатты өскеरту алғанмын. Абақтыға жабамын деп корқытты, жұмыссыма тыйым салды, енді дәрігерлікті қайта істей алмаймын», — дейді Долгополов.

«Сізді адамгершілік көзқарасының үшін Сібірге айдаған жоқ па? Өлім халінде жатқан әйелдің өмірі жалғызы ғана сіздің қолыңызда түр, соған жәрдем етпей өл-

¹ Д. Ж. Кенчан, Сибирь и ссылка, СПБ 1906 стр 234

тіруге калай дәтіңіз шыдайды?» — деді әбден абыржыған Балахин.

«Егер сіз мәселені осылай койсаңыз, амал жоқ баралын, операция жасаймын, үкіметтің айтқанын тындамағаның неге согарын білемін де», — деді Долгополов.

Дәрігер Долгополов Балахинның әйелін көріп, дәл кәзір оған өлім қаупі төніп тұрмағанын айтты. Ол губернатор Лисагорскийге телеграмма соғып, операция жасауға жергілікті жердегі начальниктердің рұқсат берे алмағанын айтып, губернатордың рұқсат етуін сұрапызыз, — деді Балахинге. Бір сағаттан кейін губернатор бұл мәселеге өзінің шамасы келмейтіндігін, сондықтан Ішкі істер министрлігінің медициналық департаментінен рұқсат сұрауды тапсырыпты. Бұл телеграмманы көріп: «адам өмірі басшыларға қандай құнды екенін көріп отырысыздар ғой», — деді Долгополов Балахинге. Бұдан соң Долгополов операция жасады, әйелдің аяғынан оқты алды, операция жақсы етті, бірақ келесі күні Долгополов абақтыға қамалды. Тергеу басталды. Тоболдың губернаторының архивінде, сыртына: «Әкімшілік жолымен айдалған Н. Долгополовтың госпожа Балахинның аяғындағы оқты зансыз алғандығы»¹ туралы деген тергеу жұмысы бүркі етті. Долгополов абақтыда жатып, сузекпен ауырды. Исправниктің Долгополовқа жасаған айуандық қылышы кішкене қаланың халқын таң қалдырды. Каланың тұргын халқы абақтыдағы Долгополовқа азық, сыйлық, ғұлдер әкеліп тұрды.

Исправник генерал-губернаторға әкімшілік жолмен айдалған Нифонт Долгополов бүкіл Тюкалинск халқына зор ықпалын жүргізеді, бұл қылышы бүкіл округке қауыпты... Осымен катар ол (исправник) өзінің мойнынан барлық жауапкершілікті түсіріп, аталған Долгополовты бұданда қырағы Сургутке не болмаса облыстың басқа бір шет жеріне жіберуді Жоғарғы мэртебелі губернатордан өтінеді. Губернатор өзінің жауап телеграммасында «Долгополовты жаяу (этаппен) Пельм қаласына жиберер», — деп бұйырады.

Қатты ауырып төсекте жатқан Долгополов: «жол жүресің!» — деген бұйрыққа көнбеді. Бірақ 12 полицейский

¹ Д. Ж. Кеннан, Сибирь и ссылка, СПБ. 1906, стр. 234. Кеннан бұрын да бұл таңқаларлық оқиға «Сибирская газетасында» басылғанын, бірақ онда Долгополовтың аты өшіріліп, тек саяси жер ауған адам, деп жазылғанын ескертеді.

зорлықпен сұйреп оны жалаңаш, тек ішкі көйлегімен ғана көрпеге орап, арбаға құшпен салып жіберді. Бұл оқиға 1883 ж. 24 октябрьде болды. Долгополовтың қарсылығы және әйелнің өтініші ешбір көмек ете алмады, оның қолаяғын байлан тастады. Тіпті Долгополовқа кішкентай ұлы Тараспен қоштасуға да рұқсат етілмеді. Долгополовты жүргізіп жіберді. Бірак ол жете алмай, жолшыбай Ишим қаласына келгенде ыстығы асып, ауруханага түсті. Бұл жерге келген соң, жергілікті адамдар губернатордан телеграмма арқылы — «өлім халіндегі ауруды тек тұнгі ішкі киіммен 180 километр жерге крестьяның арбасымен жіберуді Тюкалинск исправнигіне сіз бұйырдыңыз ба?» — деп сұрағанда ол: «жоқ» деген жауап қайтарды. Долгополов сонымен Ишимде қалды. Осы жағдайда пайдаланған губернатор, Тюкалинск исправнигін айдаудағылар жөніндегі занды бұздың дегенді сұлтау етіл, сотка тартам деп корқытып, 500 сом пара алыпты, — дейді Д. Ж. Кеннан.

Ишимде тұрғанда, жеті жылдық айдау мерзімін бітіріп әйелі келді. Долгополов тағы да дәрігерлік кесінке кірісті, бұл ушін жеті күн тұтқында отырып шықты. 1884 ж. январьда губернатор ішкі істер министрінен Долгополовты Тоболдан басқа облыска жер аударуды өтінді. Сол жылы июньде оны Семей қаласына жіберіл, полицияның бақылауына қойды. Департаменттің почта бөлімінің басқарушысы 1884 ж. 12 июньде Семейдің әс-кері губернаторына «Долгополов саяси жұмыспен жер аударылды, хат қабарларын полиция қарап отырсын»¹ — деп жазды.

Долгополовтың Семей қаласындағы өмірін әйелі Хася Шур өз кітабында толық айтпай, тек бір ауыз ғана сөз жазған. Долгополов жөніндегі полицияның архивтегі материалдарына, оны көргендердің айтуына қарағанда, Долгополов Семей қаласында айдауда жүргендермен тыныз байланысты болған. Дәрігерлікпен қатар, әдебиетпен және ғылыми жұмыспен шұғылданған. «Сибирская газета», «Екатеринбургская неделя» газеттеріне мақалалар жазып тұрған. Қазақтар жөнінде краниологиялық зерттеу жүргізген².

Міне осы кезде Долгополов Абаймен танысқан. Абай

¹ Семипалатинск, обл. архив МВД Оп. 116, ф. 31 св 9, л. 97.

² См Деятели революционного движения в России. Био библиографический словарь, т. III — вып II т. 1934 стр 1205.

оны өз аулына қонаққа шақырып отырған. Бұл жөнінде архивте сакталған документтерде Семейдің полицмейстрине:

«Семей қаласында саяси іспен айдалып, полицияның бакылауында жүрген Нифонт Долгополовты осы жылы (1885 ж. — Э. Ж.) 15 августқа дейін, Чингиз болысының қырғызы Құнанбай Үскембаевтың ауылына барып, қымыз ішіп келуге рұқсат етіп, жібердім. Осыны жоғарғы дәрежелі мырзам, сіздің, есінізге саламын, сонымен қатар оның барған жеріне тиісті полициялық бакылау қоюыңызды сұраймын. Генерал-лейтенант Цеклинский»¹. Абай аулына келген соң Долгополов зерттеу жұмысымен шұғылданады, казақ өмірі жайында Абаймен көп әңгімелесіп, сөйлеседі.

«Бір күні — дейді Абайдың баласы Турағұл — үйде отырғанда әкем Долгополовқа өзінің балаларын сынап бер,— деді». «Сіздің балаларыңыз өте жақсы, ақылды, бірақ оқымай, білім алмай, еңбек етпей, ауылда бос отыра берсе, олар бұзылып кетеді, бұларды қалаға жіберіп өкіту керек»,— деді оған Долгополов.

Долгополов Бақанас деген жердегі Абайдың жазғы жайлауында болады. Сол кезде Абай өзінің атақты «Жаз» деген өлеңін шығарыпты.

Долгополов Семейге жүрерде Абай: «Нифонт Иванович, сіз менің білім алуыма көп көмектестіңіз, біздің кәдеміз бойынша шәкірт өзінің үстазына ең қымбатты нәрсе сыйлауға міндетті,— дейді.

— Мен сіздің қайнаған бұлағыңыздың көзін ғана аршыдым, сіз маган ешнэрсе де берешек өмессіз,— деді Долгополов әкеме. Ешнэрсе алмай ол Семейге қайтып кетті,— дейді Тураш»².

Сол жылы Долгополов өзінің айдау мерзімі тақалып, яғни 1886 жылы бітетінін айтып, оның Россияға қайтуына рұқсат етуін өтініп Семейдің генерал-губернаторына арыз береді. Бұл арыз Даға генерал-губернаторы, генерал-лейтенант Колпаковскийге жіберіледі. Ол «Долгополовтың басында бірнеше мемлекеттік қылмыс болғандықтан оған женілдік жасауды мен міндетіме ала алмаймын»³, — деп жауап қайтарыпты.

¹ Семей обл архивы, МВД, ф. 31, оп. 116, 27—28-беттері.

² Әкесінің өмірі туралы қолжазбадан.

³ Семей архивы, ф. 31, оп. 116, 164-беті.

Өтініші аяқсыз қалған Долгополов, Усть-Камен уезіндегі Алтай станциясына келіп тұрды, аз уақытқа Қатон-Қарағайға барып қайтыпты. Ақыры, көп арыздардан соң айдау мерзімі аяқталғанда, 1886 жылы 9 сентябрьде, семьясымен Харьковке баруға мүмкіндік алады. Онда тұргызбай, оны Казан қаласына жібереді. Семейдің әскери губернаторы, Қазанның губернаторына «айдау мерзімі біткендіктен Долгополовқа жасырын полиция бақылауын қоюдың қажет екенін тапсырыпты».

Долгополов 1886 ж. ноябрьде Харьков қаласындағы медицина университетіне түсіп, окуын аяқтауға рұқсат алады. 1887 ж. сентябрьде ол университеттің барлық курсын ете жақсы бағамен бітіріп шығады.

Долгополов 1889—1891 ж. Екатеринослав губернисындағы Борисовскийлердің қант қайнататын заводында дәрігер болып жұмыс істейді.

1892 ж. ол мемлекеттік мекемелерде қызмет етуге рұқсат алады. 1893—1895 жылға дейін Москвандың Курский вокзалында қыскы ауруханада хирург-ординатор болып істейді.

Долгополов 1896 ж. шамалы уақыт Тулада тұрады, сол кезде Л. Н. Толстойдың үй дәрігері Мария Михайловна Халевскаямен танысады. Ясная Полянада Долгополов әйелімен бірге Л. Н. Толстойға сәлем беріп, кезде сіп жүреді. Бірақ Тулада Долгополовтың тұрмысы өте ауыр болады. Сондықтан Москва қаласында қызмет істеге рұқсат алды, сонда кетеді. Долгополов 1898 ж. Нижний-Новгородқа барды, ал 1900 жылы әйелін алды, шет елге кетеді. Полицияның агенттерінің жасырын мәліметтіне қарағанда, ол Лондон қаласындағы П. Кропоткинмен, Ф. Волковскиймен Н. Чайковскиймен кездескен.

Нижний-Новгородта Долгополов В. Г. Короленкомен және А. М. Горькиймен жотығысады. «Максим Горькийдің зайдыбы Е. П. Пешкованың есінде қалғандарынан маған айтқанына қарағанда 1898 жылдың шамасында және одан кейін де Горький Кунавин ауруханасының бас дәрігері, Шевченконы жақтаушы, халықшыл Нифонт Иванович Долгополовпен достасқан. Жыл сайын Шевченконың туған күнінде Н. И. Долгополов өз үйінде ақынды еске түсіруге арнал мәжіліс өткізетін, оған Горький үнсімі барып отыратын»¹ — деп жазды Н. К. Пиксанов.

¹ Н. К. Пиксанов «Горький и нац литературы» М 1946, стр 30.

Москва қаласында 1902 жылы Бүкілресейлік дәрігерлердің Пирогов атындағы сегізінші съезі болды. Мұнда белгілі жазушы В. В. Вересаевтың «Записки врача» деңгей кітабы қызу талқыланды. Дәрігер Приклонский баяндама жасады, Н. И. Долгополов сөз сөйлемді: «Записки врача» кітабының авторына олар хат жазғанда, Долгополовтың сөзін былай суреттейді:

«Дәрігер Долгополовтың сөзі халыққа қандай әсер еткенін суреттеп жеткізе алмаймын. Шіркін оның сөзі қандай әсерлі болды десеңізші? Долгополов барлық жас шағын айдауда, Сібірде өткізген, көзір шашына ақ кірген (ол елу жастан артық емес). Ол земский дәрігер, съезде өте беделді, дәрігерлердің мәжілісінде ыңғай оны председатель етіп сайлайды. Оның алғашқы сөзінің өзі жай басталса да, жігерлі, қан қайнататын ызалы, кекті әуенмен шығып, өткір, ұфымды, орынды айтылып, жұрттың назарын дереу өзіне аударып әкетті. Залдағы тыныштық сондай болды, оның сөзі ғана емес, тіпті деміккені де естілді, өйткені ол сөйлеп тұрып, жиі-жій демікті. Мен оның кім екенін білмейтін едім, бірақ бір топ адам жабырлап құрмет етіп, оны оргаларына отырғызып жатқанда, оның халық сүйген беделді адам екенін мен де білдім, сонда отырған жұртшылық та түсінді.

Одан кейінгі сөйлеушілердің сөзі мәнсіз, нашар болды, Долгополовтың сөзінен алған әсерімді сұыттаймын деп, мен қайтып кеттім»¹ — дейді «Записки врача» кітабының авторы Вересаевка жазған хатында сол жиылышқа қатынасқан бір дәрігер.

Орыстың ұлы хирургі Пироговқа ариалған сегізінші съезде Долгополов съездің құрметті председателі болып және «Орыс дәрігерлерінің Н. И. Пироговтың еске түсіретін қоғамының» мүшесі болып сайланды.

Осы съезде сөз сөйлеген Долгополов былай дейді:

— «Фабрикегі жұмысшы дәрігерлердің, медицина жұмысының халін жақсарту өте қажетті болып отыр, өйткені бұл бірер ғана адамның мәселесі емес, бүкіл бір армия жұмысшының мәселесі»².

Долгополов Нижний Новгородта тұрғанда да жасырын саяси жұмысты қызу жүргізе береді. 1902 ж. бірінші май демонстрациясына қатысканы үшін сотталғандарға

¹ В. Вересаев. Воспоминания М., 1946 г. стр. 504—506.

² Восьмой Пироговский съезд Москва, 1903, вып. VII, ст. 123

арнап халықтан қаражат жинайды. Сол жылы сентябрь айында тұтқынға алынған адамның үйіндегі «социал-демократтардың астыртын баспаханасын әкетуге көмектеседі»¹.

Сол кезде Долгополовтың Горькиймен байланысы жөнінде полиция берген кезектегі бір мәліметте былай деп жазылды:

«Горький жұмысты жасырын істейді, ол жұмысшыларды кітаппен, ақшамен қамтамасыз етеді, доктор Долгополов соның бас жәрдемшісі»².

Біздің Горький қаласынан суратып алған архив документтерімізде де Долгополов пен Максим Горький — бірыңғай іспен айыпталып және оларға полицияның жасырын бақылауын койғандығы мәлімденді. Онда «Саяси бақылауда тұрған адамдар Долгополов Нифонт Иванович, Пешков Алексей Максимович»³, — делінген. Оның енді бір жерінде, «Долгополов Нифонт Иванович... өзінің саяси сенімсіздігімен отделение курылғаннан бері мәлім. Сонымен бірге сырт бақылаушыларға айтуынша Долгополов төмендегі саяси сенімсіз адамдармен... жазушының әйелі Екатерина Пешковамен де байланысты болған»⁴ деп көрсетілген.

1905 жылғы Сормоводағы Құнавиндағы жұмысшылар көтерілісі басылған соң ауруханадағы жұмысшы-революционер тұтқынды қашырғаны үшін Долгополовтың өзі түрмеге алынады. Оны Сібірге жер аударуга айналғанда, әйелі ізденіп жүріп, істі тоқтатады. Долгополов Астраханьға айдалады. Мұнда оған белгілі әлеуметтік қызмет атқаруға мүлде тыйым салынады. Сондыктан да ол өз бетімен дәрігерлік жұмыс істеді.

Долгополовтың Нижний-Новгородтағы өмірі жөнінде СССР Ғылым академиясының қызметкері Н. П. Вороновтың ойында қызық әңгіме сақталған. Құнавинде Бабушкин атындағы қалалық ауруханада (ол кәзір Долгополов атында) Вороновтың әкесі ас пісіруші болып істейді. 1898 жылы аурухананың бас дәрігері болып Дол-

¹ Деятели револ. движ. в России, библ. словарь политкаторжан, т III, вып. II, м., 1934, стр. 1704—1205.

² Огонек 23, 1946, стр. 8.

³ Горьк. Облархив фонд. Н. Г. Ж. У. дело 23—192, 1905 г

⁴ Горьковский облархив, фонд. Нижегородск. Жандармского управл. дело 23, стр. 192, 1905 г.

гополов тағайындалады, сол күннен бастап Воронов он жылдай олармен бір корада, бірге тұрады.

Нифонт Иванович баланы өте жақсы көруші еді, егер балалар доп ойнап кетсе, олардың ойынына қатынаспай кетпейтін; балаларға ойыншық сатып әперегін, рождествода ёлка жасайтын. Долгополовтың Алексей Максимович Горькиймен жақсы таныстырын да Воронов біледі, ол тіпті кішкене ұлын ертіп Долгополовтың үйіне жиі келуші еді, онда В. Г. Короленко да келіп жүруші еді. Жыл сайын Долгополов өзінің үйінде Т. Г. Шевченконы еске түсіру кешін өткізетін, ол ақынның үлкен суретін кабырғаға іліп қойып, айналасына орылған бидай будасын қоятын. Қешке көп адам жиналып Шевченконың шығармасын оқитын, ол туралы білетіндерін айтатын.

Долгополовтың тұрган үйіне полициядан қашқан адам көп жасырынатын, әсіресе жаздығуні оның үйі бос болған кезде, онда саяси қашқындар көбірек кететін. Өйткені, Долгополовтың үй іші жаздығуні дачага кететін де, өзі үйде жалғыз қалып, тек жексембі күндері ғана семьясына баратын.

Студенттің киімін киген бір жас жігіт сол үйде екі айдан артық тығызып жатып, сақал-мұрты өскен соң ғана қашып кетті.

1905 жылғы революция кезінде Кунавин қаласындағы жұмысшылар мен теміржолшылардың қарулы тобы қуғыншы каражүзшілермен шайқасты. Ұрыста жаралы болған жұмысшылар ауруханага әкелінді, ол күндерде Нифонт Иванович ауруханадан бір табан шықкан жок¹,— дейді Воронов.

Долгополов ғылыми жұмыстарға көп еңбек сіңірді. Медицина жайында ол отыз шақты мақала жазды.

Долгополов 1922 ж. 16 январьда Астраханьда қайтыс болды, совет үкіметінің көмегімен оның сүйегі Москваға әкелініп жерленді. Қазірде Горький қаласындағы аурухана Долгополовтың есімімен аталады, оның бір кезде үйі тұрган Б. Новинская көшесіне де Долгополовтың атағы берілген. Долгополов революцияшыл жолдағы интеллигент, царизмге саяси қарсы, ұсақ буржуазиялық-демократияшыл позицияда болған, большевиктік идеяға жете алмаған адам.

¹ 1948 ж. Москвада тұратын Н. П. Вороновтың өз аузынан жазылды.

Корыта келе айтарымыз Долгополов өзі дәрігер бола тұрса да бас тыныштығын іздеп, бір ғана мамандығын күйтеп қалмаған, патша үкіметімен күрескен, халық үшін адал қызмет етуде талай қынышылықтарды басынан кешірген адам. Абаймен айрылмас дос, пікірлес болуы, өткен күнгірт өмірде екі халықтың іштей бауырлас болуды аңсағанына айғақ бола алады.

Абайға онын: «Мен сенің қайнар бұлағының тек көзін ғана ашуышмын» — деуінін өзі ғана біздің қаранғыда тұншыққан халқымызды Долгополов жарыққа мен-зегендігі еді. Сондыктан да біз оны ұмытпауға тиіспіз. Казақ халқы оның есімін есінде сактайды да.

АБАЙДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОЙДЫ ДАМЫТУЫ
ЖӘНЕ АБАЙ ЗАМАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ

Бұл өмірдің қызығы махаббатлен,
Қерге кірсек үлгілі жақсы атақпен.
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де өлмегенмен боларсың тен.

(Абай)

Поэзия — искусствоның даңғайыр бұлағы, әлеуметтік өмірдің сәулесі. Орыстың ұлы сыншысы Белинский: поэзия искусствоның жоғарғы тегі, өзге искусствоның баршасының өзінің қолданатын құралының қабілетіне қарап творчестволық әрекетін жөрсетуде азды-көпті болса да аясы аз, өрісі шектеулі болып келеді. Мысалы: Архитектура шығармалары біртұтас, әсем бейнедегі құрастырылған бөлшектерінің үйлестігімен, әйтпесе, өткір қырлары аспанға шарықтап ғайып болатын аса зор және зәулім формаларымен рухымызды шарықтатып, таңырқатады. Бірақ, бұлардың жанды еліктіруі осымен аяқталмақ. Бұл әлі тек шартты символизмнен (абсолюттік) бірыңғай искусствоға көшуға, бұл әлі толық мәнінде искусство емес, тек қана оған талап, искусствоға тұңғыш адым, бұл әлі көркем формага салынған ой емес, тек ойды ишаратпен жөрсететін көркем формаға.

Скульптураның (мұсіннің) аумағы зодчестводан гөрі кеңірек, құралы молырак: ол енді адам денесінің әдемілігін, немесе адам дидарындағы ой нысанасын жөрсетеді, бірақ ол бет пішіндегі пікірдің бір белгісін, дененің (altitude) бір қалпын ғана бере алады.

Алайда, скульптура аумағының творчестволық әрекетті адамды тегіс қамти алмақ емес, тек адам денесінің сыртқы тұлғасымен қанағаттанбак, еркектің бойындағы ерлікте, ұлылықты және күш-куатты, әйелдің денесіндегі әдемілік пен грацияны, сымбаттылықты бейнелемек, жөр-

кем сурет — адамды тегіс, тілті, адам рухының ішкі дүниесін де қамтиды, бірақ көркем сурет (живописьте) құбылыстың тек бір ғана мезетін көрсетумен тынады.

Музыкада — (эн мен күйде) көбінесе адам жанының ішкі дүниесін айтып берушілік басым. Бірақ, музыканың айтып беретін идеяларын үннен ажыратуға болмайды, ал үн дегеніміз жанға көп нәрсе сездіре алатын болса да, ақылға айқын және байымды ешнэрсе айтып бере алмак емес.

Ал поэзия болса — адамның еркін сезімен берілетіндіктен, онда үн де, сурет те және байымды, айқын айтылған түсінік те болмак. Сондыктан да поэзияда өзге искусствоның барлық элементтері бар, сөйтіп, ол әрбір искусстваға жеке-жеке берілген құралдардың бәрін, бірінен бірін бөлшектемей, тұтас пайдаланатын сияқты. Поэзия тұтас искусство, оның негізгі үйтқысы болып табылады. Және оны барлық жағынан қамти отырып, бүкіл өзгешеліктерін айқын, анық түрде бойына сіздеді»¹.

Мысалы, поэзияның кең қамтитын шебер тілімен суреттейтін Абайдың тұлқі мен бүркіттің айқасуын живопистьің, немесе скульптураның тілімен айтып жеткізе аламыз ба?

Канат, құйрық сұылдан ғыскырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
Жарқ-жүрк етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.

Біреуі көк, біреуі жер тағысы,
Адам үшін батысып қызыл қанға.
Кар аппак, бүркіт кара, тұлқі қызыл,
Ұқсады қаса сұлу шомылғанға².

Поэзия — адамның ішкі, сыртқы сезімін, ой өрісін, мінез-құлқын, өмір құбылысын толық көрсете алатын өнер. Осымен бірге поэзия бір адамның ғана жекеше құбылысын, портретін көрсетумен тынбайды, ол бүкіл бір елдің, бір халықтың ұлттық ерекшелігін, өмір куресін, әлеуметтік құбылыстарын бейнелейтін күшті құрал.

«Тұғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойына кірер денең
Өмірдегі қызықтың барі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең³.

¹ В. Г. Белинский 1948 г II том, стр. 5—6.

² Абай А. Т. Ж. 1945 ж 13-бет.

³ Сонда, 57-бет.

деп Абай поэзияға зор мән беріп айтып кетті. Біздің қазақ халқының революциядан бұрынғы өмірінде негізгі орын алған өнердің түрі — поэзия мен музика болды. Ал искусствоның басқа салалары — көркем сурет (живопись), мұсін (скульптура) тіпті жоқтың қасында болды. Бұл біздің басқа мәдениетті елдерден артта қалғанымызды көрсетеді. Архитектура тек ерте дәуірде, ортағасырларда гүлденеді бұл дәуірлерден зор күмбезді, әсем сарайлардың ескерткіштері осы күнге дейін орталық Қазақстаннан кездеседі. Қол өнерінен көшпелі өмірмен ежелден ілесе келе жатқан зергерлікпен, ою, кестешілік өнері дамып отырды.

Музика мен поэзия қазақ халқының ең күшті, ең зор, ең бай, ең карт рухани азығы, идеологиялық өткір құралы болып келеді.

«Біздің халқымыз — поэтикалық қасиеті қүшті, әдебиетке бай халық. Қазақ тілі түрік тілдерінің ішіндегі ең тамашасы, қазақ тілінде араб тіліндегідей жасанды бояма сездер жоқ, ол таза тіл, солай болғандықтан мұның поэтикалық қасиеті де ерекше»¹, — дейді Шоқан Үэлиханов.

Қазақ халқының музикалық өнеріне белгілі ғалымдар аса зор, сонымен бірге әділ баға берді. Француздың атақты жазушысы және музиканың терең сыншысы Ромен Роллан қазақ музикасының дала өмірінің гүлі, халық өнерінің ең қыңбатты жемісінің бірі екендігін айта келіп: «...бұл әсем және таза мелодиялар гүлденіп, дағаны сөзсіз көркейтеді»² — деп жазды.

Қазақ халқының ән мен күйінін сонша бай алуан түрлі екендігін неліктен деуге болады деген сұраққа: «Менімше,— дейді Александр Затаевич,— қазақ халқының табиғатпен ұдайы араласқандығымен, онымен біте қайнарап өскендігімен туған поэтикалық сезімділігінде, көргіштігінде және творчестволық тамырының қүшті соғуында. Осымен бірге искусствоның белгілі бір саласы арқылы өзінің әмоциялық жанды сезімін даналық, жеке біткен қасиетін тамаша білдіруінде»³.

Сөз жоқ, қазақ халқы поэзияға, шешендік сөзге, шебер тілге, ән мен күйге бай болды. «Өнер алды қызыл

¹ Әдебиет оқу кітабы, 1941 ж. 2-бет.

² А. Затаевич. 500 қазақ әндері мен күйлері, 1931, 4-бет.

³ Сонда, 4-бет

тіл» — деген мәтел халықтың өзіне, өзінің даналық қасиетіне берген әділ бағасы, өйгекі тіл жалпы халықтікі — соның талай ғасырдан дамып келе жатқан рухани байлығы. «Тіл бұлағы — елде, кен бұлағы — жерде», «ділмardың тілі үстаниң бізінен өткір», «бал тамған тілден — у тамар». «Еттен өткен таяктан — сүйектен өткен сөз жаман».

Ғасырлар бойы халық сұрыптап шығарған қызыл тілден, қандай тамаша шешен сөздер маржандай төгіледі.

Мысалы: Ер қайғысы неден қалады — дегендеге:

«Жүйрік атың түғында қалады,
Қыран құстың қияғында қалады,
Шешен домбыраның құлағында қалады,
Өнер-білім бұлағында қалады,
Түзу мылтықтың құндағында қалады.
Өмірінде ойдан кепес,
Сүйеген жардың құшабында қалады.

Өмір тіршілігі үшін, жарық сөуле, жарқын үмітті, табиғаттың тоқтаусызы өзгеріп, дамып отыруымен тенденсіреді.

Ну қарағай құласа,
Орнында қалған шырпсы,
Жапырақ шығып гүлденіп,
Бұтак шығып бүрленіп,
Кіядан ұшкан қыран құс,
Қонақтап өтпес деменіз.
Айдын шалқар сұалса,
Бұлак болып арқырап
Тәңіз болып жарқырап,
Акку қаздар үстіне
Тұрақтап өтпес деменіз»¹.

Сондықтан келешекке кәміл сеніп, зор үмітіңізді үзбеу керек.

Үміт деген дария,
Әркім оған қанады,
Үмтүлған жан өмірден,
Сыбағасын алады,
Үмітпенен әр адам,
Іздегенін табады.
Үмітсіз ер ез болып,
Айдалада қалады»².

¹ Қазақ әдебиетінің тарихы, 1948 жыл, I-том, 269-бет.

² Сонда, 1948 жыл, I-том, 270-бет.

— дейді. Халықтың қамын ойламай, өзінің жеке басының қамын ойлаған сұлтан мен молдаларға бір би:

Өлетді жерде өгіз семіреді, өлімді жерде молда семіреді, қаралысында қатын семіреді, қайғысыз хан семіреді — мен неғып семіз боламын?! Толтан торай шалдырмаймын деп, — қазақтың тайыншасын дүшпанға алдырмаймын деп, бір тұнде тоқсан оянып, тоғыз толғанамын» — денті-мыс¹ дейді.

«Ханға бергісіз қара бар,
Қылышқа бергісіз ара бар,
Кей қараның сөздері,
Әулиемен пара-пар.

Сағат не, ағат не, болат не, жанат не, қанат не дегенде — Сыбан Ақтайлақ деген кісі айтыпты дейді жүрт:

Дәл соғылған жүргегің,
Сағат емей немене,
Өтірік айтқан бір сөзің,
Ағат емей немене,
Ауыздағы отыз тіс,
Болат емей немене,
Тоқтышағың терісі
Жанат емей немене,
Астыңдағы бір тайың
— Қанат емей немене.

Кәрілік пен кедейшілік, күйсіздік туралы:

Кәрілік қарсы келсе құрған көрдей.
Жігітке кедейшілік тозған жердей,
Шабан ат, шайлау қатын, етпес пышак,
Күйсіз құс тұлкі алмайтын бәрі бірдей.

Абайға дейінгі әдебиетте баспасы мен жазба әдебиеті жоқ қазақ елінде ауыз әдебиеті, фольклор басым болды. Ел өз тілегін, мұнын, зарын, мұддесін, өмір қалпын, тұрмыс салтын осы ауыз әдебиеті арқылы білдірді.

Әкеден балаға мирас болып, баспа жоқ болса да, әдебиет жүрнақтарының бізге жету себебі де осыдан. Рухани сатысы кәзіргі дәрежеден анағұрлым төмен жағдайда халық үшін жазу да, театры да ән мен өлең болды.

Абайға дейінгі фольклордың тұрлерін еске түсірсек: ертек, жұмбақ, мақал-мәтелдер, мысал-мысқылдар ту-

¹ Қазақ әдебиетінің тарихы, 1948 жыл, I-том, 275-бет.

рінде, жар жар, бет-ашар, сыңсу, жоқтау түртерінде болып келсе, онан гөрі желілі, арқаулы тұрлар еткендегі айтыстар, термелер, жырлар ретінде дамып отырды Бұл реттен лирикалық поэмалар «Козықөрпеш-Баянсұлу», «Қызы Жибек», «Аиман-Шолпан» т.б. Бұлар көбінесе әнел тенденцияне байланысты жырлар Енді бір тобы ел қорғау, жер қорғау, түрлі шабуылдарға қарсы (Қобланды, Алпамыс, Қамбар, Ертарғын), қалмақ шабуылы актабан шұбырындыға байланысты жырлар Әлеуметтік өмірдегі халық құресімен байланысты — көтеріліс жырлары Сырым батыр, Исадай-Махамбет, Шернияз өлеңдері тәрізді талай-талай тамаша халық поэзиясының ұлгилері жатқан жоқ па?

Жалпы қазақ әдебиетінің, атап айтқанда ауыз әдебиетінің, (шагатай тіліндегі әдеби мұраларды қозғамағанда) әзірге туу мерзімі тарихи мәлімденгені, яғни шартты басы Қобланды эпосы XIII ғасырда қалыптасқан. Бұл жайында азды-көпті тарихи деректер табылып жатыр

Ал қазақ поэзиясының реcми, бастаушысы десек XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сурғен белгілі ақын Бұхар жырау (1693—1787) Өйткені шығармалағында өз атын сақтаған және жырларында саяси-әлеуметтік сипаты бар жыраудың бірі осы Бұхар

Бұхар жыраудың өлеңдері өткір, тебіңгілі, пәрменді, қуатты келеді Мысалы «Әй Абылай, Абылай», «Керей қайда баrasын²», «Аиналасын жер тұтқан» «Бірінші тілек тіленіз», т.б Абылайдың өзін де, ісін де сынаған Бұхар жырауды кейбіреулер Абылай ханының жыршысы деиді, бірақ та ол ханының қаһарынан таймайтын, ағат ісін бетіне басатын, шындықты айналдырып көзіне көрсететін жырау (акын) болды Оған дәлел Абылай хан орысқа қарсы жорыкқа аттанбақ болғанда, қол бастайтын батырларының көпшилігі бастығы қалмақты қуған кара Керей Қабамбай батыр болып, орыспен жауласуды теріс көріп барғысы келмейді Ханды қостаған тек қанжығалы Бөгембай батыр болады Бұл жорыкқа Бұхар жырау да мұлде қарсы болады Бірақ хан Абылай батырларыңың бармаимыз дегенине көнгісі келмей, бетічен кантпай тұрғанын көріп, Абылайдың тасқан көңілін, астам ісін басу үшін Бұхар жыраудың айтқан өлеңі мынау екен

Ей Абылай, Абылай!
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркстанда жүр едің,
Әбілмамбет хандарға,
Қызметші боп тұр едің
Сен қай жерде жүріп жетілдің?
Үйсін Төле бидің,
Түйесін бакқан құл едің,
Жиырма жасқа жеткен соң,
Дәулет қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа
Бақ үйіне түнедің,
Ақ сұнқар құстай түледің
Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа тіредің
Сен қанжығалы Бөгембай,
Қамалды бұзып, қақ жарған,
Қандай батыр ер едің?
Батырдан жолды игі деп,
Жортып қана жүр едің
Жұт аузына ілінген,
Токымы кеппес үры едің,
Қабамбайдан бұрын наизаңды,
Жауға қашан тіредің?
Ей Абылай, Абылай!
Алмаған жауын қоймадың,
Алсаң дағы тоймадың,
Несібенде елден тіледің,
Момынға келіп бек болдың,
Ата білмес құл едің
Ата тегін сұрасаң,
Арқұранды жат едің,
Қай жерінде төре едің,
Қаршы менен құзарда,
Жалаңаяқ саз кешіп,
Без тоқып жүрген сарт едің
Шешенді және сұрасаң,
Қай алтынның бұы еді,
Оны да мен білуши ем
Түркленниң төрінде,
Қашып жүрген күң еді
Жұлдызың туып оңынан,
Жан біткен еріп соңынан,
Он сан алаш баласын,
Жусатып қойдай өргізіп,
Жұмсал тұрсың қолынан
Отынын болсын жантактан,
Қатынын болсын қалмақтан
Қонысың болсын қазақтан,
Сегіз киыр шар тараң,
Төрінде жатып салмақтан
Ашуланба Абылай'
Көтерермін, көнермін,

Көтеріп қазына салармын.
Өтіңменен жарылма!
Өкпенменен кабынба!
Орыспенен соғысып,
Басына моншақ көтерген,
Жұртыңда жаулық сағынба!
Қүнде мендей сөйлейтін,
Тоқсан үште қария,
Енді саған табылмас — депті.

Абылай сөзден ұтылып, Бұхардың ақылына токтам
қылып, бетінен қайтыпты. Немесе хан мен халықтың қарым-қатынасында да жырау халықты жоғары бағалап,
былай дейді:

Ханның жақсы болмағы,
Карашиның елдігі.
Караши, халқы сыйласа,
Алтыннан соққан белдігі —

деп күш халықта екендігін көрсетеді. Бұхар жыраудың
тағы да бір тамаша толғауын келтірейік.

Айналасын жер тұтқан,
Айды батпас демеңіз.
Айала ішіп азайып,
Көл суалмас демеңіз.
Құрсағы күшак байлардан,
Даулет таймас демеңіз.
Жарлыны жарлы демеңіз,
Жарлы байға теңеліп,
Жайлауға көшпес демеңіз.
Жалғызды жалғыз демеңіз,
Жалғыз көпке теңеліп,
Бір жапанда соғысып,
Кегін алмас демеңіз.
Курай бітпес құба жон,
Құлан жортпас демеңіз.
Құландар ойнар ку тақыр,
Көлшік болмас демеңіз... — дейді

Немесе ел бірлігіне байланысты қалмақ жорығынан
кейінгі айтқан өсietін қыын-қыстау күндерде ұмытпауға,
береке мен бірлікті, достыкты жырлауға арнайды:

Бірінші тілек тілеңіз,
Пиғылы жаман залымның,
Тіліне еріп азбасқа,
Екінші тілек тілеңіз,
Ардақтаған аяулың,

Өзінен басқа бір жанға,
Тегін сілжа болғасқа,
Үшінші тілек тілеңіз
Желкілдеген ту келіп,
Жер қашысқан кол келіп,
Сочан да сасып тұрмасқа
Төртінші тілек тілеңіз,
Омырткасы үзіліп
Аязды құнде айналған,
Тар құрасын кеңіткен,
Тас емшегін жібіткен
Анаң б р аңырап қалмасқа

Толғау өлеңдерінің көркемдік үлгілерін де Бұхардан
көреміз (Үзінді, кәріл, к туралы)

Сексен бес жасқа келгенде,
Екі кара көзді алар
Аузындағы сөзді алар
Бетіндегі нұрды алар
Бойындағы жырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Бетіндегі түсті алар
Колындағы істі алар
Өлмегендеге нең қалар?
Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның коры екен
Қарғының десен екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсек түбіне
Тұбі жоқ терең көр екен,
Ел қонбайтын шөл екен

Бірақ Бұхар жырау өлеңдері кейде рушылдықта ау-
ытқып, өз дәүірінің санасының шеңберінен аспай да жа-
тады Оған мысал

Меч арғын деген арыспын,
Азуы кере карыспын
Сен бұзау терісі — шәншіксін,
Мен өтзі терісі — талыспын —

— деп «Керей кайда барасың» деген өлеңінде, Керей
бөлініп бара жатқанда Керейге айбат шегеді

Корыта келгенде, Бұхар жырауды көбірек мысалға
алып отырған себебіміз, ол қазақ поэзиясының XVIII ғ
екінші жартысындағы шартты басы Осыған сәйкес Бе-
линскийдің орыстың ескі ақыны Державин туралы кел-
тирғен бір мысалын еске алайық

«Державин ұлы творчестволық қуатпен буланған

адам, ол өз дәуірінде мүмкін болған істің бәрін істеді. Біздін заманымызда тумай ол заманда туғанына оны кінәлауға бола ма; поэзияның дап-даяр болып аспаннан түспейтіндігіне, алайда оның өз туған топырағында өсіп, жәндік сияқты дамудың барлық сатысынан өтетіндігіне де ол кінәлі емес», — дейді. Сол сияқты өз заманының әлеуметтік санағы мен тұрмыс қалпына сай қалыптанған Бұхарды тек сол заман тұрғы-дәрежесінен түсінсек, дұрыс бағалай аламыз. Өйткені ол заманда қазақ елі енді ғана қалмақ шабуылынан есін жиып тұрғанда, Россиямен жауласу өліммен тең, ал достасу өмірмен тең еді. Бұхардың басқа Шортанбай, Дулат, Мұрраттардан айырмасы осы тарихи жәйді түсіне білгендігінде, тарихи өзгерістен дұрыс корытынды жасай білуінде, тек бір ғана осының өзі сол орнықпаған, сынаптай толқыған аумалытәкпелі дүниеде зор ұстамды, табанды ойдың иесі екендігін дәлелдейді. Бұхарды тек Абылай ханының қасында жүрді екен деп бір ғана хан жыршысы деуге дәлел тайғақтау. Ол ашулы задор Абылайдан корықпай тойтарыс береді, өңменінен өткір шындықты айтудан қаймықлады, Абылайдың Төлебидің қолында жалшы болғаны, есе тимей, билік тимей қаңғып келгені бәрі де шындық, оны атакты оқымысты Шокан да растайды. Дәл соны бетіне басып, оқыс істен, яғни Россиямен жауласудан қолын тартуға шакырган Бұхарды біз неге Россияға қарсы болған Шортанбайлармен бірдей көреміз. Бұл әділдік емес! Ал Бұхарды хан жыршысы десек кезінде сарайға араласкан, ак патшаға талай мадақтап өлеңдер, одалар жазған Державиннен, Карамзиннен, тіпті Ломоносовтан да безу керек қой! Әңгіме онда емес, әңгіме ақының ұстаған саяси бағытында, оның творчествосының сәулесі мен көлеңке жағының арасалмағында, түбебегілі, тарихи мәселеде ақының қалай бет бұруында!

Орыспенен соғысып,
Жұртыңа жаулық сағынба!

Сен ісінбе, қабынба, кеше ғана кім едің, көлбигенің елдің арқасы, елдің камын ұмытпа, оған қастық іздеме деп Абылай ханды тойтарып тастандай. Осы кезде айтылатын жойылсын бай, өшсін капитализм деген ұғымнан емес, сол Бұхар өмір сүрген жезеңнен, сол кезеңнің талабы мен басты мәселесінен қарауга тиіспіз:

Күрсағы құшак байлардан!
Дәүлет таймас деменіз...
Жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға тенеліп,
Жайлауға көшпес деменіз!

Дәүлетке мастанған байларға да Бұхар жырау жарлыны корлама, ол да теңелер күн болар деген өситет айтады. Бұхар заманына келсек дәл сол кездегі тарихи ең басты мәселе не еді, ол қалмақ шабуылынан кейін ендіғана есін жиган қазақ елін, алдымен бейбіт өмір-ге, тіршілікке, бірлікке, ел болуға үйимдастыру, Россиямен жауласпай, дос болуға, елдігін сактауға шакыру еді. Осы көкейтесті, басты мәселелерде Бұхар жыраудың ұстаған бағыты тарихи дұрыс. Міне сондықтан да бізде ескі мұраны тануда байбалам салудан гері байымды іске, яғни тарихи жағдайына, заманына қарай, онда да ұсақ мәселелерден гөрі басты мәселелеге қарай ақынның еңбегіне баға беруіміз керек! Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар. Кейде тауып айтқан орынды, байымды бір ауыз тоқтамның өзі, бір ел тағдырын шешетініндей жеке адам емес, бүкіл ел үшін айтылғанын көреміз.

Кім де болса заман туындысы, Абай да солай, ал Абай заманында Бұхар тұсындағы көптеген булдыр мәселелер өмірдің алға дамуына (жүз жылға таяу), тарихи өзгерістерге сай айқындала, анықтала, жіктеле түсken жоқ па! Ия, ол заманың талабы, бұрынғыдан да гөрі бітірек, өскелец еді, дәл сол кездегі туған Абай, Шокан, Ыбырай ұстаған басты бағыт та айқын еді!

Шешендік, тапқырлық, өткірлікке ауыз әдебиетінде — «Толғауы токсан» қызыл тілдің балын ағызып, майын тамызып, делебесін қоздырып, жалынды оттай шалқытқан халық емес пе?

Бұлакты дария ететін, дарияны теңіз ететін, жоқты бар, азды көп ететін, тәбені таудай қылатын да халық. Сол халықтың даналығы — таусылмас бұлак, бітпес азық, кайнаған өнердің көзі. Абай сол көзден алғаш суынын қандырган. Оған туған елі айнала біткен құрак, біліміне тұрак, өнерінің көркі болды. Абайдың өзі де осы бұлактың қорын молайтқандай асыл сөздер қалдырыды. Мысалы: «Адам өзімен мың жасамайды, өзінің жолдасты, замандасымен мың жасайды», «Қары қатты қыстың артынан, көгі қалың көлдері мол, жадыраған жаз келмеуші ме еді», «Жақсылық көп түрмайды, жамандық әр-

кашан да тозбайды», «Жаман дос көлеңке, басыңды құн шалса, қашып құғыла алмайсың, басыңды бұлт алса іздей таба алмайсың».

Не болмаса:

Берекелі болса ел,
Жағасы жайлай ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғактайды, соқса жел...
Берекесі кеткен ел —
Суы ашыған батпак көл¹ —

дейді Абай.

Халық алдындағы зор міндеттін айта келіп, ол үшін жастар үшін өзінің үлгі екендігін сезген Абай былай дейді:

Мақсатым тіл үстартып, өнер шашпак,
Наданның көнілін қойып, көзін ашпак,
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ

Искусство, тіпті дәлірек айтқанда поэзия (осының жеке өзі ғана) көшілік окушыларға орасан зор мағлұмattарды таратады, әсіресе өте-мөте мұның қажеттігі — ол ғылымның тапқан түсініктірімен таныстырады, поэзияның өмір үшін ұлы маңызының өзі де осында,— дейді Н. Г. Чернышевский.

Абай поэзиясы халық творчествосынан дәнді азық алғып, калыптанса, Абайдың өзі де сол халық үшін қызмет істеп, соның әлеуметтік ой-қазынасының жоқтаушысы болды, бұл үшін сөзді істен айырмайтын, шығарманы өмірден айырмайтын шындықты сүйіп, іс жүзіне асыра білу қажет.

Жоғарыда біз поэзияның өзге өнерге қараганда көлемді, өрісті, өмір құбылысын, әлеуметтік тұрмысты кең көрсететіндігін айттық.

Біздіңше, нағыз шын поэзия, нағыз дарынды ақындық өнер өмірмен бұлақ бол біте қайнаған адамда болады. Мұндай адамдарды халық ақындық бойына дарыған адам дейді. Сондыктан көрінген адам ақын бола бермейді.

Ал білім алғып, оку оқып — мәдениетті архитектор болуга әбден болады. Осы біліміне оның өзіне біткен жеке дарындылық касиеті қосылса, ол зодчествоның шынына

¹ Абай А. Т. Ж 1945 ж 76-бет.

жетпек. Живопись өнері де, скульптура өнері де, музыка өнері де — осылай өнер үйреніп, білім алып, дүние таңып, әлеуметтік өмірді сезіп, қатардағы мәдениетті музыкант, художник, скульптор болуға болады. Кейде бұл өнер де адам бойына туа бітеді.

Искусство қайраткерлерінің алған біліміне оның дашыншандық қасиеті қосылса, ол сол өнердің шыңына жетпек. Орыс халқының өткен тарихындағы атақты дашыншан адамдары: художник Репин, композитор Чайковский, архитектор Казаковтар — міне осындай адамдар. Адамның бойындағы ақындық қасиеті болмаса, құр әдебиет мектебін бітіргеннен ақын бола алмайды, мінеки, поэзияның искусствоның өзгеше түрінен тағы бір айырмашылығы осында.

Елдің бері бірдей ақын бола алмайды, ол бір, ақынның бері бірдей тәң бола бермейді ол екі.

Абай айтқандай:

Өлеңге әркімнің-ак бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы,
Іші алтын, сырты күміс, сөз жақсысын,
Қазақтың келістіреп қай баласы.

Егерде халықтың, тұжырып айтқанда, казақ халқының рухани мәдениеті, бай поэзиялық өнері болмаса, бізге жеке Абайдың да қымбаттылығы көрінбеген болар еді. Қөптен көсем туады деген сияқты, Абайды туғызған да осы рухани мәдениет. Солай болса біз алдымен сол ортаның мән-жайын тексеріп шығуымыз керек.

Абайды дашыншан ақын дегенде, оған дейін көзге түсірлік тарихи ешнәрсе болған жоқ десек, дұрыс болмас еді. Абай өзінен бұрынғы ауыз әдебиетінің тіл байлығын, сөз шеберлігін және тамаша өнер иелері болған көрнекті ақындардың шығармаларының дәнді жерлерін дұрыс пайдаланып, кемшіліктерін терең, батыл сынады, келешекте дұрыс жолға тұсуіне жөн сілтеді. Міне сондықтан да Абай халықтың ауыз әдебиетіне зор маңыз берген адамның бірі. Ал Шоканның ауыз әдебиетінің жүрнәктарын зерттеп, жинап бастырганы елдің көбіне мәлім. Сөз өнерінің бұлағы — фольклорда,— дейді А. М. Горький. Халықтың ауыз әдебиетінің, бай қазынасының нұрын сактаған Бұхар, Махамбет, Шернияз, Шөже, Кемпірбай сияқты басқа да ірі уәкілдері болды. Олар сұрырып-салма халық ақындары, жыраулар, ертегіші, әң-

гімешілер, мысқылшылар еді. Осымен бірге атакты Құрманғазы, Біржан, Эсет, Жаяу Мұса, Тәттімбет, Ақан-сері сияқты халық композиторлары болды.

Шынында, қазақ халқының поэзияшыл халық екендігіне, ән мен жырдың бұлағы екендігіне дәлел: XIX ғасырда жүртқа ресми атағы шыққан ақындардың саны ғана 250-ден артық болған. Ал бір ғана ән мен күйдің өзінен бірер жыл ішінде композитор А. Затаевич 1500-ден артығын жинап, жарыққа шығарды, нотага түсірді. Қазақ халқының әні мен күйі де, өлеңі мен жыры да жер астындағы қазнадай, канша казсаң да шыға береді.

Өмір куресі үшін қоғамдық дәуірдің байырғы сатысында да ауыз әдебиеті идеологиялық құрал болған. Руффеодалдық қоғамда жазба әдебиет орын теппегендіктен халықтың мұң-мұқтажын, әдет-ғұрпын, шаруашылық кәсібін, салт-санасының түрін осы ауыз әдебиеті арқылы бейнелеп отырған, тіпті тарихты да шежіре ретінде, атадан балаға, баладан немереге жеткізіп, ғасырлар бойы жазусыз, кітапсыз жүргенде де ауызша сактарап келген. Бұл қазақ елінің Европадай өнер-білім мен қалыптанған белгілі сатыдағы мәдениеті, жазба әдебиеті болмаса да өзінің рухани өмірі үшін тіл байлығымен халық даналығын дамытып, құресіп келгендігін байқатады. Сөздің ырғағы мен мазмұны, ой желісі, мақсаты бірдей келіп, мін таба алмайтын, жазба әдебиеттің жүрнектарынан кем соқпайтын сымбатты өрнектерді біз ауыз әдебиетінен де кездестіреміз. Адам шыр етіп жерге түскен-нен, көз жұмып жерге кіргенше өміріне осы ән мен күй жолдас болады. Мысалы, бұрын қазақта баланы бесікке салып, атын қоярда шылдақана тойлайды. Ол ержетіп, атқа мінсе, үкі тағып, домбыра ұстайды. Мал бақса табиғатқа үнін қосып, өлең айтады, ән салады. Ал кейде бұл адамның ішкі сырын өмір құресімен қабыстырып жатады.

XIX ғасырдағы Абайға дейінгі қазактың ауыз әдебиетінде көбінесе басымырак орын алған — әпостар-батырлар жырлары, елдің қаһармандық тарихын көрсете-тін мұралар. Мұның өзі бір жағынан заңды да, өйткені ол қазақ елінің аумалы-төкпелі өмірінде, аттың жалында, түйенін комында қунелтіп журіп, тәуелсіздігі үшін сан рет күрестенінен туған. Сол күрестердің бірі «актабан-шұбырынды» уақығасы туралы канша жыр, эпос бар. Тіпті одан бұрынғы Қобланды, Алпамыс, Ер Тарғыч,

Қамбар батыр жырлары да осыған дәлел бола алады. Ал Абай түсінда Исатай-Махамбет, тағы басқалар тура-лы тарихи жырлар шықты,

Эпос жырларының ішінде ерекше орын алатыны Қобланды батыр жыры. Оған себеп, Абайға дейінгі қазақ әдебиетінің ірі қайраткерлерінің бірі Бұхар жырау (1693—1787 ж.) болса, жалпы казақ әдебиетінің тұңғыш журнағы — басы сонау қарт дүниеде жатыр. Бұл жөнінде проф. Х. Жұмалиев, проф. М. Фабдуллиндердің пікірлері өте орынды.

Қобланды батыр жырының шыққан дәуірі 1295—1304 жылдар арасында. Оған дәлелдер: 1253 жылы монголдың Мөнке ханы Иранды жаулап алуға Хулагу ханды жібереді. Хулагу хан — Иранды, онан соң Солтүстік Азербайжанды билеудегі монгол династиясын негізделген хан. 1263 жылы монголдың Хұбылай ханынан Хулагу ильхан дәрежесін алады.

Осылардың наследінен Иранды билеуші жетінші ильхан Фазан (1295—1304) өзі де, әскерлері де тұңғыш рет ислам дінін¹ қабылдайды. Персияның осы туралы діни әскери үйымға, «Қызылбас» деген (бас киіміне қарай) ат беріп үйымдастырылған.

Міне осы қызылбастардың ханы Фазанға қазактың қыпшақ руынан шыққан Қобланды батыр Токтарбайұлы шабуыл жасайды. Тәрізі бұл шабуыл жасаған жерлер Иран Азербайжаны болу керек.

Қобланды жырында:

Кешегі өткен заманда,
Қара қыпшақ Қобланды,
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан асқан болды бай.
Қыс қыстауы Қараспан
Қараспан көкке таласқан

Қобландының қызылбасқа шабуылының себебі жа-йында жырда:

Қызылбастың елінен,
Фазан деген хан шықты,
Жан білмеген жан шықты,

¹ Фазанның баласы Мұхаммед Құдайменде 1304—1316 ж. хан болып, Орта Азиядан Қашқарияға дейін келип, қазақтарды да ислам дініне құралды күшпен қаратқан екен. Атақты тарихшы Рашит-Әддин де Фазан жайында мәліметтер көттірілген

Ноғайлының көп елін
Олжалаң шауып жаңышты,
Қырлы қала, сырлы қаласын
Тартып алып ер Ғазан,
Тасыған судай тасыпты
Сырлы қала маңынаң,
Жау жүре алмас десіпті.
Қөңілі сондай есіпті
Қызылбастың ағасы,
Қырлы қала шаһарының,
Бір жағы судың жағасы —

делінген.

Ол кезде қазақ пен ноғайлы көршілес, бауырлас, мұндағас ел болған, сондыктан ноғайлының батыры Қараманың шақыруыменен Қобланды Қызылбас жұртына шабуылға аттанады. Бұл жыр тек қазактың ең бірінші тарихи әдеби жүрнағымен ғана емес, өзінің көркемдігімен, тілінің шеберлігімен қазактың батырлық эпосында тенденсі жоқ шығарма деуге болады. Енді соған бірер мысал келтірейік:

Айт жануар, шу — делі,
Құбылып бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді.
Құлактың тубі терледі,
Тер шыққан сайын өрледі.
Қөлденең жаткан аңарды,
Жер ошақ құрлы көрмеді.

Немесе:

Тобылғы салты қамшымен,
Тартып-тартып жіберді,
Тайбурылдың санына.
Жан серігі Бурылдың,
Жаман батты жанына,
Жанына батпай не қылсын,
Қарға, құзғын тоғынды,
Санынан акқан қанына.
Құбылып бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі,
Терт аякты сермеді!
Құлактың тубі терлерді,
Тер шыққан соң құлактан,
Адырды көзі көрмеді.
Қөлденең жаткан көк тасты,
Түптен тиғен тұяғы,
Саз балшықтай иледі.
Қарсы келген қабактан...
Қарғып басып жөнелді.

Сенгір-сенгір таулардан,
Секіре басып жөнелді.
Жауатын күндей күркіреп
Жанбырдай тері сіркіреп,
Құбылып ойнап жер басты.
Алдыңғыдан артқысын,
Сынық сүйем кем басты.
Жалғаса үшікан қоңыр қаз,
Тозаңынан адасты, — дейді.

Кобланды эпосы өзге жырлардан көлемді, екі жүз беттей. Бұл жыр орыстың атақты эпосы Игорь полкі туралы азызынан (1187—1188) бір ғасыр кейін шықкан.

Кобландының Иранның жерінә шабуылына тағы бір дәлел, жырда парсы сөздері кездесіп отырады. Мысалы: пұшман — (іш пысу), һапта — (жұма), жәй — (орын), дидар — (жұз, бет), пара-пар — (бөлек-бөлек), т. б.

Сол дәуірден қалған ел аузындағы тағы бір әдеби фрагмент те Қобландыға байланысты. Арғынның ағасы Дайыркожаны күндестікпен Қобланды өлтіріп кетіпти. Сонда Дайыркожаның әкесі Қодантайшы¹ баласын былай деп жоктаған:

Қарақыпшақ Қобландыда нең бар еді құлымынам,
Сексен асып, таянганда тоқсанға, тұра алмастай,
узілдіме жұлымынам,
Адасқаның жолға салдың бұл ногайлы ұлымынам,
Аққан бұлақ, жанган шырақ, жалғыз күнде күрьядынам.

Жылау-жылау, жылау күн,
Жылаған зарлы мынау күн.
Қазақ пен ногай айрылды,
Қазак сартка кайрылды.
Ногайлының ну елі,
Құріренді қайырды
Каралыпшак Кобланды,
Қара орыннан айырды.
Ел қанаты кайрылды.
Зор күн туды, зор күндер,
Кетті құлқи мол күндер,
Жылау менен коштасу,
Келер ме қайтып сол күндер!

Қазақ халқында эпостан кейінгі елеулі орын алған

¹ Арғын мен Қодантайшы жөнінде кейір мәліметтерді Рашид әздин «История монголов» деген еңбегінде көлтіреді 1858, 84-б.

лирикалық поэмалар. Бұлар көбінене ғашықтықты, екі адамның сүйіспендік зарын жырлаумен қатар, кейде әлеуметтік өмірдегі тенсіздікті, дүниекұмарлықты, озбырылқты, надандықты, рушылдықтың, ескі дүниенің мылқау құштерінің сыр-сипаттарын бейнелеп отырды. Мысалы, Қозықөрпеш-Баянсұлу лироэпосы тіл шеберлік, көркемдік жағынан орта ғасырдағы тамаша әдебиет ескерткішінің бірі. Сонымен бірге Қозықөрпеш-Баянсұлу жырында адам мінез-құлықтары, ішкі ой-дүниесінің құбылыстары шеберлікпен суреттеледі. Әсіресе Гобсек сияқты Қарабайдың портреті, Жабер сияқты мылқау құштің, қас құнемдіктің иесі Қодардың портреті, ақылдылық пен тапқырлықтың иесі болған Баянның, Қозының портреттері біздер үшін ұмытылмайтын сол заманың типтік образдары. Бұлар шебер драматург F. Mүсіреповтің пьесасында өте айқын, күшті, кескінді болып жатады¹.

Ел ақызында Кобланды жырын өндеген Марабай ақын (1841—1898), Қозықөрпеш жырын өндеген Жанак ақынның поэзияның өз заманындағы жорғасы болғанын дәлелдейді.

Абайдың Марабай ақынның мынадай бірауыз өлеңіне катты сүйінгені мәлім.

Ақбала-Боздақ жырында Марабайдың:

Бір қораз, бір мекиен талда ойнайды,
Адам түгіл хайуан, мал да ойнайды,
Кұдайым бірдемеге бастап журме,
Кез келген алдымыздан аң да ойнайды²

Осында ақындықтың қуаты жатыр,— депті Абай.

Қызы Жібек, Айман-Шолпан жырлары да әдебиеттің өшпес жүрнағына жататыны сөзсіз. Бұл поэмалардың ішінен де тамаша көркем поэзиялардың үлгілері кездеседі. Ер Тарғын поэмасында Ақжүністің келбетін:

Шашын дынданменен тараған,
Бектер мінген бедеудей,
Бауырынан жараған.
Бет ажарын қарасаң,
Терісінен айырған,
Арпа-бидай ақ үндай.

Немесе:

¹ Mүсірепов Ғабит. Қозықөрпеш-Баянсұлу пьесасы, 1940 ж.

² Ақбала-Боздақтың алдынан маұыққан құс, аң, мал кездескенде айткан екен.

Қара жерге қар жауар,
Карды көр де, етім көр.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де бетім көр --

деген сияқты тағы да Ақжұністің Қартқожаққа айтқаны:

Алпыс беске келгенде,
Сақал-мұртың қуарып,
Бойға біткен тамырдың,
Бәрі бірдей суалып,
Алайын деп тұрмысын,
Мені көріп қуанып.
Әлтірсен де тимеймін,
Теңдік берсең сүймеймін.
Бұрын батыр болсаң да,
Сенің басын бұл күнде,
Жерде жатқан кү тезек.

Қазақ эпос, лирика жырлары сан рет орыс тілінде ба-
сылды, ал 1956 ж. Берлинде «Қызы Жібек», «Айман Шол-
пан», «Ер Тарғын» неміс тілінде өте көркем бол басы-
лып шықты. Ертедегі әдеби жұрнақтардың дәмді үлгіле-
рі өте көп. Мысал үшін Ақтабан-шұбырынды қезінде
XVIII ғасырдың басында болған Сүйіндік Қотеш ақын-
ның талай-талай шебер тапқырлықпен айтылған әндері
бар, ел аузында көп тараған оның мына айтысынан бір
үзінді келтірейік.

Осы Қотеш Кіпия деген ақын қызбен айтысқанда,
Кіпия:

Женгелікке жүреді екі қатын,
Сақтап жүрмін алланың аманатын.
Арғындардың жігіті тасыр келер,
Шолтаң-шолтаң еткізіп шолақ атын.

Қотеш:

Мақтанасың сырынды жұртқа жайып,
Айрыларсың аяғын кетсе тайып,
Ат шолағын құдашау айыпласан,
Шолақ заттың, ендеше бәрі де айып!

Қазақ халқының бір ғана поэзияға емес, шешендік-
ке, өткір тілге шебер екендігіне бір мысал, Керей Жәні-
бекке Тіленші келгенде Жәнібек екі төрениң ортасында
жантайып жатыр екен: — Мынау кім? Бұл ақсақ Керей-
дің не көрмегені бар еді, әкесі Он екі Абак Керейдің
жаманы еді, жаманнан жақсы тудым деп бір төреге

басын жастап, бір төреге аяғын салып, ширеніп жатқан жатысының жаманын қараңызы, — депті

Жәнібек басын көтеріп алып, жас Тіленшіге «Ей шырағым, рас айтасын, меч көрмеген нәрсе жок, Қалмақтікін мен көрдім, қазақтікін мен көрдім, он бесімде көк бұқадай куып едім, жиырма бесімде қара қанға қолымды жуып едім, отыз бесімде үш жүздің баласын қара сөзбен буып едім, сениң әкес Бекболат би он екі ру арғынның жақсысы еді, мен Бекболаттан тусам қандай болар едім! Мениң әкем Он екі Абақ Қерейдің жаманы еді Сен Бердәүлеттен тусаң, қандай болар едін!»

Мен шынарга шыққан оқ емес пе едім,
Сен жақсыдты жаман туған бок емес пе едін! —

дегенде Тітеші сөзден ұтылып қапты

Тағы да осы Жәнібек би қартайғанда Жәнібектің ауылына құн аламыз деп Саршуаш деген би келіпти, өзінің түрі өңсіз екен, соны көрген Жәнібек

Ей кемсек иек жарғақ құлақ,
Халыққа сuat болмас ылай бұлақ
Астыңа ат мінгізе
Алты ай мініп арытпассың
Колына қырық кез оқ берсе
Дүшпанға бірін атып дарытпассың
Мениң дауысын қаз дауысты Қазыбекке тартқан
Сүйегін Шақшақ ұлы Жәнібекке тартқан
Осы сиқынмен не үміт етіп келдің — депті

Сонда Саршуаш

Олай болса сен де құдайдың құлы екенсің
Керейден мойның озың түр екенсің,
Дауысың Қазыбекке тартса,
Сүйегін Шақшақ Жәнібекке тартса,
Өзіміздің ағын ағаның ұлы екенсің,
Жарайсың жарайсың —

деп арқаға қағыпты

Бірақ Жәнібек сөзден ұтылыпты

Міне, осы тәрізді кедейден шыққан Жәнібек сияқты мірдің оғындар тапқыр, шешен талай айыр жак, темір көмей ділмәрлар болған Немесе адамның естігенде бойын балқытып, жүрегін жібітіп, тәбе құйқасын шымырлатқандай Құрманғазы мен Тәттімбеттің әсем сазы мен күйлері кімнен кем

Бұхар жыраудан кейінгі Абайға дейінгі қазақ әде-

биетінің кесек өкілдерінің бірі — Махамбет Өтемісұлы (1804—1846). Махамбет жырларының өзінен бұрынғы ақындардан өзгешелігі — оның жалынды рухының халық күресімен тікелей септесіп жатуында.

Жәнгір ханға қарсы көтеріліске шыққан Исатайдың Махамбет әрі жауынгер досы, әрі жыршысы болады. Махамбет жырларында әлеуметтік әуен, хан мен сұлтанның арам қылықтарын әшкерелеу, халықтың ойы мен күресі айқын жатады.

Хан баласы ақ сүйек,
Ежелден табан аңдысқан,
Ата дүшпан сен едін.
Ата жауың мен едім.
Ежелгі дүшпан ел болмас,
Етектен кесіп жен болмас;
Қайраннан алған шабактай,
Кия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем!

Немесе Жәнгір ханың патша өкіметімен ауыз жаласып кеткенін:

Атаңа нәлеть хан ұлы-ай,
Тілегің сұрап алған соң,
Ойлағаның болған соң,
Патшага хабар салдырып,
Патшадан солдат алдырып...
Кара қазақ баласын
Шетінен тіздіріп айдады-ау,
Орынбор деген калаға-ау.

«Мен едім» деген өлеңінде өзінің және Исатайдың ел мұның жоқтағандығын айтып:

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқараФ ер едім,
Жауласпай ақыры бір тынбан — дейді.

Немесе:

Исатайдың барында,
Кара қазан, сары бала,
Қамы үшін қылыш сермедік

Махамбетке өкшелес осы халық көтерілісін жырланаған ақынның бірі — Шернияз 1836—1881 жылдары өмір сүрген адам.

Шернияз да тілге шебер, өткір ақынның бірі.

Баймағамбет сұлтанға Исадайды жоқтап оның айтканы мынау:

Па, шіркін, Исадайдай сабаз тумас,
Қас етсек қасыңа адам жұымас,
Ел ұстап, жұрт билейтін қылышың жок,
Хан емес, кас қатынсың мұндар қу бас.

Орыстың ұлы сыншысы Белинский поэзияны эпикалық, лирикалық және драмалық деп үш түрге бөліп, оның әркайсының халықтың әлеуметтік даму дәрежесіне қарай, қалыптасып өркендеренін дәлелдейді. Оған қарағанда, әр ел тарихында, өмір дәүіріне сәйкес эпос, лирикалық поэзия, драмалық поэзия ілгерілі-кейінді туып отырған, мәселен: «Европаның жаңа халықтарында өмір магнасының шексіз байлығына, олардың әлеуметтік элементтерінің орасан көптігіне, оның жоғарғы дәрежеде өркендеуіне қарай поэзия тектерінің де бәрі бар. Бірақ, поэзияның осы тектерінің бәрі де Европа халықтарының әркайсысында өз ретімен дамыды. Дұрысын айтсақ, тіпті аралас, байланысты өркенде отырды. Мысалы, ағылшындарда Шекспир арқылы алдымен драма өркендеді, соナン кейін екі ғасырдан соң барып, Байрон, Томас Мор, Вордсворт және басқалар арқылы лирикалық поэзия өзінің жоғарғы дамуына жетті...»¹.

Орыс халқында алдымен батырлар эпосы «Слово о полку Игореве» шықты. Тек Пушкин мен Лермонтов тұсында орыстың драма және лирикалық поэзиясы дүниежүзілік шынға жетті.

Қазақ әдебиетінде тұнғыш шыққан әдебиет мұрасы, эпос, әзірге мәтін Қобланды жыры гарихы XIII ғасырга кетеді.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі бір өзгешелік — мұнда айтыс жанры күшті болды. Бұл қазақ әдебиетінің тарихында эпостан зорырақ болмаса, кем орын алған жок. Айтыс деген де поэзияның бір күшті түрі, бұл қазақ тарихында қазақтың әлеуметтік ойында көлемді орын алды.

Тұжырып айтқанда, қазақ елі ақындықтың бұлағы, кең табигат, көшпелі өмірдің заманында іштегі арманы мен көңіл-күйін өлең мен ән арқылы білдіріп отырған.

¹ В. Г. Белинский. Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1948 ж. I том, 6-бет

Биік таудың басына шығып меніреу далаға көз жанарын төккенде ең болмағанда адамды бір рет айғай салғызбай қоймайды.

Қазак өміріндегі ақындықтың арқауы, данғайыр бұлагы өзінің тіршілігімен, тұрмысымен кабысын жатады. «Түйе бақкан казақ жоқ дегенде төрт ауыз өлең айтады» — деген халық мәтелі бар.

Орыстың атақты оқымыстысы, карт Потанин: «Қазақ даласында ән өзге елдерге қарағанда жер бауырлап өтті, сондықтан да қазактар дүниедегі әншілердің біреуі¹» — дейді. Осы жайды Ромен Роллан да ескертіп өтеді. Оған себеп қазақ халқы өз ойын, өмір философиясын, өткір хиялын, мысқылын поэзия арқылы, мақал-мәттел арқылы білдіріп отырды. Сондықтан да поэзияның өкілдері көшпелі өмірдің қойнауында бір ғана ақын емес, халықтың ойшылы да болып келді.

Сонау XIII ғасырдағы Қобланды жырынан бастап XV ғасырдағы «Қозықөрпеш», XVIII ғ. «Еңлік-Кебек» кешегі «Қамар сұлу», «Сұлушаш», «Құлагер», «Тасқынға» дейін үласып жатқан поэзияның ұлы дүбір жүйесінің үзілмегенін, барған сайын дамып, түр жағынан да, мазмұн жағынан да қөркейіп, қуаттанып, құлпырып отырғанын көреміз.

Осы сияқты Бұхар жырау мен Махамбеттен бастап, данышпан Абайға дейін реєми жазба әдебиет арнасының, тарихи көшінің Абай тұсында, Абайдан кейін де, Жамбыл, Сұлтанмахмұт, Сәбит сияқты ірі ойшылдармен арқауын үзбей әкеле жатқан ұлы эстафетасын көреміз. Бұл поэзиялық «қөштің» даму процесі өмір шындығымен суарылып, жаңа сатыға қадам басқан сайын айқындалып, өзіндік сәулесін түсіріп отыратындығын да көреміз.

Алайда революциядан бұрынғы тарихымызда Абай тұлғасы әлеуметтік ойымыздың асқар белі болды. Біз өткен өмірді айтып, кәзіргі өмірге токтағанда осы биік күмбезге бір ой шалдырмай кете алмаймыз.

Абай өзінен бұрынғы халық мұрасының иғі жақтарын игерे отырып, поэзияны жазба әдебиет дәрежесіне, ұлттық-әлеуметтік мәніне, адамгершілік сахнасына жеткізді. Оны табиғат, лирика, философия, психология, әлеуметтік формалармен байытты.

Оған жаңа мән, жаңа сипат, жаңа қыр, жаңа түр,

¹ Русское Богатство № 8, 1896 г., 62—63-стр.

жана сыр берді. Біріншіден, Абай қазактың халық поэзиясын көрүен таңдамайтын реализмнің кең жолына салды, Европа, орыс елінің романтикалық поэзиясының дәрежесіне жеткізді. Мысалы, өзінің баласы Магауияға «Медғат Қасым» атты Египеттегі құлдар көтерілісінің тақырыбына лирикамен үштасқан романтикалық поэма жаздырады, мұнда «Қызы Жібек», не «Козыкөрпеш-Баянсулу» поэмалары сиякты конфликт ғашықтың тілек үстінде өрістеп, сонымен ғана тынбайды, поэмада алдымен әлеуметтік және таптық сипат көрінеді. Поэмандың геройы, құлдардың басшысы Қасым бай мен саудагерлердің аулын шауып, оларға дүре соғып, мұлқін құлдарға таратып береді. Ақырында, өзіне жәб р көрсеткен Мұрат бай мен оның маскүнем баласы Медғатты өлтіріп, азаматтық өшін алады. Байдың қызы Фазизага ғашық болып, бірақ кедейліктен колы жеге алмай кеткен Сәлім сиякты ер жігітке Фазизаны өз еркімен косады. Сейтіп, бір жағынан өшін алып, өзі мұратқа жетсе, екінші жақтан ғашық болған екі жастың да колын арманына жеткізеді. Поэмада Қасымның өзі Пушкиннің Дубровский сиякты кайсар, өткір, ер, үәдешіл және әділетшіл, гуманист болып көрсетіледі. Оның бұл сом образына дүниекор, маскүнем, бұзық, мораль жағынан әлсіз, өзі катал, құлдарды мал ретінде таяқпен жұмсаған Мұрат пен Медғаттың образын қарсы қояды. Қасым достарын мұратқа жеткізген сон өзі дүниені мәнгі кезіп, әділет іздел кетеді. Оның келешек сәулелі, жарық өмір іздел кеткендігі окушыға көрініп тұрады. Дәл мұндай мазмұн, романтикалық идея, бұрынғы казак поэмаларында болып көрген емес. Абайдың өзі жазған «Ескендір» мен «Масғұт» поэмаларында да философиялық терен ой дүниесін жатыр. Малды, мұлікті, байлыкты, канішерлікті ақылға женгізеді. Абайдың үлкен баласы Ақылбайға жаздырткан «Дағыстан» атты поэмада трагедиялық жағы күшті де өткір, терен көрсетіледі, мұндағы кейіпкерлердің тілі, психологиялық дамуы Шекспир геройларының тіліне үксайды. Мысалы, Жебраилдың шешесінің зары адамның төбе құйқасын шымырлатқандай, жалғыз баласын жазықсыз өлтірген каніпезер, катал, басынан бір ауыз сөз асырмайтын, батыр кәрі Жүсіп те кемпірдің улы за-рына шыдамай теріс айналып кетеді. Мұнда да адам киялы жауыздық пен адамгершілік өрістерінде қарама-қарсы күресіп, жарысып жатады. Сейтіп, қазак әдебиеті-

нің тарихында терең сырлы лирикалық поэма болсын, романтизм болсын және трагедиялық не болмаса философиялық поэзияның басталуы болсын Абайдың атымен байланысты туып отыргандығын көреміз.

Ал енді лирикалық жанрға келсек, жан сүйсінерлік-тей, окушының ой сезімін оятатын, жаратылыска жан беріп, түрлендірген өткір тіл, шешен сөз, көркем сипатпен суреттелген, жибектей толқыған өлеңдерімен Абай қазақ әдебиетін мөлдір бұлакты кен арнаға қоныстартты.

Абай тұсындағы қазақ әдебиетінде біздің байқауымызша төмөндегі бағыттар көрінеді;

Ескі кертартла заманды жырлау, ру-патриархалдық тұрмысты мадактау, прогресшіл жаңалыққа қарсы шығу, Шортанбай ағымы болатын.

Діни-соғылық, мистикалық идеяны жырлау — адамды белсенді өмірден аластан, дараышылдыққа сілтеу, хан мен сұлтандарды, байларды мадактан, халықтан қол үзіп, поэзияның әлеуметтік-әстетикалық қасиетін жою.

Шындыкты жырлау — халықтың мұн-мұқтажына, әлеуметтік тілегіне сай өмірді суреттеу. Қазақ әдебиетіндегі ұлы өзгерістің тууы — жаңа дүние, жаңа өмірге жетектеген демократиялық сыншыл реализм бағыты.

Біздің әлеуметтік ойымыздың тарихына кезқараста соңғы уақытқа дейін бір өлшем, бір калыппен бағалау, яғни барлық өлең мен жырды халық поэзиясы, ал барлық ақындарды «халық ақындары», «халық жыршысы» деген сыңаржактық баға орын алып келді. Бұл кезқарас қазақ халқының әлеуметтік өмірінде тап та жок, таптық идея да жок, бәрі бауырлас деген «біртұтас ағым» теориясына май құяды.

Жоғарыда айткан кертартпашил бағыттағы ақындар байырғы өмірді, атам заманғы қазақ елінің ескір-ген әдет-ғұрпны, салт-санасын көкседі, соны мінсіз өмір деп, «кой үстіне боз торғай жұмыртқалағандай» етіп жырлады: қазақ халқын осыдан екі ғасыр, үш ғасыр бүрынғы тұрпайы патриархалдық өмір қалпына сүйрергісі келді.

Сонымен бірге олар жаңалыққа, мәдениетті өмірдің, шаруашылық тұрмыстың ілгері дамуына еріксіз қарсы шықты. Қазакка сауда неге керек, акша деген темірдің не қасиеті бар, орыс-европа мәдениетінің кажеті не, егін салып, жер қазып азаптанудың керегі не? Тұракты үй салу, кала салудың өзі мал өсіруге зиянды, бөздік, шай-

қанттың бәрі алдамыш, сондыктан көшпелі түрмис артық, ру болып көшіп жүрсек, ауыл болып қонып жүрсек, тамак та, тон да, шекпен де малдан шығады, елдің осы түрмис калпының қаймағы бұзылмаса екен, «заман бұзылмаса» екен деген кертартпа тілек те болды. Сондай-ақ олар казақ даласына, Россияға енумен байланысты орыс халқынан кірген жаңалықтың барлығын құбыжық қып көрсету, енді ғана тамырланып келе жатқан, өмір тіршілігіне кірген жаңалықтың сөүлесін «қиын-қиын заман болды, қарағай басын шортан шалды», «өткен есіл күндер көзден бір-бір ұшып, зарықкан заман туды» деп зарқакты.

Міне осы бағыттың XIX ғасырдағы көрнекті уәкілдері Шортанбай, Дулат, Әубекір, Қудері, Нысанбай болды. Бұлар: «феодалдық-рулық қоғамды сақтап қалуды көкsep, жаңа туып келе жатқан қоғамдық қарым-қатынастарды, оның тәртіп-заңдарын катты сынға алды, одан өздерін де, өзгені де бездіруге тырысты, қазақ халқының Россияға косылуы мен жаңалықка үмтүлүүн бақытсыздық деп санады. Сондыктан да олар, жабайылық өмірге кайтуды ұрандады. Ескі патриархалдық-рулық қоғамды дәріппеп, дінді, мистиканы жырлады»¹.

Осы жайларды акша мен саудаға қарсы болған Шортанбайдың мына өлецінен анық байқауға болады:

Савып ішер сүті жок,
Мініп түсер күші жок,
Ақша деген мал шықты ..

Шортанбайлар казақ халқының Россияға косылуын, орыс мәдениетіне үмтүлүүн жеккөрінішті қып сипаттады. От ұлы орыс халқын қазаққа құбыжық етіп көрсетті. Өйткені оған орыс атаулының бәрі бірдей зиянды болғарынде, Россияға қараған қазақтың өмірін ол:

Енді еркіндік заман жок,
Дүшпанның күрған торы бар.
Ендігі тұған жілітті,
Мандайының соры бар —

деп суреттейді.

Бұлар дұрысында Россияның басқа күншығыс елдеріне қарағанда әлеуметтік даму дәрежесі, мәдениеті жо-

1 Казак ССР Ғылым академиясының хабаршысы, 5, 1949, 20-бет.
проф. М. Фабдуллинниң мақаласынан.

ғары сатыда екендігін түсінбеді. Ал шынында жонғар шабуылынан кейінгі өмірде казактың мұлдем қырылмай аман қалуының өзіне де Россияға арқа сүйеуі себеп болды. Жерінен, малынан айрылып ауған казакка бауыр тартып барғанда Бұхар, Қокан, Хиуа хандығының әкімдері коныс бермей қоса шауып, жығылған үстіне жұдырық болғанын ұмытуға бола ма?

Сонда біз кең қолтық Россиядан ғана моральдық, материалдық көмек таптық. Осыған түсінбеген Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әубекірлер:

Заман кетті қырынға,
Бұрынғы шіркін заманның,
Ісі де келмес мұрынға.
Биттей нәрсе қалсайшы,
Бұрынғы заңнан ырымға —

деп ескілікті көкседі.

Теже айтканда, Шортанбай, Дулат, Мұраттар халықтың ауыр тұрмысын көрсе де, оны өлеңдерінде шын сезіммен сырын ашып жырласа да, ру-феодалдық идеологияның шенберінен аса алмады. Олар келешекке күдік туғызып, зарлау, кайғыру, торығу жолына түсті. Патшалық Россияның отарлау саясатының халық үшін ауыртпалығын әшкөрелеп отырса да, орыс халқының прогрессік мәніне, даладағы жаңа карым-катынастарға түсінбеді, казак елінің қараңғылығы мен мешеулігін көре тұрса да оған шығар жолын, атар танын көрсете алмады. Сондықтан да бұлардың шығармалары ұлттық дәрежедегі мазмұнға жете алмады, тек ру-феодалдық идеологияның құрсағында калды.

Бұл тарихи жағдайларды осы күнге дейін әркім әркілесінде түсіндіріп келді. Соңғы кезде шықкан кейбір әдебиет деректерінде XIX ғасырды «зар заман» яғни («эпоха скорби») деп те атады. «Зар заман» деген Шортанбайдың Россияға қазак елі қосылуына наразы болған поэмасының тек аты ғана. Осыған қарап XIX ғасырдағы әлеуметтік өмірді не болмаса Шортанбайдың дәуірін (1818—1881) «Зар заман» деп айту тарихи шындыққа жатпайды. Егер біз бұл дәуірді «Зар заман» десек, казак даласына кіре бастаған прогрессік карым-катынастар белгісі, әлеуметтік-демократиялық ойдың дамуы, орыс халқының бізге сіңе бастаған мәдениеті, өндірістік, отырықшылық, сауда карым-катынастар жоққа шығып калады.

Сөз жок, патша өкіметінің отаршылдық саясаты, ұлттық езуі қазақ халқына оңай тиғен жок, әсіреле еңбекшілер екі бірдей канауда болды, бұл сол кездерде де, оның соңынан да қазак пен орыс ойшылары шығармаларында катты сыналды. Бірак, осы құнгірт дәуірдің сәулелі жағы да бар ғой! Ұлы орыс халқымен қол ұстасып, келешекке батыл қарап, алдағы ұлы өмір үшін құрестің ізгі лебі Абай, Шоқан Ұбырайдан бастап-ақ туған жок па? Қазак халқы үшін Россиядағы орыс халқымен дос болып, қол ұстасып прогрестік өмір сүруден басқа XIX ғасырда өрбіген иғлікті тағы қандай тарихи жол бар еді? Біз мұны тани алмасақ, Абай сияқты келешекті алыстан болжаған көргіш қыранға томага кигізгенмен бірдей болар еді. Шортанбай, Дулат, Мұраттар сол заманның тек құнгірт жағын ғана алып, сәуле жағына түсінбеді, сайып келгенде, ілгері дамуға осының қайсысы керектігін көрген Абай, Шоқан, Ұбырайлар деп ашып айта аламыз. Абайға дейінгі ауыз әдебиетінің желісі үздіксіз шыққан поэзияның күшті арнасы болды. Абайға дейінгі әлеуметтік ой тарихын, Абай тұсындағы мәдениет қайраткерлерін, Абайдан соңғы ойшылдарды жібін үзбей алып қараганда ғана Абай, Шоқан, Ұбырайлар шөлге біткен жанғыз терек сияқты жеке-дара болып қалмай, өзен жағасындағы биік бәйтеректей бау-бакшасымен, орман суымен шөлдеген жолаушыға ішсе сусын, қонса қоңыс боларлықтай кең жайлау бол көрінеді. Осының өзі революциядан бұрынғы кейбір буржуазияшыл оқымыстылдардың көшпелі елде ешқандай мәдениет белгісі болған жок деген такаббарлық теориясын жокқа шығарды. Сейтіп, казак халқының ежелден келе жаткан өзіне тән рухани мәдениет байлығы болды. Бұл байлық талай жылғы тарихи дамуымен казақ халқының әлеуметтік ойының қалыптасуына, казақ халқының коғамдық пікірінің тарихындағы XVIII, XIX ғасырлардағы ойшылдардың шығуына да сезсіз себепкер болды. Өзіне дейінгі рухани мәдениеттің байлығын Абай жаксы игерді, казактың ойшылдары мен халық ақындарының творчествосы Абайға рухани азық, оның ой-ерісінің дамуына кең жол ашты. Бірак академик Сәбит Мұқанов айтқандай:

«Өзіне дейінгі казактың поэзиясы Абайға ұлғі емес, тек азық канан». Абай өзіне дейінгі халық поэзиясын то-лық менгерге алмаса, ол сол дәрежеден аса алмаған да

болар еді. Жоғарыда айтылған ақындар мен ойшылдардың шенберінде ғана калған болар еді!

Енді халық ішінде поэзияның, өнердің беделін түсіріп кадірін кетірген, өнерді өнер деп танымай, кәсіпшілікке айналдырган өсіресе бай мен сұлтандарды, хандарды мактағаннан басқаны білмеген ақындар туралы бір-екі сөз айтқан жөн. Бұлардың әлеуметтік орны және өнерлік дәрежесі төмен, талғамсыз болды. Осындағы дүниекор ақындар туралы Шоқан Уәлиханов: «Қазақтың суырып салма ақындары біздің ақындық-поэзиялық түсінігімізге қосылмайды, өйткені олар өздерінің өнеріне сұлтандардан да жоғары касиет екен деп карамайды, керісінше, өздеріне сыйлық табу үшін берілген кәсіп деп карайды»¹, — деген-ді. Мұндай ақындардың халық аузында өздерінің тиісті аты да болмады, ондайларды жұрт пәленше төренің жыршысы, пәленше байдың ақыны деп атады.

Кейде осындағы жалдамалы ақындар байлар мен ірі рубасы, шынжыр балак жуандар, не ақсүйек төрелер арасындағы болған ру айтыстарында солардың беделінің корғашысы ғана болды. Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде бір ауылды, не болмаса бір атаны, бір руды жамандап, балағаттап, не мактап, қофам ішінде алауызық туғызу, сөйтіп патриархалдық езгілік өмірді дәріптеу күшті болды. Кейде тіпті осы ескілікті рушылдық дәстүрдің өзі атаның шенберінен асып, ру-шенберіне, рудан шығып Ортажуз, Кішіжуз, Ұлыжуз шенберіне де-йін жеткенін көреміз.

Осындағы рушыл ақын Құлмамбет (1826—1903) өзі шыккан Албан руын мактап, Сыр бойындағы Дулаттан шыккан Майкот ақынмен айтысканда, Дулат өuletінің бәрі кедей, тек егінмен күнін көріп отыр:

Қаратаудың қазағы,
Тамынын артын шөмейткен,
Там менен үй көбейткен,
Етін нағмен көбейткен —

деп егіншілік кәсібімен шұғылдануды, үй салуды, тұрақты қора салғанды зор мін сияқты етіп көрсетеді «Тамағы тоқтық, жұмысы жоктық аздырар адам баласын» деп Абай айтқандай, ол ақындар еңбексіз өмірге, тек кы-

¹ Шоқан Уәлихановтың СССР Ғылым академиясы, № 23 фондысынан.

мыз бер қазы-қартага шакырады, еңбексіз тапқан малдың кардың сүсі секілді тез еритініне түсінбейді. Оларға дүниенің барлығы байлықта тұрган сияқты көрінеді.

Ау, таксыр!
Сен алтынсын, мен бұлмын,
Сен жібексін, мен жұмнін,
Сен сұнкарсың, мен құммын
Сен сұлтансын, мен құлмын —

деп кейбіреуі өзін-өзі кемітіп, малдан да, заттан да бағасыз етеді, орынды, орынсыз болсын, бір елді мактап, бір елді жамандап, не болмаса байларды, олардың ма-лын, ішкен тамағын, әйелін мадактап, көбірек сыйлық алсам екен деген ой құлқынын тесіп туралды.

Өз дәуіріндегі және өзінен бұрын болып келген осын-дайды ақындарды көріп данышпан Абай былай дейді:

Қобыз бер домбыра алып топта сарнап,
Мактау өлең айттылы әркімге арнал.
Әр елден өлеіменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін брезеп, жанын жалдаپ,
Мал сұрап біреуді алдаپ, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қызып жүріп,
Өз елін «бай» деп мактар құдай қарғап.

Қайда бай мактаншакқа барған тандап.
Жиса да бай болмапты, канша малды ап,
Қазакқа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді бәрі дандақ¹.

Сейтіп, Абай ақындықтың, өлеңнің қадірін кетіргендерді катты сынайды, олардың әлеуметтік пифылын ашады. «Терен ой, терен ғылым іздемейді, өтірік пен өсекті жүндей сабап» — деп жалдамалы, өздерін сатқан ақындар жөнінде жалпы қорытынды жасайды. Мұнысы Абайдың ақындық өнерді зор бағалап, терен болжап, оны ғылым жолымен суарса шын өнер болатындығына көзі жеткендіктен, поэзияның әлеуметтік өмірде зор құрал екендігін таныту еді.

Қазактың халық поэзиясында өнердің қасиетін кетіргендер туралы. Абай айтқандай, малы барды мактап, домбырасын өңгеріп жүргендер туралы орыстың белгілі

¹ Абай А. Т. Ж. 1945 ж. 55-бет.

жазушысы В. Г. Короленко, 1901 жылы Батыс Қазақстанда сұлтан Ержан Шолаковтың үйінде қонақта отырғанда, Ержанның қонактардың құрметіне шакырткан бір ақынның қалай келгені туралы былай дейді: «Аттан жып-жылдам түсісімен, бір жас жігіт атын үстай алды, ол іле-шала сәлем етіп, үйге кірді. Оның жүріс-тұрысында, кейпінде бір мастанғандық бар сиякты. Оның мойнына аскан гитар мен балалайкаға үқас екі шекті домбырасы көрінді. Оған қолма-қол кілем жайған үйлің төрінен орын беріп, қымыз ұсынды. Малдасын құрып отырған соң домбырасын күйге келтіріп алды да, бізді жылпос кара көзімен бір айнала шолып шыкты да, басын көтеріңкіреп, сакалын шоқшып өлеңге сокты. ...Эннің үні дірілдеп, толықсып, майысып, көкке шырқап, біресе тіпті баяулап, біресе қайтадан жанданып, тағы да шарықтап, бәсендеп терен ойға шомғандай, өткен өмірдің үшқынынан жанданғандай ерекше бір қасірет тартқандай болды...».

Осы ақын не туралы жырлады екен?

«...Маған,— дейді Короленко,— домбырашы даланың ескі хикаясын айтқандай бол көрінді. Шынында, менің бұл жоруым шындықтан тіпті аулақ болып шыкты. Қазақтың «жана адамының» үйінде, домбырашы тек қана үй иесі туралы өлең айтты. Оның сыйлыққа алған сарала тоны мен қылышының бар екендігін, оған тіпті алыстағы қонактардың астанадан да іздел келіп отырғандығын айтқан екен...»¹.

Абай, Шокан, Короленко сынап жазып отырған бұл ақындардың өлеңдері, творчествосы, қазак халқының көпшілік бұкарасы үшін жат еді. Олар тек билеп-төстөүші хандар, сұлтандар, байлар үшін ғана керек, солардың жыршысы еді. Ал халықтың, еңбекші бұкараның өздерінің жыршысы болды. Халықтың намысын корғап, данқын шығарған, оны зор құрмет тұткан, өз беделін тыныға саттайтын кедейлердің де бұлбұлдары болды. Мұндай ақындар үнемі халықтың қайғысы мен мұңмұқтажын жоқтап, байларға, қанаушыларға карсы зәрін төгіп, творчествосында шындыкты білдіріп отырды. Жаксы өмірді, халықтың бостандығын көксеген мұндай ақындар, әрине, революциядан бұрын қуғында болды.

¹ В. Г. Короленко, Толық жинағы, VI том, 252—253-беттер, 1914 ж.

Бірақ та олардың даңқы бүкіл қазақ даласына тарап отырды. Революциядан бұрын Абай алдында және Абаймен замандас болған осындай ірі халық ақындары Шөже, Сүйімбай, Жамбыл, Жанақ, Біржан, Тұбек, Ноянбай, Кемпірбай, Әсет, Орымбай, әйелдерден әйел бостандығын жырлаған Сара, Тоғжан, Қуандық сияқты ақындар еді.

Халық ақындары жайында зор, елеулі енбек жазып, олар туралы түсінігізді ғылми жүйеге салған, белгілі әдебиетшілеріміздің бірі проф. Исмаилов Есмағамбет былай дейді: «Сезімі өткір, хиялы үшкыр, шабыты жалынды ақын естіл-білгенін, сезгенін әрдайым өлең-жырмен корытып айткысы келеді. Елінде, төңірегінде ұлан-асыр қызықты той болып жатқанда, немесе ел өмірін жаңарткан, сілкіндірген тамаша зор курсес, тарихи уакиғалар өтіп жатқанда алғыр қырандай көреген, сезімі өткір ақын жалынды, қанатты шабытына ерік береді, өмір шындығы жөніндегі жырына толғайды. Бұл — ақынның өлең, жыр шығарып айтудына өткен көғам өмірінің тіке-ләй әсері¹! Осылардың ішінде талай шешен, айыр көмей, ку таңдай атанған жорғалары болды. Бір жиында он жеті ақынды женген ку таңдай атанған Жанақ, ақындық сөзі бұлактай аккан соқыр Шөже, құлдір көмей Кемпірбай, саспай тереннен қозғайтын, тұқымынан жүйрік ақын Сабыrbай, тілі ашы Байкөкше, бәрінен де ерекше туған Жамбыл еді. Жамбыл рушыл ақын Құлмамбет пен айтысқанда:

Ақындыкты айт, ерлікті айт, батырлыкты айт,
Ел бірлігін сактаған татулыкты айт,
Карымбайдай сарандар толып жатыр.
Оны мактап шалықпай жөнінде қайт. —

деп, елінің байларын мактаған Құлмамбетті тойтарып тастайды. Осы сияқты соқыр Шөже де тілін тартпайтын өткір, бетін бар, жүзің бар демейтін, майталман көк даяул ақын болған.

Шөже, Қарекесек руының бір асында өлеңді ірі ру басылары Алшынбай мен Құнанбайға тигізе, шенеп айтады Оған ашуланған Бошаның аззы алты карыс Алшынбай биі камшы ала жүгіргендеге, Шөже тайсалмайды, тілін тартпайды:

Япырмай, бұл немене тарсылдаған?
Қанышқ емес, төбет кой арсылдаған!

¹ Исмаилов Е. Ақындар. Алматы, 1956 ж. 25—26-беттері.

Тепкілей бер, сабай бер өлтірмессін,
Ашуынды бас бірақ калышылдаған.

Ақ серкесі Бошанның Алшынбай таз,
Жаз шілдеде үшады итала каз,
Екі сөздің бірінде соқыр дейсін,
Кепиетін бар болса, басынды жаз.¹

Жамбыл өзінің революциядан бұрынғы өлеңдерінде бір ғана байларды, тәрелерді сынап қоймайды, ақындық өнерін соғылыққа айналдырығандарды да өткір тілмен мықтап шенейді. Соғылық жолына түскен Досмағамбет деген ақынды ол былай тойтарады:

Жаназа оқып өлгенге,
Підия алып жалмаған.
Шаригат жолы мұнау деп,
Қаранғы, надан халықты,
Көзді жұмып алдаған.
Кедей өлсе үйіне,
Күніреніп бармаған.
Аттана шауып, бай өлсе,
Кирагаттал құранды,
Күні-түні сарнаған².

Халықтың тұрмысын жырлаған, акшаға, парага сатылмайтын, искусствоны өзінің адамгершілік қасиеті ретінде сактаған жоғарыда айтқандай халық ақындары болды.

«Қырғыздардың³ арасында болып, олардың данкты жыршысы, Ноғайбайдың⁴ атын естімеу мүмкін бе? — дейді А. А. Ивановский. «Қырғыз даласы кандай кең байтак болса, бұл атакты «акынның» (жыршының) данкы да соншалық кең жайылған. Тек Ертістен өтуің мүн, оны білмейтін жан жок... Тыңдаушыларды Ноғайбайдың өлеңдері немен соншалық құмарландырады? Оның әндерінен халықтың қайғысы, мұны мен күрсінуі сезіледі. Сондықтан да, Ноғайбайдың әрбір өлеңі тыңдаушылар-

¹ Казак әдебиеті тарихы, I т. 246-бет.

² Казак әдебиетінің тарихы, I том 246-бет.

³ Бұрынғы орыс әдебиетінде қазакты қырғыз деп атаған — Э. Ж.

⁴ Ноғайбай Ертіс бойында өмір сурген, Шөже сиякты кедей өмірін жырлаған ақын. Әдебиетімізде әлі оның шығармасын зерттеғен ешкім жок. Ал сейтсе де, орыс зерттеушілерінің еңбегінен оның аты көбірек кездеседі. Мысалы, 1903 жылғы Семенов-Тяншанскийдің еңбегінде Шортанбайды ескі дүниенің, Ноғайбайды кедей тұрмысының, Абайды жаңа ағымның ақындары деп бағалаған — Э. Ж.

дың жүрегіне кадалып, оның сыр бақшасына кіріп, жанжүйесін тебірентеді¹.

Ногайбай жатақтардан шыққан, устіне жыртық тонын киіп алғып, ауылдан-ауылға кезіп жүріп, көбінесе жатақтардың, кедейлердің ортасына барып, олардың мұнына өзінің тәтті үні мен домбырасының күйін косып жырлайтын болған. Сөйтіп, оның мұны халық мұнына айналатын болған. Халықтың жүрегін қозғайтын жыршысы Ногайбайдың даусы ел билеушілерге аяздай тисе, ал халықка бір тамшы қанына дейін таза көnlімен берілген берік шындықты саулатқан.

Оның осындай бір өлеңінің мазмұны туралы Ивановский былай дейді: «Бійк таулардың жонымен, терең сайлардың бойымен, теніздей тегіс сар даламен, үскіріп соқкан желден жер бетіне аңыз болған қайғы мен қасретті мен қалай естімейін.. Шешем мені тапқанда, оның жарық күн екенін, қараңғы түн екенін мен білмедім, егер күн болса, мөлдір аспанда күннің жарқын нұры маған күлімдемеді, жакын тауларды оның алтын шұғласы жібітпеді, саміған сар даланы жарық сәуле етпеді, мұның біреуі де менің сорлы шешемнің кара ылашығына түследі, егер де түн болса, онда тұнғылғы кек аспанда күмістей ай жүзбеді, күлім қаққан кербез жұлдыздар жанбады, мұның ешқайсызы да жана туган мен сияқты нәрестеге езуін тартып күлмеді»²,— дейді Ногайбай. Ногайбайдың бұл мұны, соғып тұрган ыстық канды жүректен кан орнына қайғы төккен шындығы еді.

Бұл шындық халықтың да шындығы еді. Өткен өмірдің аяздай құшағында талай ғасырлар, мұн-мұқтажын жоктаған халық тілегі, аскар-аскар таулармен, қазактың сар даласына асыра соқкан желменен үнін коскан Ногайбай сияқты, өмірі кедейлікпен өтіп, белін шешіп, аяғын кең көсліп, өмірге мейірі қанбаған еңбекшілердің мұны еді. Міне, Ногайбай, Шәже, Жамбыл сияқты шыншыл, өз өмірінің барлық жарық сәулесін халықтың иғілігіне сарп қылған, халықтың мұнын тербентетін, тамаша жырларын естігенде, ел аралап, тойған жерін мақтап, тоймаған жерін балағаттайтын, көздерін май басқан

¹ Киргизский народный певец Ногайбай, Этногр. обозрение, кн. III, 1889, стр. 92.

² Киргизский народный певец Ногайбай, Этнограф. обозрение, 1889, стр. 94—95

ақындар қазақ халқының үлттық мәдениетінің, сана-сезімінің оянуна тұсау болғанын айқын сезесің.

Абайдың өзіне дейінгі халық ақындарынан айырмасы, ол халық ақындарындай тек шындықты жыраумен канагат тауып қойған жоқ, сонымен қатар халыққа келешек барап жолды да сілтеді. Ол алдымен, ру тартысының халық үшін үлкен кесір екенін көрсетті, бак үшін, шен үшін, шекпен үшін таласпа, бірінді-бірін көзге тұртіп корлама, халықтың қамын ойла, ел болуды көзде дейді.

«Жатсам да, тұрсам да, күндіз де, түнде де айтатын шындық, өйткені мені шындық коршап тұрган сияқты, оны мен барлық жерде, бәрін де сезем, әуелі өзімнің жеке басымда да сезінem...»¹ — деп Белинский айткан дай, Абай поэзия дүниесінде шындықпен көзін ашты. Оның жатса да, тұрса да ойлайтыны сол халықтың қамы, өмірдің шындығы болды. Абай табиғатты суреттесе де, адамның ішкі сезімін, ішкі құбылысын жырласа да, терең ой қиялына шарықтаса да, оны тіршілікпен, өмір күресімен байланныстырып отырды. Міне сондықтан да қазақ халқына поэзияның әлеуметтік, өнерлік мәнін тұңғыш рет танытқан ақын Абай болды.

Абай заманындағы Ақмолда, Нұржан Наушабаев сияқты ақындар өзінің ана тілін менсінбей, бір ауыз өлең жазса, орынсыз төрт ауыз араб, парсы сөзін қосып, соның өзін бір үлкен біліктіліктің нысанасы деп ойлады.

Хат жазса да, кітап шығарса да, өлең айтса да қазақ сөзін бұзып, тіл шұбарлаушылар Абай тұсында көп-ак болды. Мысалы, хат жазса, «дұғай сәлем, һам ғизатлу, һам ҳұметлу, һам сімбатлу ағамызға, сізки бір көрішкे інкер болған інінізден үшбу хат арқылы, есен-саулығыңызды білдіреміз», не болмаса «колға алдым хат жазууга калам, сия, саруы зат мұктан шаңи гүл насия, шаралтың шашыраған жәунарындей, көңілімнің заһарына салдың ұя» деген сияқты шатпактар көп болды. «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол ақынның білімсіз бишарасы», — деп Абай тіл шұбарлағандардың бишаралығын, ана тілінің байлығын менгерге алмағандарды қатты шенеді.

Өзіне дейінгі әдебиеттің тектерін терең ақылының

¹ В. Г. Белинский «Великий русский мыслитель», 1948 г. Москва, стр. 95.

сүзгісінен өткізіп, дәнін алған Абай, казактың реалистік, әдебиетінің негізін қалады. Абайға дейінгі қазақ әдебиетінің салмағы фольклорда болды. Бірақ, тек фольклормен үлт әдебиетін жасауға болмайды. Әдебиеттің үлттық түрін қалыптастын жазба әдебиет. Орыс халқы әдебиетінің үлттық дәнін пісіргендер Ломоносов, Державин, Карамзиндер болды. Бірақ орыс жазба әдебиетінің атасы, оның тілін қайта құрып, оны көркемдіктің ең жоғарғы сатысына жеткізген, орыс әдебиетінде бірінші рет искуствоны искусстволық дәрежеге жеткізіл, кемеліне келтірген Пушкин болды,— дейді Белинский.

Сол сияқты Абай қазақ әдебиетін көркемдік жағынан да, мазмұн жағынан да, түр жағынан да байытты. Абайдың атымен бірге қазақ әдебиетіне жаңа түр, жаңа ырғак, бұрын болмаған тенеулер пайда болды.

Сондай-ақ Абай қазактың музыкалық мәдениетіне де жаңағынан енгізіп, орыс музыкасына жақын жаңа ырғакты, жаңа толқынды, жаңа лепті отыздан артық ән шығарды. Бұл қазақ музыкасында бұрын болмаған тың идеялық бағыт еді.

Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абайдың үлгісімен өсіл-өркендеді, алға дамыды. «ХХ ғасырдың бас кезінен бастап, күні бүгінге дейін өлең құрылышы, тіл жөнінде Абайдың әсерінсіз әдебиет тарихының қатарына қосылған қазақ ақынын табу қыны»¹,— дейді проф. Х. Жұмалиев.

✓ Абай қазақ халқының жалғыз ғана ұлы ақыны емес, сонымен қатар асқан ойшылы, өмір бұлтарысының үзінен сыйнышысы, философ, кеменгер ағартушы, әлеуметтік ойдың ұлы кайраткері болды. Демек, Абай бір ғана поэзияның шынына жеткен кайраткер емес, әлеуметтік ойдың да шынына жеткен кайраткер. Сонымен бірге ол бір ғана поэзияны дамытып, өркендеп койған жок, казактың XIX ғасырдың соңғы жартысы мен XX ғасырдың басындағы әлеуметтік ой-санасын да дамытып, зор әсер етіп, өркендеп кайраткер. Осы күнге дейін бұл проблема әлі де болса, толық зерттелмей келді. Ал бұл, шынында, Абайдың тарихи бейнесін зорайтып, толық көрсететін тарихи түйін.

Казақ халқының XIX ғасырдағы тарихында, тіпті XX ғасырдың басында да, әлеуметтік ойшылдардың көбі

¹ Х. Жұмалиев, Абай поэзиясының тілі, 203-бет.

(Шокан Уәлихановты қоспағанда) ақын болды, өлең жазды. Олар көбінесе сол өздерінің өлеңдері арқылы әлеуметтік идеяны, өмір күресін, адамның ішкі сезім дүниесін жырлады. Сондықтан да олардың сол өлең сөздерінің өзінде белгілі бір әлеуметтік системаға келген идея, максат, қоғамдық ойдың түйсігі, таңбасы болды. Абайдан бастап Ыбраі Алтынсарин солардың мұрагерлері — Сұлтанмахмұт, Сералин, Сәбит Дөнентаев, С. Қебеев, барлығы да осындай адамдар еді. Мұндай жағдай басқа ұлттардың тарихында да болғаны мәлім. Мысалы, орыстың XVIII ғасырдағы данышпаны Ломоносов ақындықпен бірге зор ғалым, оқымысты, философ болды.

Корыта келгенде айтарымыз XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазактың әлеуметтік ойына Абайдан зор әсер еткен тарихи қайраткер болған жок. Өз заманында, қазакта өнері бар, саналы азаматтардың Абайға еліктемегені кемде-кем, мейлі жыр төккен ақын болсын, күй шығарып, шырқатып ән салған композитор болсын, Абайды рухани қорек қылды, үлгі, өнеге етті, орыс даналарымен қатар өзіне зор үстаз санады. Сондықтан да біз Абайдың атын үстаз ретінде тарихи әдебиетте, оның замандас ақындарымен өзінен кейінгі өмір сүрген ақындардың да, оқымыстылардың да, композиторлардың да шығармаларынан көп кездестіріп отырамыз.

Біз Абай сияқты әлеуметтік ойдың аскар биғі тұрғанда алдымен көзге сол түскеннен кейін, оның көленкесі мен күнгейінде, кең байтак бауырында, кейде қат-кабатында жаткан төбешік пен адырлар, жондар сияқты улкенді-кішілі ақын мен ойшылдарға қоз тікпей келдік. Олар бір ағаштың үрім-бұтағындағы есіп-өнген шешек аткан, бір топырактан нәр алып, бір бұлактан суарылған (талай-талай жүйрік бар, әліне қарай шабады деген тәрізді) қайраткерлер еді. Сонғы жылдарға дейін оларды өткен ғасырдың тарихының бұлдыры жеlegenін аршип, ак карасын айырлып, көз алдымызға дүрбімен тартқандай бейнесін анық көрсету жұмысына белшешіл, белсене кірісе алмай келдік.

Ешбір уақытта әлеуметтік тарихты жеке адамдар жасамайды, қандай данышпан болса да, өзінен бұрын да, өзінен соң да колдың саласындағы қанат-құйрығы жайылған оның үрім-бұтағы болады. Сол тәрізді Абай

айналасында осындай ойшылдар көп болды. Зенгір таудың көленкесіндегі төбешіктерді бірден көрмеген сиякты, көп жылдар бізде ондайлардың көбін есепке алмай келдік. Үлкен дария өзенінің өзі де бір бұлактың көзінен құралмайды. Басы зенгір таудан басталса, сол тау койнауындағы сансыз бұлактар косылып дария болмақ, осы дария басы биіктен шыкса да өзі тәменге түсіл, жер бетін шарлап, түпкі коры молайған сайын алысқа, талай жерлерге құлаш жайып тарамысталып кетпек.

Егерде Абай творчествосына, Абай айналасына келсек, бізде осыны көреміз. Ұлы орыс мәдениетінің дәстүрінен үлгі алған, мұрагер болған Абай, Шоқан, Ұбырай, ал Абайдан, Ұбырайдан, Шоқаннан үлгі алған солардың иғлікті дәстүріне өліктеген ойшылдар, мұрагерлер аз болған жок.

Бір кезде әдебиетте дәстүр болмайды, әдебиет жолы, әдебиет мектебі болмайды деген ұшқары, топас көзқарастар да болды. Егер солардың айтканына илансац, біз рухани ойды жалаңаштап, жүдеген болар едік. Тіпті ол былай тұрсын, ерте заманнан желісі үзілмей келе жатқан ізгілікті дәстүршілдік, жақсыға мираскорлық бір халықтың әдебиеті мен екінші халықтың әдебиетінің рухтануы, немесе өз әдебиеті ішіндегі дәстүршілдікті де жоққа шығарған болар едік. Мұндай көзқарастар партияның XXI съезінен кейінгі нұсқауларға мұлдем қайшы келеді. Біздің диалектикалық рухымызға жат, әлеуметтік ойды, сананы дамытпайтын бұралқы пікір, орынсыз сұктанулар!

Абай тұсында ақыл-оый, көркемдігі Абайдан аспағанмен де соның ұлы дариясынан нәр алған өз балалары — Мағауия, Ақылбай, Аубәкір, замандастары — Қекбай, Баймагамбет, Эріп, тағы сол сиякты бір Абай елінің өзіндеған он — онбес ақын болған. Олардың кейбіреулерінің шығармалары да жеке кітап болып басылып шықты. Сондай ақынның біреуі — Баймагамбет Айтқожаұлы (1865—1930). Баймагамбет өмір бойы кедейшілікпен өткен адам. Абаймен аталас Бәкен руынан шыққан. Бұл да Абай ауылына келіп, айласап, аиталап жатып өлең-өнерге төсөледі.

1915 жылы Семей қаласындағы «Жердем серіктігі» баспаханасынан Баймагамбеттің «Шын мақсұттар» деген тұқыш өлеңдер жинағы шығады. Бұл өлеңдер жи-

нағына ақынның оннан артық шығармасы енген **Ақын** кітабын «Абай қандай» деген өлеңмен ашады

Кешегі айтылған да Абай сөзі,
Әркімнің мәлім болды сыр миңеzi
Білмегенге караңғы қайда жүрсе,
Білгендер әдеттін болды чөзі
Жазыттан кітагтары жұр ашылып
Қанжардай ақ жүрекке тік шашылып,
Үй басы іздел жүріп беріп кетті
Ескер деп осынымың қол тапсырып
Оқыдық та ойладық болды қандай,
Дәмін көрген жүрген жок құмарланбай,
Көз көріп, сөз сөйлесіп отырдық біз,
Көрушіге ермек үшін шығарғандай
Енді ойласақ мақсұты — елдің камы,
Қара қазан сарбала таңдағаны
Сұрамай биліп кету мүмкін емес
Іш ұзын, сырты қыска мағнаны¹.

Баймағамбеттің ірі шығармасы көркем, шебер гілмен жазылған «Мың бір тұн» ертегісіндегі 1 атағидан Абай-Шамат поэмасы. Бұл поэмасында оның Абайдың типикалық ұлгасынан ұйренген көриніп тұр Куатты музыканың шарықтап, бүкіл әлемді елжіреткен үчин, табиғаттың нәзік сырын, ақын былай суреттейді:

Шырқатып кыз бен жігіт әнге тұсті
Бәрінен де маҳаббаттың дәуі құшты
Ұшқан құс қайрылады бір айналып,
Заманғо деп ойлады бұл екі ұшты
Әртүрті миңнұтар шыққан тегін
Адымен болжап болтас артық кемін
Қонақ келсе, безеніп тұралық деп,
Түрлі ағаштар жамылған көк желегін
Жалғантып жапырағын терек шынар,
Үлкейтіп көленкесін болған құмар
Самалында сауық күй ойнисын деп,
Тұзетіп кеткен екен бұрынғылар
От күнде дағыр жақын өлім десті,
Миңалар жапырақтар құлімдесті
Боз торғай сахарада шуылдасып,
Қөлде акын каз оен ұирек дүйлдасып
Ак танлакты көргендей ақын бұлбұл,
Аңы қүйге жиберді басып басып
Сот шақта сандығаштар саираң қайтты
Қемейнің бұлкіл лдетер кеіде гәтті
Әнненде қызыят гүлге ғашық байғұс,

¹ Баймағамбет, «Шығармасынан», Семей 1915 ж. 2 беті «Жәрдем серіктің»

Әнгө сокты көрген соң әр наубатты.
Шырқатып құмар құстар зарлық үнін.
Түрләндіріп әнінің төгіп гулін.
Қыя бен жігіт ішінде бұл сарайдын,
Кесілген күні жетті елетуын.....
Арон-Рашид шығыпты бүтін түнде,
Жағыпар мен Мәстура қалмас мұлде.
Жаман киіп жасырын ел аралап,
Мұндай сырын білгізбес ол ешкімге.
Бәйіт естілді оларға құніренген,
Жердің жүзі солжылдағ емрениңен
Алыстан ашы дауыс естіледі
Буын босап, тамырлар тебіренген.
Ұзын дауыс тым ашы құлақ жарған,
Сұрады Мәстура мен Жағыпардан.
Дауыс бастап леп шыққан жерге таман,
Деміндей айдаһардың сонда апарған.
Келсе бір жиылған жан тогай толып,
Сайрап түр әр бұтақта құстар қонып.
Перілер терезеден сығалап түп,
Жер жүзі бір әуезге құмар болып.

Арон-Рашид мұндың күй менен бәйтті естіп, жазық-
сыз дарға бұйырылған екі ғашықты өлімнен құтқарып,
озырылық істеген ұлықтарды жинап:

Бір жерге тегіс келді, жиылды ұлық,
Ақырды барма еді деп мұндай қылых.
Қызы жігітті жібермей сүйгейіне
Білімсіз неге керек қазақшылық —

деп ақын атам заманғы Арон-Рашид халифаға қазак-
шылықты сектіреді.

Абай заманында қазактың жазба әдебиеті туып, азды-көпті кітаптар шығып, баспасөзде пайда бола бастайды. Ен бірінші қазак тілінде шыққан кітап «ЕрТарғын» эпосы 1862 ж. Казанда басылды. Содан бастап Қазан, Тройцк, Семейде, кейде Петербург пен Уфада көптеген кітаптар басылды. Мысалы, 1888 жылы Шортанбайдың «Бала зары» жарыққа шықты. 1903 жылы Пушкиннің «Капитан қызын» казақшаға аударып, Молданияз Бекимов Казанда бастырыды.

1879 жылдары Орынборда шыққан Ыбраидың «Христоматиясы», 1913 жылы шыққан С. Қебеевтің «Қалыңмал» романы сиякты түрлі кітаптардың саны 1880 жылмен 1915 жылдың арасында екі жүзге жеткен. Бұлардың іштерінде А. Диваевтың бастырған жинақтары, Н. Наушабаевтың, М. Қалтаевтың шығармалары бар. Халықтың әдеби шығармаларын жиып бастырып, көп еңбек

сінірген ақындар: Шәді Жәнгіров, Жұсіпбек Шайқысламов, Айтмағамбет Белгібаев, Нығмет Шақсейітов, Абайдың алдыстай жиені Ақылбек Сабаловтар болды

Бұлардың каламдарынан аударылып, бастырылып шыққан кітаптар, поэмалар: Қобланды, Ертарғын, Алпамыс, Қызы-Жібек, Қозықөрпеш-Баянсұлу, Шығыс классикалық әдебиеттерінен: «Шахнама», «Шах зинда», «Таһир және Зүһра», «Ләйлі-Мәжнүн», «Шакир-Шакират» (мың бір гүннен) «Қөрғұлы сұлтан», «Жұсіп және Злиха», «Ескендір нама» (Александр Македонскийден) т. б.

Осыған байланысты Қазандағы Құсайыновтың, Орынбордағы Қаримовтың, Семейдегі «Жәрдем серіктігі» баспаханаларының, Тройцкідегі баспаханалардың қызметін атамай кетуге болмайды. XIX ғ. соны, XX ғ. бас кезінде Омбы, Тройцк, Семей қалаларында ана тілінде баспасөз газет, журналдар да шыға бастайды.

Сол кездегі басылған көптеген кітаптардың біреуі ерекше назар аударады. Ол — 1913 жылы Қазанда басылған Мақыш Қалтаевтың «Бар уақыға» деген кітабы. Мұнда ақынның бірнеше өлөндөрі басылған: «Бар уақыға», «Қазақ сахарасын кезу», «Қазакты билеген төрөлдер», «Қазақ тәндігі», «Басқа ұлттар қандай халда», «Дүниенің керектігі», «Білген білмегендеге жақлады» т. б.

Бұл ақынның өлеңінің идеялық мазмұны Шортанбай, Дулат, Мұраттардың идеясына мүлде қарсы жазылған. Мақыш Қалтаев Россияға қосылудың өзін прогресс деп караиды:

Төре затты бір заман тойғызылты,
Ерікті қып адамын соғызылты,
Руссия қол астына кіргеннен соң
Хакімдер бұл гадетін қойғызылты...
Бұл зорлық кияметке кетпек еді,
Тұбіне залім төре жетпек еді.
Орыс халқы осыдан күткармаса,
Қазақ өзі төреге нетпек еді — дейді.

Көшпелі халықты ақын отырықшылыққа, кала болуға, егіншілікке шақырғанда:

Жерден бүрін біздерге ақша керек,
Жерді өлшеп мал басына шакса керек.
Егінменен малға өлшеп жер біткенді,
Артығын ақыл тауып қакса керек.
Бір жазда бірер жүздей шақырым жер,

Мат оттатып біздіңшіе бақса терең
Көктің басын шалуға біз мұқташбыз
Оларға егін жан үен оқаша ер
Кала бол, жер өзіне болсын дейді
Мекен ғыл сүйген жерге консын дейді
Почта жүріп газет пен журнал оқып
Мағрифәтка адамдар төлсын дейді
Егін сал машинамен шебінді шап
Ризыққа бұрынғыдан молысын дейді
Өтті алмаса өтмейтін өлі міл ки
Істерін ілгерілеп оңсын дейді
Қыстау үшін әр жерге конушы едік
Жылы үй жоқ ки з үйде тоңышы едік
Хұмидер көшпеткітен тоқтатпса
Өз бетімен біз қашан оңсыны едік

Оқу-бітінгі шақырым Мақыш ақын бытай дейді

Оқысын біті мен бақыр батасынан
Орыстың қемалатты данасынан
Петербор Мәскеулердегі би к жерде
Россияның зор шаһарлы құтасынан
Барғанычызыз басқадан кейін қаттас
Мұнда айыртып жиберсек штасынан
Заманаға жараптық ғылым білім
Табытас бұт қазактың арасынан

Басқа етідердің жәріп бағыттан кетп әкүн казақтың
мешеңлігіне қатты құйнеді

Каисыбір қызметті бар таудаң татап
Естүмен бір хаз ретті бағар катап
Шәкіртерге шабытып жатырын дел,
Хазиреттер зла берер етті қанап
Жет инға мәз ботса да ор ңаю еде
Жаны ашип кім оқытқан қадагатап
Араб билген адамды ақымақсын деп,
Кетпен ме орыс тілін білген сабап
Кейібіречі блідлер бітгендерін
Пайдысыз пәннен оқып ілгендерін
Дүниегі тіршілікке бір пайда жес
Кәреспіз басқа жүргітын күтгендерін
Гарап тітін бітмеген кірмес отка
Пайдасы жоқ даңыда инзім сокта
Ана тілінен тұбыста құжатыныз
Парыз ба ғарат окуға атмайыз — ғәнді

Осычдағ өғін сату ғонистастың ката сату оғыс
оқынына тұс сияқты әор зор үдеңтіларға тоты ңатыз про
рестік мәнніңде 1912 ж. 11 аз ғераң бұт үтті төр ғана

¹ Мақұр и Кағитсөз Бар ғалғыз Қаззат 1913 ж. 10 шілдесінен
өлең төр 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 16 77 оектерде

ақынның өзінің жеке басының өмір тіршілігінен алған ашы қорытындысы емес, сол замандағы халықтың тілегі, халықтың арманы. Бұрын әлеуметтік ойдағы мәлімсіз, ашылмай келген М. Қалтаевтың идеяларының өзі сол заманның тілегін тайфа таңба басқандай аныктай түседі. Көртартпашил ақындарға бұл үлкен соққы.

Жазба еңбек қалдырған кітаби ақындардың, өлкетанушылардың, баспашилардың, аудармашылардың қазактың халық творчествосының жүрнектарының, орыс. құншығыс мәдениет классиктерінің үлгілерін жинал, аударып, бастырып шығаруы прогрестік зор еңбек. Осы ның нәтижесінде қазак әдебиеті үлттық шенберден шығып, басқа халықтардың әдебиетімен байланысын күштейтіп, өз құндағында ғана қалмай, басқа елдерге де қанат жайып, ең алдымен орыс, араб, парсы, өзбек, тәжік, татар әдебиеттерімен жамырасты.

Осы жағдайлардың барлығы қазақ халқының демократтық ойының, әсіресе 1905—1907 жылдардағы революциядан кейін, қауырт өсуіне себепкер болды.

Қазактың жазба әдебиеті Абайдың синшыл реализм дәстүрімен қалыптасып, батыс әсіресе классикалық орыс әдебиетінің әсерімен қоғамдық ойды одан әрі дамыта түсті. Оған себеп 1905—1907 жылғы революциядан кейінгі қазақ әдебиетінде негізгі орын алған азаттық мотив болды. Бұл тұста шықкан жазушылар мен ойшылдар патриархалдық-рушылдық тұрмыстық ескірген астауын бұзып, жаңа прогрестік талаптарын батыл-батыл қоя бастады. Абай дәстүрін дамытқан осындай демократтық жазушылар мен ақындарға жаттындар: М. Сералин (1872—1929), С. Қебеев (1878—1956), Сұлтанмахмұт Торайғыров (1890—1920), Сәбит Дөнентаев (1894—1933). Бұлар Абайдан кейінгі ақын мен ойшылдардың ішіндегі ең көрнектілері, сөрелілері, Абайдан кейінгі әлеуметтік ойды азды-көпті үлес қосып, дамытқандар, заманының дабылшысы болған, шындықты жырлаған, прогресске сүйрекендер. Бұлардың сөз көркемдігін, ой түкпірін Абайдан асып түсті дей алмаймыз. Олай салыстырудың өзі де тарихи дұрыс болмаган болар еді. Сондықтан олар Абай дәстүрін берік үстгәт, өз заманының тілегі мен талабына сайн кося білген, әдебиетімізді байытқан кесек тұлғаларға жатады. Бұл еңбегіміз әдебиет тарихының очеркі емес

біз тек әлеуметтік ойды дамытудағы басты-басты мәселе-лер мен тарихи бағыттың беталысын ғана сөз етіп отырмыз.

Қандай әлеуметтік ой болмасын оның қуатты қозғауши күштері бар, оның көш бастаушысы мен қостаушысы бар, көштің жүрер жолы мен бет алысы, қонар қонысы бар, «Қөңілдегі көрікті ойдың, ауыздан шыққанда өні қашады»,— деп Абай ескерткендей тіл жет кенінше, әлеуметтік ойдын даму кезендерін шолып өттік. Біз жогарыда Абайды өзінен кейінгі ақындардын оны үлгі етлегендері, аузына алмағандары кемде-кем дедік.

Халық композиторы атақты жаяу Мұса·

Құнанбай ұлы Ыбраій,
Өнерің келді зымырай
Бір ауыз тағым сұраймын
Көрсетші өрнек түрін ай
Бір жақсыға бір жаман
Тұрмайды тек ұрынбай
Мауқайдан сөзді жібердім,
Халым келіт бара алмай
Ән мен өлең музыка,
Табылды менен ұлғайса,
Калдышар ем мұны мен,
Кеудемде қапа болмаса.
Жауап кайтар Ыбраій.
Сын көзіне жараса¹.

Осындай әнмен шығарған өлеңін жаяу Мұса да Абайға сынға жолдайды, «бір жақсыға бір жаман», текстен текке өлең шығарып отырған жоқ, «сын көзіне жараса»,— дейді.

Қазактың XIX ғасырдағы атақты әншісі, әрі ақын, әрі сері Әсет өзінің артына Абайдай сөз қалдымаганын зор арман етіп, өлөр алдында былай деген:

Болжаусыз осы екен ғой өлім деген,
Күн бүрін көзге келип керінбеген.
Артыма сөз қалдымача ала кетсем,
Айқайға кайран даусым ерінбеген.
Абайдай арт жағына сөз қалдырып,
Жақсы еді-ау, әттеген-ай өлу деген
«Ертең жазып, бұрсігү і бітірем деп»
Баянсыз тіршілікке сену деген
Катын-бала асырау ағында
Кеттім ғой соған көніл белуменен

¹ Автордың жинаған материалынан

Менен сорлы ақын кеп өтті ме екен
Бір сөзі баспа орына берілмеген,
Осымен өмір бітті, сөз таусылды,
Ішімде кетті-ау деп сөз терілмеген
Тіршілікте әрекет ете алмадым,
Ку сүйектен не шығад кебіндеген¹

Абайдың ең жақын, ет жүрек жолдасы, өмір бойы
бірге болған, әрі досы, Қекбай ақын былай дейді

Семейге Абай келсе, бізде думан,
Әң салып босамаймыз айғай-шудан,
Бас қосып, бақастасып, мәжіліс құрып,
Секілді бір ғылымның жолын қуған
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын буған,
Бір барсан мәжілісне кеткің келмей,
Хакимдай Аплатондай анырап тұрған
Келбеті билімнен лайықты,
Анырчау, мұндай адам неғып туған²

Қекбай Абайдың үлкен үстаз екендігін, асқан білімді, кеменгер, хакім адам екендігін көрсетіп, айтыста Абайды орынсыз жамандаган Әріпке³ былай деп тойтаға рыс береді

Данышпан Абайға да, дауың бар ма,
Жақсы атпен қазақ халқы сақтайды

Абай өлеңдері, өснеге сөздері өзі тірі күнінде басы, май жатып-ақ бүкіл қазақ даласына жайылды

Өнер-білімге, мәдениетке шөлдеген талапкер жастар, замандастар Абай маңына топталды Олар Абайды зор үстаз етіп, үлгі-өнеге алды, әлеуметтік ойдың асқан дамытушысы деп таныды

Қараңғы қазақ халқы надан күнде,
Есігін мәдениет ашқан Абай.
Халықтың мұнын чұндал, жырын жырлап,
Дүниеге улғыл сөз шашқан Абай.
Абайдың сөзі бар ма алмайтыңын,
Бекер деп мына жері наңбайтыңын
Нұр төгіп шамшырақтан жарық қылар,
Қайдағы қараңғыны жанбайтыңын
Жарыққа шығарған соң Абай сөзін,

¹ Автордың жинаған материалынан

² Аплатон — Платон Хакім, философ

³ Әріп Тәңірбердин — Найман ішінде Сыбан руынан шыққан ірі ақын Абайды жамандап орынсыз бірнеше рет тілін тиғізіп, өлең шығарған, әсіресе Қекбаймен айтыстарында Әріптің Абайға қарсы айткан өлеңдені кездесед:

Оятып көп адамға берген сезім.
Іші алтын, сырты күміс қымбатты өлең,
Үлгі бол ақындарға ашқан көзін,
Насихат таусылмас көл дариясынан,
Отырмыз жұзіп ішіп, жалдап жұтып —

дейді Абайдың ақын шәкірттерінің бірі Төлеу ақын!¹

Абай дәстүрін дамытқан мұрагерлердің ішінен ең көрнектісі, ірі ойшылдардан әзірге Сұлтанмахмұт пен Сәбит Дәнентаевты ерекше атауға болады. Бұлар өзгелдерден көрі көрнекті, зор тұлғалар, өзіндік ерекшелігін сактаумен бірге, олар Абайды өздеріне ұстаз санаған, бұлардың ой-сыры, өлең түрлері тонның ішкі бауында Абай поэзиясымен қабысып жатады.

Тіршілік дүниесінде ерте оянып, көп толғанып, ақындықпен көзін ашқан Сұлтанмахмұт қазақ халқының әлеуметтік ойының дамуындағы Абай дәстүрін дамытқан Абайдан кейінгі зор белесінің бірі болды.

Ертартын, Қобландыны оқып байқа,
Абайды оқы, танырқан, басың шайқа.
Ақындықтың қуаты есінді алып,
Бас алмастан оқырсың қайта-қайта,

(Сұлтанмахмұт)

Сұлтанмахмұт жас таланттының қаулап келе жатқа-
нында қүйрықты жүлдyzдай жарқ етіп сөнеді. Шынын-
да 28 жас деген адамның ой-қиялы шарықтап, ақылы
толысатын кезеңі. Сұлтанмахмұт сондай кезінде өте ше-
шен, беттегенінен қайтпайтын майталман болады. Бі-
рақ, қайнап жатқан поэзиялық өнері, тунық бұлактың
суындаі болып мөлдіресе де кемеліне келе алмай ар-
манда кетеді.

Сұлтанмахмұттың творчествосы ұлы өзгерістің үстінде, ескі дүние мен жаңа дүниенің айқасында қалыптасады. Сондықтан да онда ішкі мазмұн әлеуметтік өзгеріске сай, еркін сыртқа шығып отырады, саяси-әлеуметтік бағыт басым жатады, бірінші орынға шығады.

Туған әкесі әлсіз, қедей шаруа болғандықтан Сұлтанмахмұт көп қыншылықты, жоқшылықты басынан кешіреді. Әсіресе, өнерге талпынып, білімге іздену жолында осы жоқтықтың зардабы оған қатты батады. Бірнеше жылдар бойы, Қаянауыл, Кереку, Тройцк, Семей қала-

1 *Төлеу Қебдіков*. Қаз. ССР енбегі сінген көркеменер қайратке-
рі — нағашысы Сабыrbайға, шешесі Қуандыққа тартқан бұлбул
акын. Кәзір қайтыс болды.

ларында оқу ізденіп, тәлім-тәрбие алу талабымен күнің кешеді, жоқтықтан ойлаған арманына жете алмайды. Ол кезде Томск қаласы ірі оқу орнының бірі болады. Білімге ұмытылған қазак жастары Томскийшіл болғандықтан, Сұлтанмахмұт та 1916 жылы Томск қаласында курсқа түсіп оқиды. Осы кездерде ол замандас, күрбұласы, кәзіргі атақты ғалым Қаныш Сәтбаевпен кездесіп, орысша тіл үйренеді. Қаражаты жоқ, колы шолақ болғандықтан сол күнде көрген жоқшылығын ол былай деп жазады:

«... Жұмасында екі ғана обед етем (ет татам); құр шай мен нан. Киім алғаным жоқ. Киноға, вечерлерге, бір мәртебе болсын — барғаным жоқ. Күні, түні айналдырғаным ала қағаздың беті... халім осы. Сонда да қайғырмаймын. Бір тыным қалғанынша оқимын. Соңан соң, тұрмыс қандай жүк салса да көтеремін. Бірақ көңілім окуда болмақ...»¹ дейді.

Бір қыс Томскіде оқыған соң, 1917 жылы февраль революциясы қарсаңында ол Семейге келеді, онда бір қыс тұрады. Нак осы кезендерде ол Семейдегі буржуазияшыл-ұлтшылдардың әсеріне түсті. Бірақ бұл тек уақытша ғана кезең еді. Алашордашылдардың теріс қызықтарынан ол тез жиіркенеді. Іс жүзінде оларға бірнеше рет қарсы да шығады. Ақыры, 1918 жылы олармен ат жалын кесісіп, өзінің туған жері Баянға қайтады Әсіресе, атақты социалист-утопистердің шығармаларымен шүғылданады. Жан Жак Руссоның, Шарль Фурье нің, Сен-Симонның идеяларымен танысады. Плехановтың, Лениннің шығармаларын сүйсініп оқиды.

Оқуы аз болса да, токуы көп, ойы сергек болғандықтан, ол 1918 жылы «Социализм», «Жас жүрек», «Осы әділдік пе?», «Неге жасаймын» деген ірі-ірі саяси-әлеуметтік идеялы мақалалар мен өлендер жазады. Мұндай темалар жөнінде қазак әдебиетінде алғашкы рет, әлеуметтік пікір туғызған, қазақтың демократияшыл интеллигенттерінің көрнектісінің бірі осы Сұлтанмахмұт болады. Осы кездерде ол «Адаскан өмір», «Кедей», «Айтыс», «Дауылдағы әбігер» деген поэмаларды «Өң бе, түс пе?», «Ғайса кім?» деген сияқты терен, саяси бағыттағы әлеуметтік-философиялық идеяға толы өлендерін жазады.

¹ Б Қенжебаев, Сұлтанмахмұттың ақындығы 1949 ж 16-бет

1919 жылы Колчак өкіметі құлап, совет өкіметі орнаған соң Сұлтанмахмұт Кереку қаласына барады. Совет өкіметінің тапсыруымен Шідерті болысына ревком болады. Осы қызметте жүріп ол 1920 жылы 21 май күні, көптен мегдетіп жүрген көкірек ауруынан туған жері Баянауылда қайтыс болады.

Ұжас өмірін жокшылықта өткізіп, есе келе адам болып, өнер іздел, өмір тіршілігі үшін алысқан Сұлтанмахмұт халық үшін, коғам үшін жан аямай қызмет атқарады. Бірнеше жылдар ол мұғалім болып бала оқытып та тұрады. Осындай ағартушылық қызметінде жүргенде, өлер алдынан бір жыл бұрын, 1919 жылы Семей аркылы Шыңғыс елінде, Абай ауданында да бір қыс Шунай деген жерде бала оқытады. Абай шыгармаларын бұрын да қызыға оқып, орыс классиктерімен катар өзіне зор өнеге еткен Сұлтанмахмұт Абай елінің тұрмысымен, салт-санасымен, Абай балаларымен танысады. Мұнда жүргенде де ол жастарға жетекші болып, байларға, жуандарға қарсы шығады.

Дәл осы кезде, Сұлтанмахмұтпен бірге болған Рахым былай дейді: мен б ай Сұлтанмахмұтпен бірге болдым. Ол кісі сөзді салмақпен, маңызды сөйлейтін еді. Ол уақытта ол өкпе ауруына шалдықкан еді. Эңгімелесіп отырғанда, менің жасым 28-де, бір жылдық қана өмірім бар, мына шын тендік заман туғалы келе жатыр, осы уақытты көре алмаймын-ау, әттең дүние-ай, мейрімсіз ажал-ай деп қамығып отыратын-ды. Сонда біз «неге олай дейсін, үмітсіз болма, жазыласың» — дегендеге, ол «жок, сендердің айтқандарына токтамайды, онанда сендерге мынадай өлеңімді айтып кетейін» — деп, домбырамен бізге мынау өлеңін мұнды үніне қосып айттып беріп еді:

Жас жүрек, қайда сенің ыстық қанын,
Тап мұндай мұздауыңың айтшы мәнін.
Тәтті үміттің хиялы сөүле беріп,
Үйықтатпайтын толқының жойдың берін
Кызған темір жатқандай көкіректе,
Симайтын күшін қайда тәнге жаным,
Нанғыштық, құлай сенгіш, тәтті үміттен
Бұл күнде айтшы, неге бет бұрғаның,
Жүйрекеніп, көргің келмей өзінді өзиң
Қамығып неге осынша құрыды әлі...¹.

¹ Бұл өлең үзын болғандықтан, тек үзіндісі ғана келтірілді Сұлтанмахмұтты көруші Рахым осы күнде тірі, Абай ауданында.

Біз осы өлеңнен Сұлтанмахмұттың жүдеп, бұрынғы өзіне біткен қайрат, жігердің әлсіреткен аурудан жасығанын, тіршілігіне деңсаулығынан үміті кеткендігін, бірақ оның келешек өмірге казақ елі үшін сенімі зор болғандығын байқауши едік.

Көрген адамдар Сұлтанмахмұтты: мінез-құлқы өтімді, жайдары, сауыққой, мәжілістін думаны еді, бірақ та кісіге еселі сөзін жібермейтін өткір тілді адам еді, деп бағалайды.

Сұлтанмахмұт қазақ халқының Абай жасаған жаңа әдебиетінен, осымен бірге ұлы орыс халқының алдыңғы қатардағы демократиялық революцияшыл әдебиетінен үлгі алды. Әсіресе оның саяси бағыттағы әлеуметтік көзқарастары мен философиялық көзқарастарын алсақ, тақырыбы көлемді, мазмұны терен, дүние, табиғат, қоғам қайшылықтарын қамти отырып, оған материалистік түрғыдан баға береді. Бұл жағынан ол өзінен бұрынғылар айта алмаған пікірлерді батыл айтып, сын қөзімен дәлелдеп отырған. Бұл ерекшелік, біріншіден, Сұлтанмахмұттың ұлы тарихи еңбегі болса, екіншіден, өзіне тән өзгешелігін сипаттайтын. Әсіресе, Сұлтанмахмұттың әлеуметтік және философиялық көзқарастары батыл, терең, күшті болып келеді. Алдымен ол дүние тануды, табиғаттың дамуының материалистік негіздерін дәлелдейді, сол материяның үнемі өзгеріп, дамып отырғандығын, жер бетіндегі өсімдіктің, жан-жануарлардың бірімен бірі байланысты, тәуелді өзгеретінін дәлелдейді.

Дүниедегі тіршілік иесінің бәрі,— дейді Сұлтанмахмұт,— белгілі орта мен жағдайлардың әрекетінің корытындысы. Адам осы жағдайларды туғызуы мүмкін, оның хайуандардан айырмашылығының өзі де осында. Адам баласының ақылымен тапқан өнерінің бәрі осының неғізінен, мұны түсінгенге менің шығармаларымның да мақсаты айқын болу керек.

Адам баласының ақылы дамып, өнер-білімі үлғайған сайын, жаратылыста білмейтін, көз жетпейтін, бара-бара адам қолы, ақылы танымайтын зат болмауы керек, табиғатта көп өсімдік пен тіршілік дүниесін адам қолынан жаратуы да мүмкін дейді. Дүниенің танылуын, оның адам баласының ақыл-сезімінің ырқына көнетіндігін айтады. Жә, осы табиғатты, дүниені, жәндіктерді жаратушы кім? Ол не нәрсе деген сұрауға Сұлтанмахмұт байлай деп жауап қайырады:

Өзі үшін тап өзінен басқа құдай,
Жоғына әр адамның көзі жетпек.

Қазақ халқының әлеуметтік ойының дамуында революциядан бұрынғы оқымысты, ойшылдар ішінде мұндай үзілді-кесілді атеистік пікір айтқан адам кемде-кем.

Сұлтанмахмұт орыс халқының ұлы материалистерінің революцияшыл идеясымен қаруланып, дүниеде ақылдың құрығы жетпейтін ешбір сыр жоқ, табиғаттың күшін адам менгере алады дейді. Сондықтан ол халықтың өмір сүруі үшін қажет нәрсенің бәрін тапсам екен, сол қазнаны ашсам, адам тұрмысы, өмір сүруі женілдер еді деген корытындыға келеді.

Шынында да, Сұлтанмахмұттың арман қып, көкейін тескен бұл ойлары, оның көргіштігін, келешекке кәміл сеніп, дұрыс болжай алғандығын дәлелдейді. Біздің социализм мемлекетінде Сұлтанмахмұт арман еткен, «ауруларға ем тауып», «қынды оңай етіп», «жұмысшыны бейнеттен арылтып», «шаруаны апаттан күтқарып», «ертең қайтем дегізбей», «оларды болдырмайтын» күні бұрын жолдар тауып отырған совет құрылышы, совет ғалымдары емес не? Атақты Эдиссон мен Луй Пастердей қазақтан да оқымыстылар шықса екен деп көкseyді!

Сұлтанмахмұт дүниедегі адам баласы үшін бақытсыздық, кедей болып, көздің жасы төгілуі не білім жетпегендіктен, не жердің байлығы жетпегендіктен болып отырған жоқ. Ол — капитализм қоғамынан болып отыр, мінеки сол қызыл ауыздар құрымай адам баласына ешуақытта бақыт жоқ — деп түйеді.

Сондықтан да ол жеке меншік, капитализм қоғамы жоғалсын, бұл бір үлкен індет;

.. Жоғалсын «бул сенікі, менікілік»,
Осы ғой адамзатты қырған індет...

Әйткені:

Он жыл қызмет бір кедей қылып таппас,
Кондырған бір жүэйкке асыл тасын.
Бір кедей жылдық тамақ етер еді,
Өндеген бояуына бет пен қасын.

деп, өткір сықақпен байлардың, капиталистердің еңбекшіні қанағандықтан жинаған дүниесін әшкерелейді.

Сұлтанмахмұт Ұлы Октябрь революциясын құшағын жайып қарсы алып, оған өзінің барлық адап ниетімен

қызмет істеді. Алашордашылар, буржуазияшыл интеллигенттер болып жатқан революцияны күбыжық қып көрсетуге тырысканда, дәл сол кезде, 1918 жылы¹, Сұлтанмахмұт өзінің «Өң бе, тұс пе?» деген тарихи өлеңін жазды:

Зор толқын Россияны қаптағаны,
Есқі өкімет тәртібін таптағачы,
Патша, төре, байлар мен озбырларға
Бар екен тұрмыстың да сақтағаны...

Бұл толқын ел тілегі көпке бірдей,
Кейбіреу теріс ойлар оны білмей,
Түнге тартып, халықты адастырып,
Алдында жол тұрса да шыккан күндей.

Аз елді екі түрлі топка бөліп,
Білгішсіп, тұргандай-ақ бәрін көріп,
Таз кебінін үстінен тастатпаса,
Не пайды, халық үшін соңына еріп,

Кімде-кім бостандыкка болса жерік,
«Бүкіл халық үшін» деп іздесе оған ерік,
Көп койды қасқыр бақпай, иесі бақса,
Тізгінін бермейтұғын кім бар сеніп.

Сағынар, шын тендікті халық еркін,
Ол үшін орындар ол барлық сертін,
Қанаушының бір жола көзін жойып,
Жалишы, кедей жайрандар емін-еркін.

Шын топан тасып еді солар үшін,
Кектенген миллионның жинап күшін,
Жұмыскерлер жасаған революция,
«Байлар үшін» дейсін бе айтышы, кісім?

Бұл не, өң бе, тұс пе, миллиондаған кедей, жұмысшы, малшылардың талай жылдар езуде, қанауда келіп, енді «зор толқын», «ұлы топанның» арқасында қанаушылар бір жола жойылып, бұрын түсіне де кірмеген уақиғаны тұс емес өнінде көрді. Ол Сұлтанмахмұт айтқандай, жұмысшылар жасаған революция — Октябрь социалистік революциясы еді. Бұл революция, әрине, емін-еркін жайрандаған кедейлердің болмағанда «байлар үшін дейсін бе!» деп ақын өзінің идеялық жауларын мысқылдан кекетеді.

¹ Семейде совет үкіметі 1918 жылы февральда орнады, оған дейін оны Сібірдегі Колчак үкіметі биледі.

Октябрь революциясы еңбекшілер мен жұмысшылар дікі екендігіне түсінгендіктен, Сұлтанмахмұт бұл революцияны түнге тартып, халықты адастырып, «білгішсіп» тұрған кейбіреулер деп өз заманындағы ұлтшылдарды сынайды.

Ол революцияның саяси, әлеуметтік маңызын жете ұғынып, оны зор қуанышпен жыраумен ғана тынған жоқ, келешекті, социализмің болашағын, оның тарихи жемістерінің суреттерін көз алдына елестегеді «Адасқан өмір» деген поэмасында социализмің принциптері туралы Сұлтанмахмұт былай деп толғайды:

Ол өмірде бірде-бір алдау болмас,
Жагынып, арды ақшаға жалдау болмас,
Ешкімнен достық таптай, қастық көріп,
Бар адамды сайтан деп карғау болмас
Қара күштен жесілп қай ы болып,
Өлгісі кеп өмірден зарлау болмас
Адамдағы жан, қуат, тапқыш талант,
Гүл шаштай, жечіс бермей қалмау болмас
Әркімнің қандай іске таланты бар,
Жаратылыстан керегін әрбір адам,
Еңбегімен алуға бармау болмас

Сұлтанмахмұт бұл поэмасында елдің барлығының, кәрі демей, жас демей, еңбекке жұмылатындығын, біреуді-біреудің қанаушылығы болмайтындығын, өнер өсіт, гүлденетіндігін, әркімнің талантына кең жол ашылатындығын айқын суреттейді

Сұлтанмахмұт Сібірді Колчак билеп тұрған кезде Ленин туралы тұспалдан «Файса кім?» деген поэма жазды. Сонда Сұлтанмахмұт былай дейді:

Әркімдер-ақ сұрап жур Файса кім деп,
Кейбіреулер пайғамбар Файса демек
Ашылмайтын бұл әлі құпия сыр,
Сондықтан түсіндірме бергенім жоқ
Егер де бұгын айтсам Файса сол деп
Найза үшинде өлтірер мени түреп,
Жемтігімді көмүгө рұқсат бермей,
Өлімтіктең тастар еді итке сүреп

Сонымен Сұлтанмахмұт Лениннің атын атап айтпайды, оны атауға буржуазияшыл-ұлтшылдар мен бай-феодалдардың реакциясынан, әсіресе Колчак бандасынан сескенеді.

Бірак ол Лениннің атын атамаса да, оның идеясын,

жарқын туын, оның ісін, салған жолының мәнгі жа сайтындығын айқын көрсетеді.

Үстара Файса тілі әділ тілмек
Асауды жуасытар тірі жүнди,
Қиянатшыл замандар өтердағы,
Файса жолы мәңгілік өмір сұрмек
Файсаның кисынын бәрі келер,
Барша адам келешекте соған ерер,
Файса туы астында мәнгі жасап,
Шаруалы, мәдениетті ел түлденер.
Қолыма Файсаның туын алсам,
«Әділдік», «жақындық» деп айғай салсам!

Бұл жерде біз Сұлтанмахмұттың, Лениннің атын жа-
сырып, бірақ идеясын (кисынын), толық қолдап отыр-
ғанын анық көреміз. Соған қарағанда ол бір ғана
Лениннің аты емес, өзінің жүргегіндегі айтамын деген
көп армандарын ашық айта глмай кеткен сияқты. Бұған
тағы бір дәлел Сұлтанмахмұт өзінің «Социализм» деген
мақаласын бастап, бірақ аяқтай алмаған. Осы «Файса
кім» деген поэмага берген корытындысында ақынды
көптен зерттеп жүрген профессор Қенжебаев Бейсембай
жолдас «Сұлтанмахмұттың бұл өлеңдерін, поэмасында-
ғы ойын осылай түсіндіруіміз керек; оны осылай түсін-
сек, Сұлтанмахмұт буржуазиялық революциядан, уа-
қытша үкіметтен, алашордашылардан жеріді, оларды
мансұқ етті; ал бұлай болса, Ленин идеясын социалис-
тика революцияны, совет үкіметін ол жақтады деп білуі-
міз керек»¹ — дейді.

Бұл дұрыс корытынды. Бұған біз толық косыламыз.

Қазақ халқының қанаудағы тұрмысын жырлаудан
бастап Сұлтанмахмұт социализм дәүіріндегі болатын
ұлы езгерістерге дейін жырлады, казақ әдебиетінде ол
жана тақырыпты, социализм қоғамының ұлы бейнесін
туғызды.

Сұлтанмахмұт қазақ әдебиетінде «Кім жазықты?»,
«Қамар сұлу» атты тұңғыш өлеңмен роман жазып, әде-
биетіміз бен әлеуметтік ойда тың жаңр туғызған ақын-
ның бірі. Сұлтанмахмұт кедей өмірін көп жырлаған, та-
маша суреттермен өмір шындығын бұлжытпай айтты
берген ақын. Оның «Кедей» атты дастаны мазмұн және
көркемдік жағынан кедей өмірін суреттеген қазақ поэ-

¹ Б Қенжебаев Сұлтанмахмұттың ақындығы, 1949 ж 47-бет.

зиясында осы күнге дейін тенденсі жоқ шығарма деуге болады. Бұл дастанында ол көшпелі тіршілікте, жоқтықтан күн көре алмай өндіріс жұмысына барған сол кездегі кедейлердің, яғни болашақ пролетариаттың өмірін суреттейді.

Сонымен бірге Сұлтанмахмұт казақ әдебиетіне поэзияның кейбір түрлерін енгізген, байытқан, оған оның «Адасқан өмір» деген поэмасы дәлел. Бұл поэмада ақын адамның туғаннан бастап, өлгенге дейінгі өмір кезеңдерін, тіршілік құбылыстарын сипаттайды. Сұлтанмахмұттың тілі шебер, сөздері көркем, рухани биікке қол сермеген ірі лирик ақын. Бұған оның табиғатты Абай үлгісімен көркем суреттеуі дәлел бола алады:

Жаралған қалай ғажап, мынау аспан,
Каз бауыр, ак торғындай бұлт шашкан,
Жалтырап, қауһар тастай, көкте жұлдыз
Караған мұндылардың көнілін ашқан
Толқыды шөп бастары, сокқан желден,
Айдағы нұрын шашты шығып белден,
Желменен еміс-еміс естіледі,
Дауысы төбеттердің үрген елден.

Ол жазғытүрғы гүлдің өмірін, болашақ тағдырын Абайдың «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген үлгісімен былайша суреттейді:

Балбырап шықкан жазғы гүл,
Көз тартқандай болады.
Кім біледі, сол гүл де
Ер жетеді, толады.
Кім біледі, дән сорып,
Қандай мақлұқ конады?
Кім біледі, тола алмай,
Сүйк соғып тоңады?
Кім біледі, құрт түсіп,
Мезгілінсіз солады?

Казақ әдебиетінде жоғарыда айтқандай алғашқы рет, жалпы искусствоны оның ішінде поэзияны халық үшін жасайтын өнер екендігін түсіндіріп танытқан Абай еді. Абайдан соң бұл өнерге ақындар аса үқыптылықпен зер салып, таза, биік ұстауға тырысты. Сол идеяны қуаттаған ақынның бірі Сұлтанмахмұт:

Сөзімнің сыртқа шықпас түсі бар ма,
Оны жасырар адамның күші бар ма?
Біреу күй, біреу пішін, біреу сөзben
Көрсетпейтін жүректің ісі бар ма? —

деп өмірдің сан алуан қасиеттерін, амал-құралдарының мол екендігін дәлелдейді.

Сұлтанмахмұт — Абайдан соңғы. Абай жолын берік ұстаған талантты, классик ақын. Ол Абайдан үйренде, үлгі алды да, Абай салған жаңа әдебиеті, әлеуметтік ойды онан әрі социализм идеясымен дамытты. Абай дәстүрін берік ұстап, оны бүгінгі социализм өмірімен ұштастырды.

Корыта келгенде айтарымыз Сұлтанмахмұт — ірі демократ, ағартушы, материалистік теорияны менгеріп — тарихи материализмнің есігін ашқан ойшыл. Ол өзінің ой-мақсатын, әлеуметтік қызметін былай деп қорытады:

Шындықтың аулын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсемде осы жолда
Шаршармын, адасармын, шалдыгармын,
Бірақ бір табармын деп көнілім сонда.

Қасық қанына дейін халкы үшін аямаған Сұлтанмахмұттың іздеген «шындықтың ауылы» — бүгінгі гүлденген социалистік Қазақстан; онда жас ақын арман еткен социализм жемістерінің бәрі халық үшін іске асып отыр. Сондықтан да біз Сұлтанмахмұттың есімін журе-гімізде мәнгі сактаймыз.

* * *

Сұлтанмахмұтпен тетелес, қазақ әдебиетіндегі Абайдың жолын қуып, прогрестік дәстүрін дамытЫП, ұлы ақыннан үлгі алған, адамгершіліктің туын ұстап, бүгінгі сәулетті өмірге унін коскан талантты ақынның бірі Сәбит Дөнентаев. Сәбит 1894 жылы Павлодар облысының Ермак ауданында, кедей шаруаның семьясында туған, жасында аздал ауылда оқып, ержете келе өз талабымен Кереку медресесіне түседі.

Медресе окуына қанағаттанбай Сәбит өз бетімен орысша оқиды. Жасынан өнер-білімге талпынған Сәбит әдебиетті де сүйсіне оқиды. Әсіресе ол орыс жазушыларының шығармаларын, атап айтқанда, Крыловтың мысалдарын, Пушкиннің, Лермонтовтың ғлендерін сүйсіне оқиды. Бұл кезде қыр даласында Абайдың данкы елге тараған, көкірегінің көзі бар талапты азаматтардың Абай шығармаларын оқып, мейлінше абайшыл болғанда, Сәбит те сондай талапты жастардың бірі болады. Абайдың әсерімен өзі де өлең жаза бастайды

Абайдың өлеңдері Сәбиттің өнерін тебірентіп, поэзиясының тығынын ашқандай болды. Бұл кездерде Сәбит тұрмыс тақырыбына арналған өлеңдер жаза бастайды. Керекудегі медресені бітірген соң 1913—1916 ж. ауылдық жерде Ұрық болысында мұғалім болып қызмет істейді, 1913—1915 жылдар арасында ол досы Сүлтансұхмұт арқылы «Айқап» журналына атсалысады. Қазак елінің салт-санасы тұрмысын, мәдениетін көтеру туралы макалалармен бірге «Киялым», «Талап», «Замандастар» деген жалынды патриоттық өлеңдер жазады. Сәбиттің тұңғыш өлеңдер жинағы 1915 ж. жеке кітапша болып, «Уақ-түйек» деген атпен басылып шығады.

1916 жылғы июнь жарлығы түсінінде Сәбит Екібас-тұза қара жұмысшы болып қызмет етті. Қейін майданға барып, Рига маңында жұмыс істейді. 1917 жылғы февраль революциясы кезінде патшаның құлауын ол зор қуанышпен қарсы алады:

Тілекті бүгін хактың берген күні,
Көл дария көздің жасын көрген күні,
Талайдың тіршіліктен қол сермеген,
Қайғысын тас-талқан ғып бөлген күні.

1917 жылдың жазында ол Семейге келіп, мұғалімдер курсінде біраз оқиды. Дәл осы бір зор толқу кезеңде ол Семейдегі буржуазияшыл-ұлтшылдардың жетегінде болып, ұлтшылдық бағытта бірнеше өлеңдер жазады. Бірақ бұл толқу, адасу, көпке ұзамайды. 1918 жылы Семейде Колчак пен алашорда үкіметі құлап, совет үкіметі орнаған соң Сәбит науқас бол, бір жылдай еліне кайтады. Осы кездерде — ол алашордашылардың арам инетіне түсінеді. Олардан аулак болады. Совет үкіметінін идеясына, социализм жолына берік түседі. «Ел қамын жегенсіген» алашордашылардың арам піғылын ол батыл әшкерелейді, олардың бет передесін ашып, шын кескінін көрсетеді. Оған дәлел Сәбит өзінің «Ұлтшылға» деген өлеңінде былай дейді:

1 ұрып «жұртый» дейсің «етім» дейсің.
Қалғанын елдің артта өлім дейсің,
Халыққа жайшылықта акыл айтып,
Жолына жан киюға шегінбейсің.
Қарның ток, жұмысының жоқ кезінде,
Міллеттің қызметіне ерінбейсің,
Басына кайғы келип, сасса жұртый,
Неліктен манайында көрінбейсің?

Көрсетіп жол-жобаны бастау түтіл,
Табалап, ұрысип, зекіп жәбірлейсің.
Қабагың қатып бір күн ашса карның,
Бас салып сол міллетті өзің жейсің.
Дегенде «ал істейік ұлттың ісін»,
Атынның басын тартып кежімдесің.
Әр істі аузың айтып, қолың қылмай,
Қай турмен елді бастап едім дейсің?

Сәбиттің бұл өлеңі сол кездегі үлтшыл ақындардың екіжүзділігін әшкерелейді. Абай ру-феодалдық алауызыңдыты сынаса, Сәбит үлтшылдықты сынайды. Жалғызғана өлеңмен емес, іс жүзінде де Сәбит совет үкіметіне жан-тәнімен адаптықты жүргізу аткаруға тырысады. 1920 жылдан бастап-ак ол совет, партия органдарында жауапты қызмет аткарады. 1920—1921 жылдарда аудандық сот болып қызмет істейді. 1924 жылдан 1930 жылға дейін Семей қаласында «Қазақ тілі» газетінің әдебиет бөлімінде қызмет етеді. Осы кездер Сәбиттің творчестволық өсуінде тікелей Совет темасына арнап көптеген өлеңдер шығарған жемісті жылдары болады. Сонымен бірге Сәбит редакцияда көптеген әдебиетшілер мен тілшілер баулиды. Құнделікті өмірмен бірге қайнап, мәдениет құрылышына белсене қатысады.

Ол жарқын мінезді, кішпейілді, сөзді саспай, бірақ анық сейлейтін әзілкой, мысқылшыл еді. Әсіресе, «Ағана» (Абайға — Э. Ж.) аталары үлгі-өнеге бере алмапты, ағаң ағайынынан үйреніпті, сондағы ағайыны мына кісі екен деп А. С. Пушкиннің толық жинағын көрсетіп отыруши еді¹ дейді мұны көрген адамдар.

Бірақ жасынан жоқшылықтың зардабын кеп көріп, жудеп-жадаған Сәбиттің денсаулығы үнемі қала тұрмысында қызмет істеп жүре беруіне шыдамайды. Сондыктан да елге барып, акқа шығып, мезгіл-мезгіл тынығып қайтып отырған. Сондай ауру күйдің үстінде, 1930—1932 жылдар арасында, Сәбит Бесқарағайда агарту қызметінде болады. 1932 жылы Семейге қайта келіп, «Социалистік Шығыс» газетінде бұрынғы қызметіне кіреді, бірақ көп жылдар денсаулықты кажап тоздырған наукас мұлдем күшейіп алады, акыры тәсек тартқызып, алып та жығады. Ұзамай сол наукасынан 1933 жылы 23 майда Сәбит қайтыс болады. Сәбиттің қыскаша өмірі

¹ С. Дөнентаевпен 3 жыл, Семей газетінде бірге істеген қарт журналист И. Матаковтың естегісінен.

осылай. Ал творчестволық жағына келгенде, ол өзіне тән поэзиялық өзгешелігімен әдебиеттік ұлы дамуымында Абайдан соң өз ауқымында үлесін косты. Өзі тұстас өңгеге ақыннан ғері Сәбитті Абайға, оның поэзиялық дәстүріне тоннын ішкі бауындай жақындата түсетін оның өлеңдері өте көп. Бұл өлеңдерінің үлгілік түрі Абайға еліктеп келсе, мазмұны мұлдем басқаша болып, өз заманымен ұласып, сол кезгі өмір рухында дамып жатады. Сәбиттің поэзиялық қалыптасуында Абайдан зор үлгі-өнеге алған ақын екендігіне мына өлеңдері айқын дәлел бола алады:

Жігіт-аксың, мандайсың,
Келбеттің кандайсың.
Ағайынға айбаты,
Білк-аксың, дардайсың.

Бетіне адам көлтіріп,
Алдыңа жан салмайсың.
Елі темен болғанды
Елтилатка алмайсың.

Ант ауғандай күн болса,
Амалдайсың, алдайсың,
Басшы қылып, бағынса,
Тұғимені жалмайсың.

Таудай болып өз мінің
Оған көзің салмайсың
Қылдан тайран сорлының
Қыр соңынан қалмайсың,
(«Қайтып қарғыс алмайсың»)

Бұл өлең мазмұн жағынан өсекшіл, жалакор, пәлекүмар, елді құрткан өтірік «белсенлі» алаяктардың, мансапкордың бейнесін суреттейді. Мұның мазмұны Абайдың кара сөздері мен өлеңдеріндегі тәлім-тәрбиелік көзқарастарына ұшасып жатады. Тұр жағынан да Сәбиттің бұл өлеңі Абайдың: «Қиыстырып мактайсың, ойласан не таппайсың» деген өлеңінің үлгісімен жазылған. Әсіресе Сәбиттің Абайдың «Сегіз аяғындағы»: «Алыстан сермеп, жүректен тербеп, шымырлап бойға жайылған» деген әйгілі өлеңінің үлгісімен Лениннің өлген жылына арнап жазған өлеңі әсерлі, тартымды жазылған.

Ленин, Ленин,
Қайрағ ерім, —
Деп еңбекші сағынар.

Сағынса өзін,
Сактап сөзін,
Тұмар қылар, тағынар — дейді ол.

Бұл өленнің Абай өлендеріне ұкастыры болмаса, онын мазмұны — өз заманы. Осы сиякты Сәбиттің «Ерікті Айша», «Біздің колхоз бәйге алды», «Жүрекке» деген өлендері Абайдың «Бойы бұлған», «Байсейілді» деген өлендерінің үлгісімен жазылған. «Ерікті Айшада»:

Шашақ егіп,
Тезек теріп,
Сиыр сауып, от жақтың
Ас пісірдің,
Зыр жұғірдің,
Ерте тұрдың, кеш жаттың — дейді.

Бұл өлендер түр жағынан Абай өленінің жана үлгісімен жазылса, мазмұны жана өмірді, совет құрылышын жырлайды.

Поэзияда Сәбиттің тағы бір ерекшелігі, ол мысалдарды жақсы жазатын ақын. Бұл жанрда ол орыс халқының ұлы мысалшысы Крыловтың үлгісімен туған халықтың тұрмысынан мысалдар жазғандығымен әдебиетімізді байытады. Әсіреле онын: «Кожа», «Ауырған арыстан», «Қөзі тоймайтын ит», «Екі теке», «У жеген қасқырға», «Боз торғай» т. б. мысалдарының тілі зәрлі, мәні күшті, сөзі өткір болып келеді. Бұл мысалдардың сюжетін Сәбит өз тұсындағы казақ аулындағы адамдардың образынан, өмірінен алған. Мысалы, «У жеген қасқырда» Құсайын дейтін болыстың момынды жылатып, пара алып, соракылығы шегінен аскан соң абактыға түскенін келемеждең айтылған. «Ауырған арыстан» деген мысалы өсекшіл, жалакорларға арналады, «Екі текесі» алауыздықты суреттейді, «Қөзі тоймайған ит» мансапқорлықты сөгеді:

Қазақта қасқыр да көп, тулкі де көп,
Алайда жіп тақпаймыз ешкімге деп,
Сөзі өтіп шағыстырған қасекендер,
Тұлкіге қалып жатыр күлкі де бол.

Зор мыскылының бірі «Боз торғайдағы» момын, әлсіз, корғансыз торғайдың тұрымтайдан зорлық көріп, әділет іздең, қырғиға, онан соң каршығаға, одан кейін лашынға қелгенін баяндайды. Тіпті олардың бәрі тұрымтайдан да өткен жыртқыш екендігін, үйрек-каздардың

канын ағызып, жеп отырғанын көзімен көреді. Бозторғай олардан әбден туцілген соң, әділеттікті жыртқыштардың ең зоры бүркіттен іздейді. Бұл тырнақты құстардың кейпінде патша өкіметінің чиновниктері мен казак байларының нұскасы берілген, ал бүркіт ак патшаның өзі, екі басты самурық жыртқыштың ең зор бейнесі. Бұлардың бәрі қан сорғыш, жыртқыш құстармен тен, момын үрек, каз, қөгершін сияқты әлсіздерді тонаушылар.

Сәбиттің өлеңдерінің тақырыбы өз заманының тұрмыс және әлеуметтік әуенімен қабысып жатады. Ол тап куресін «Бай мен комсомол» деген өлеңінде, әйел тәндігін «Ерікті Айша», «Жәмила қызы», тағы басқа өлеңдерінде, Октябрь революциясы тақырыптарын «Тарихтаны», «Он жылдың жемісі», «Төртінші Октябрь», Қазақстанның женістерін күнделікті өмір мен тарихи оқиғаларға байланысты: «Тоғызың жылдық», «Қазақ тілі», «Әйелдер мейрамына», «Совет сайлауының бітуі карсандына», «Париж коммунасына» тағы басқа өлеңдерінде жырлады.

«Он жылдың жемісі» деген өлеңінде ол:

Шаруасы өскен еліміз бар,
Шарасы артқан кениміз бар,
Өскен бакытты өркендетер,
Ленин жолы беліміз бар — дейді.

Сәбит тілге шебер, артық сөзге сараң, бірақ жазғандарын орынды, салмақты қып, сабасына гүсіріп айтатын ақын. Сондыктан оның өлеңдерінің көбі ықшамшы, Абайдай аз сөзбен көп мағына беріп тұратыны байқалып тұрады. Корыта келе Сәбит Дөнентаев жөнінде мынаны айтуға болады: Сәбит зор талантты, демократтық бағыттағы ақын. Оның поэзиясының әлеуметтік, когамдық мәні зор. Ол совет дәүірінің жалынды жыршысы. Әлеуметтік ойымыздың тарихында Абайдың және үлы орыс жазушысы Крыловтың, Салтыков-Щедриннің поэтикалық-бұқарашибалдық дәстүрін үстай білген, кейін өз ақындық қабілетімен поэзиямызды советтік социалистік өмір суретімен байыткан қайраткер.

СӨЗ СОНЫНАН

Бүкіл дүниеде ұлылық-кішілі мындаған халық пен ұлттар өмір сүреді. Сөз жок, қай ұлт, қай халық болмасын тек өзіне тән ұлттық ерекшелігі, өзгешелігі бар.

Бұл өзгешелік ұлттық бейненің тіл, жер, түрмисияқты белгілерімен ғана емес, әдебиет, искусство белгілерімен де, яғни басқа ұлтқа ұксаспайтын төл, қолтума мәдениет формаларымен де танылмақ!

Әрбір халықтың, ұлттың адам баласының мәдениет қазнасына қосқан азды-көпті ұлесінің өзі де сол қолтума байлығымен өлшенбек.

Қай ұлт, қай халық болмасын, барымен базар дегендай, қолдағы барын бүкіл елдің мәдениет қазнасына қосады. Осы тұрғыдан қарағанда аз ұлес қосқан ұлтты кемсітүге болмайды, өйткені ұлттың азаматтық ержетуі бірнеше тарихи жағдайларға: әлеуметтік даму, экономика, саяси бірлік, географиялық жайларынан тәуелді. Алайда, талант пен ақыл жер таңдал немесе ел таңдал қонбайды, не де болса ол сол халықтан туады. Санасе зімі ерте оянып, егде тартқан ұлттар да талант пен ақыл иесі басымырақ болады.

Абай, Пушкин, Науай сияқты данышпандар сол халық даналығының мәлдір сәулесі, ол сәуле кейде сол жеке адамдардың бейнесінен айқын да, анық та көзге түседі.

Абай ескі дүниенің ыдырап, жаңа дүниенің жамырап туа бастаған кезеңінде қалыптасқан ойшыл. Бұл тарихи кезеңде ол бағзы бір адамдардай жоғ таба алмай томага-түйік боп қалған жок, керісінше, өткір хиялдың, жүйрік ақылдың қанатына мініп, келешектің туа бастаған нұрлы жарығын өзгеден ерекше көре білді.

Абай творчествосы ескімен айқасқан жананың қылауында суарылды. Ол екі бірдей асылдын — туған хал-

қының да, туысқан орыс халқының да ізгі бесігінде сомдалған тұлға.

Сәулені сағымнан айыра алмаған Шортанбай, Дүлат, Мұрраттар, олардың жақтаушылары ру-феодалдық өмір күрсағынан шыға алмады. Олар қазақ халқын көшпелі тұрмыстың тоғышарлығында сактап, төрт қанат үйдің керегесінен басқа дүниені жатбауыр еткізу жолына нұсқады, идея жағынан бұлар көне өмірдің көлеңке-сіндегі тозығы жеткен ескілік туы тәрізді еді. Біз осы екі жайды басымырақ айтып отырғанымыздың себебі — бұл жайлар тарихи дамуымыздағы басты бағыт, түбекейлі мәселе. Тарихи дамуда басты бағыт-тарықтырмайтын даңғыл жол бар да, жанама бағыт, өрісі шағын кезең аспай сурлеу тартатын қысыр жолдар бар. Абай түсken жол — әрине керуен таңдамайтын даңғайыр сара жол еді!

Ол мегзеген басты бағыт — орыс елімен қол ұстасын, соның көмегімен, прогрессе жету бағыты еді. Әлеуметтік ойдың тарихында әркімнің қосқан үлесі шығармасының бір ғана көркемдік түрімен емес, тарихи мазмұнымен де бағаланбақ.

Өмірдің бір ғана көрінісінен немесе тұрмыстың сансыз сырның бір ғана суретінен нелер бір ғажайып бейнелер жасап, скульптурада жеке адамның образын, жи-вописсте портретін, архитектурада ұлы ескерткішін, поэмада сом бейнесін жасауға болады. Алайда, өнердің бұл тәсілі өмірдің саналуан тарауларының белгілі бір кейіпін, көрінісін, тарихи оқиғасын ғана қамтумен тынады. Сондай-ақ бүкіл халық үшін, бүкіл бір ел үшін тұлға боларлықтай ұлттық мәндегі еңбек бар. Оның көркемдігімен бірге тарихи маңызы да, әлеуметтік орны да жоғары саналмак.

Абай творчествосы біздің қазақ тарихында осы ұлттық мәнге ие болып отыр. Міне сондыктан да ол — біздің өткен өміріміздегі ой басшымыз. Абайдан бұрынғы әдебиете Хан қабағынан қаймықпаған Бұхар жырау елін Россиямен жауласпауға, дос болуға шакырады. Жалынды жыр төккен, өктем өмірдің тепкісіне тізе бүклемен Махамбет сиякты ойшылдар озбырлыққа қарсы жырымен де, наизасымен де күресті. Абайдан сон да оның ізгі дәстүрін дамытқан талай-талай мұрагерлер біздің рухани мәдениетіміздің өзегін талдырған жоқ. Демек, қазақ елінің рухани байлығы жеке адамдар ка-

лаған мәдениет емес, көппен жасалған мәдениет. Абай, Шоқан, Ыбырай сияқты иығы зорлардың көлеңкесінде: зенгір тауды саялаған төбешіктерді де көріп, оларға әділ баға беруіміз керек, себебі жеке қайраткермен қанша данышпан болса да ұлттық мәдениет жасалмайды!

Соңғы жылға дейін тек Абай, Шоқан, Ыбырайды ғана атап, басқалардан бой тартып, кейде мүлде безіп, халық жасаған мәдениетті жүдетең, нигилистік жолға тусу сияқты ауытқу әрекеттері де болды. Мұның өзі мәдениет тарихын орынсыз тұрмандау, демек теріс бағыт екені кәзір кімге де болса аян. Сонымен бірге әлеуметтік ойды, әсіресе әдебиетті «біртұтас» ағым деп түсініп, көзге жылтырағанның бәрін алтындағы көрдік, ақын атаулының бәрінде кілен мадақтау әрекетінің әсері әлі де жоқ емес екенін байқаймыз! Мұның да теріс бағыт екені даусыз. Біз бұл екеуіне де ауытқуға жол бермей, партияның сара жолын берік ұстауымыз керек. Жеке адамға табынушылықтан қалған салдардан ба, алтын шашбау тағылған өнер иесінің қаламынан шыққан кейде сәтсіз шығармаларды көре тұрсақ та, бірыңғай мадақтаумен келдік. Бұл да дұрыс емес.

Гогольдің асқан ойшыл, Пушкиннен соңғы әлеуметтік ойды дамытқан жазушы екенін, зор белес екеніне сүйсіне отырып, ұлы сыншы В. Г. Белинский оған жазған әйгілі хатында, Гогольдің «Достар хатынын таңдаулы жерлерінен» деген әлсіз, идеясыз, құнсыз шығармасын батыл, әдебиет жауынгеріндегі сынайды. Орынсыз мадақтаушылыққа, бет жыртпаушылыққа әдебиет қаламынан емес, тек субъективтік мотивтен туатын құлық деп бағалауымыз керек!

Адам баласына осынша көп жақсылық істеген Лениннің мадақтауды, орынсыз көпсітуді немесе ымырашылдықты жек көргені бәрімізге мәлім. Абайдың қайшығармасы болса да нұрын кетірмейді. Ол да мақтауды жек көрген адам.

Орынсыз мадақтаудың зиянды жағы — бір жақтылығы. Сынаржак сынның мактаған адамға да, әлеуметке де пайдасы жоқ. Ал зиянды болуы мүмкін, әйткені сынарезу адам жеке адамның істеген ісінің немесе өмір күбылышының бір жағын ғана көреді, кейде көлеңке жағын басым көріп, яки біреуге табынып, соның көлеңкесінде қалады, бұл өткен өмірде кездесетін оқиғалар, біздің заманымызда болмауға тиіс. «Кісіге қарап сөз алма, сө-

зіне қарай кісіні ал» — деп Абай неліктен айтты! Ең әділі — кім болса да лауазымына қарай емес, еңбегіне қарай бағалау керек. Совет дәүірінде әдебиетті алға дамытқан Мұқтар, Сәкен, Илияс, Габит, Сәбит, Габиден тәрізді сом тұлғалардың творчествосын талдаумен бірге олардың да алды-артында жөптеген таланттардың бар екендігін әлдекалай бірер жинақтарда ғана шолып өтумен қанағартанбай, тамырлы терең зерттеулер арқылы, баянды өңбектер туғызуымыз кезекті іс. Сонда ғана біз әлеуметтік ойдың қазынасын байта түсеміз, Абай дәстүрін бүгінгі өмір туындытарымен септестіреміз. Әлеуметтік ойды зерттеу ісіне қазақ совет әдебиетінің очеркі, кейбір монографиялышқа жеке өңбектер негіз бола алады. Жастарға үлгі-өнеге көрсететін карт сыншыл-әдебиетшілер Есмағамбет, Хажым, Мұхаметжан, Бейсембайдардан жүртшылық әлі де сөрелі өңбектер күтуде. Әсіреле қанат қағып, шешек атқан, енді ғана қызғалдақтай өсіп келе жатқан жас дарындыларды, құды бір балапаның үшуға баулыған бүркіттей баулу, әкелік қамқорлық ету, ол үшін әдетте олардың шығармаларының бірыңғай көленке жағын, кем-кетігін ғана тере бермей, сәулелі, нәрлі жактарын да көру, сында әділетті болу Абай қалдырган дәстүр.

Абай мұрасының кәзіргі заманалық тағы да бір талабы — әкенің баласы болма, адамның баласы бол деген өсиеті. Ол субъективтік мақсаттан ғөрі әлеуметтік мақсатты, халық мұддесін, замана талабын басым ұстау, жеке адамға, жеке шығармасға баға бергенде, субъективтік мотивтен емес, оның әлеуметтік салмағына қарай, идеялық, тарихи мәніне қарай объективтік баға беруді айтканын көреміз.

Шәкіртсіз — ғалым тұл, деген Абай. Зор ғалымдар мен жазушылардың сонынан шіби балапандай еріп журген шәкіртері молырақ болса қандай жарасымды, қаныбет іс. Ал Абайға елікеген мұрагерлер өз тұсында, өзінен соң да өте көп болды, кәзірде де бар. Жақсы атандың бізге берген иғі еншісінің өзі де, жақсы ұстаз бола білу.

«Үстаздық қылған жалықпас — үйретуден балаға» дегенде Абай, жастарды жақсы іске, жақсы дәстүрге, жақсы құлыққа баулуды арман етеді. Сол арманды іске асыра берсек кәзіргі заман тілегінің де қышыған жерін табуға болар еді!

